

Державний
історико-культурний заповідник м. Острога

Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина»
імені князів Острозьких

ОСТРОЗЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Випуск 10

Острог
2018

ББК 63.3 (4 Укр - 4 Рівн)
УДК 908 (477.81)
О-77

Острозький краєзнавчий збірник/Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. – Випуск 10. – Острог, 2018. – 272 с.

До збірника увійшли матеріали П'ятнадцятої наукової конференції «Острозькі краєзнавчі читання», яка відбулася 22 листопада 2018 року в місті Острозі Рівненської області. Доповіді та повідомлення учасників конференції об'єднані в розділи: «Археологія та історичне краєзнавство», «Книгознавство».

Редакційна група:

Микола Манько (керівник)
Марія Данилюк
Світлана Позіховська
Володимир Бондарчук
Тетяна Глушман

Матеріали друкують згідно з оригіналами авторських текстів і прийнятою авторами системою посилань на джерела.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

© Державний історико-культурний заповідник м. Острога
© Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина»
імені князів Острозьких, 2018

АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Олександр БОНДАРЧУК

Віталій БОНДАРЧУК

Юрій ХОДЗЬЮК

На Острожчині були вікінги?

Нещодавно збірку декоративно-ужиткового мистецтва заповідника поповнив цінний експонат – бронзова підвіска [12] (іл. 1), яка була знайдена жителем села Слобідка В. Марчуком на території села Межиріч. Виріб має серцевидну форму. В верхній частині – три отвори (складається враження, що отвори, принаймі два без сумніву, пробиті пізніше і, можливо, спочатку вона використовувалася як накладна бляшка). Або ж, оскільки на звороті підвіски три круглі виступи біля її країв (по одному зліва і справа від отворів; третій – внизу) – можливо, бляшка була двосторонньою і втрачена зворотня частина кріпилась з їх допомогою. Зовні по краю підвіски – обрамлення, яке нагадує вінок. Практично вся площа в межах обрамлення зайнята незрозумілим зображенням. Отвори в верхній частині підвіски спонукали глядача розглядати її саме в такому ракурсі. Тому у автора знахідки предмет не викликав ніякого комерційного інтересу і врешті він потрапив до музейної колекції. Насправді, як виявилось, маємо справу з «замаскованим» зображенням. Якщо розвернути підвіску на 180 градусів, то побачимо фігуру сидячого бородатого і вусатого чоловіка з широко розставленими, зігнутими в колінах ногами. Головою і плечима він ніби підпирає якийсь предмет, що нагадує колоди, хоча, можливо, це можна трактувати і як довге волосся персонажа (є і інші міркування). Кисть непропорційно великої правої, зігнутої в лікті руки – перед обличчям і більше нагадує трипалу рукавичку. Ліва, злегка зігнута в лікті, опущена донизу.

Перше враження – це зображення слов'янського бога (зокрема й підземного царства) Велеса, який головою тримає земну твердь імітацією якої, можливо, і є зображення в верхній частині підвіски. Однак насторожила ще одна деталь – вище центрального отвору бачимо довгу шию птаха в розкритому дзьобі якого знаходиться один із пальців лівої руки чоловіка. Над головою птаха простежується трикутник – традиційний для скандинавів-язичників символ безсмертя, який характеризує ожившу

в іншому світі жертву [2, с. 106]. Під лівою рукою чоловіка бачимо голову ще одного птаха із зімкнутим дзьобом, а над нею ще якийсь невеликий елемент зображення, який не прочитується. Ця зачіпка дозволяє пов'язати знахідку з релігійними уявленнями саме давніх скандинавів. До речі, при невеликій зміні кута огляду з'являється інше зображення – нестарого чоловіка, у якого замість бороди комірець одягу; дещо по іншому виглядає і зображення птаха. Хоча, можливо, це просто оптичний обман.

На відміну від слов'ян по скандинавській міфології незрівняно більше інформації. Сприяла цьому значно пізніша християнізація Скандинавії, а також, як зауважує автор статті в енциклопедії «Мифы народов мира», присвяченій історії їхньої релігії, «бережне зберігання дохристиянської культурної традиції (в Ісландії аж до XIII ст.)» [3, с. 284]. Зокрема, детальну інформацію по скандинавській міфології знаходимо в ісландських літературних пам'ятках ранньохристиянського часу. Це поетична «Старша Едда» - збірник міфологічних і героїчних текстів [9] і прозаїчна «Молодша Едда» - посібник поетичного мистецтва скальдів (норвезьких і ісландських поетів IX-XIII ст.) [4]. В XIII ст. його склав Сноррі Стурлусон. В ньому – зразки поезії скальдів (починаючи з IX ст.), розшифровка міфологічних і алегоричних текстів (кеннінгів). Огляд самої міфології є в складеній Сноррі історичній хроніці «Хеймскрінгла» («Круг земний»), де викладена історія норвезьких і шведських королів. Отож, послуговуючись згаданою енциклопедією бачимо, що в скандинавській міфології є дві групи богів - аси (яких очолює Один) і вани. Основна група богів – аси, протиставлена ванам, а також велетням (йотунам), карликам (цвергам) і нижчій групі жіночих божеств – дисам, норнам, валькіріям. Є ще нижча категорія – альви (духи). Аси живуть в небесному поселенні Асгарді. В «Молодшій Едді» перераховано 12 асів: Один, Тор, Нйорд, Тюр, Брагі, Хеймдалль, Хйод, Відар, Валі, Ульь, Форсеті, Локі. Крім них ще названі Бальдр і Фрейр, як сини Одіна і Нйорда, але сини Магні і Моді не згадані, як і Хьонір. А те, що згадані вани Нйорд і Фрейр, а Хьонір ні, пояснюється тим, що в результаті війни між асами і ванамі перші два стали заложниками асів, а третій, навпаки, ванів.

Перераховано 14 богинь: Фрігг, Сага, Ейр, Гевьон, Фулла, Фрейя, Сйовн, Ловн, Вар, Вйор, Сюн, Хлін, Снотра, Гна. Згадується також Соль і Біль; до богинь причислені Йорд і Рінд, часто згадується Сів – жінка Тора, Ідун – жінка Брагі, Скаді – дочка велетня, Ерд – мати Тора, Рінд – мати Валі, Герд – жінка Фрейра, Нанна – Бальдра, Сігюн – Локі.

Вани – невелика група богів родючості. Їм властиві чаклунство та пророчий дар. Серед них Нйорд і його діти Фрейр і Фрея. Війна ж між асами і ванамі виникла після того, як асів відвідала чаклунка від ванів Хейд. Аси її вбили, тричі спалювали і щоразу вона відроджувалась. Вважається,

що міф про цю війну – це відображення боротьби культів місцевих і прийшлих племен. В результаті цієї війни вани були асимільовані асами.

Кожен з богів мав, так би мовити, «спеціалізацію». Наприклад, Тор – громовик з військовими і аграрними функціями, основний борець з велетнями і світовим змієм; Тюр – покровитель військових поєдинків; Нйорд – бог родючості, моря і судноплавства; Локи – посередник між богами і велетнями. А богиня Ідун – один із варіантів богині родючості, володарка чарівних золотих «молодильних» яблук, завдяки яким боги зберігають вічну молодість. Її та яблука викрав велетень Тьяцці, а врятував Локи. Подібний міф пов'язаний також з Одіном та стосується добування ним меду поезії. Одін – в скандинавській міфології верховний бог, уособлення духовної влади і мудрості. Перетворення Одіна в небесного і верховного бога пов'язано як з зміцненням військових союзів, так і з змінами в уявленнях про загробне життя, коли на небо було перенесене царство мертвих для воїнів, які загинули в бою. Цей військовий рай називається вальхала. Про Одіна відомо багато подробиць – що він син Бора (його брати Вілі і Вйе) та Бестли, дочки велетня Бйольторна, жінка його – Фрігг, а син їх – Бальдр, а від «коханок» - Рінд і Грід – сини Валі і Бідар. Тор – теж син Одіна. Одін виступає під багаточисленними іменами: Альфйодр («Праотець»), Ігг («Страшний») тощо. Відомі і назва місця проживання Одіна, назва житла і трону.

Важлива риса (в контексті даної знахідки), що Одін має риси хтонічного демона – йому прислужують хтонічні звірі – вовки Геррі і Фрекі («Жадний» і «Прожерливий») та ворони Хугін і Мунін («Думаючий» і «Пам'ятаючий»). Ці ворони літають над світом і повідомляють Одіну про все, що вони бачать. Петлі на шиях вказують на їх зв'язок з Одіном, оскільки він – бог повішених.

Військова дружина Одіна – загиблі воїни (ейхорії), які помирають і знову воскресають для нових битв. Одін – бог військової долі, покровитель героїв, в т. ч. – Сігмунда і Сігурда. Одін сам себе приніс в жертву і 9 днів висів на світовому дереві – ясені Ігдрасіль. Вгамував спрагу священним медом з рук свого діда – велетня Бйольторна і отримав від нього руни – носії мудрості. Мед, який він здобув у велетнів, інколи називають медом поезії. Тому Одін ще й бог поезії, покровитель скальдів. В змаганні у мудрості Одін перемагає наймудрішого велетня Вафтрудніра. Важливий момент – Одін разом з іншими синами Бора бере участь в піднятті землі з первісного світового океану, облаштовує Мідгард (місце проживання людей), знаходить і оживляє праобрази перших людей Аска і Ембля.

Отож, чи не це символічне зображення земної тверді ми бачимо у верхній частині підвіски? Це другий елемент (перший – птах), який дозволяє пов'язати зображення чоловіка саме з Одіном. Хоча і

в язичницькому пантеоні слов'ян супутниками сонячного божества (функцію якого виконував Дажьбог) були грифони [5, с. 157], однак на користь скандинавів свідчить ніби коміречь на шії птаха (петля?), оскільки, Один – бог повішених. Правда, є і сумніви – так як один із пальців лівої руки персонажа – в дзьобі птаха, а в скандинавській міфології є інформація про «пожирача трупів» Хресвельга, який у вигляді орла сидить «біля краю небес». Від помаху його крил виникає вітер. Згадується він у «Пророцтві Вельви» при описі загибелі богів.

Мидосить поверхово подали інформацію з історії скандинавської релігії, зафіксованої в багаточисленних подробицях як імен, так і подій, завдяки (повторимось) досить пізній християнізації Скандинавії. Припускаємо, що такою ж детальною була й історія вірувань давніх слов'ян, яка в умовах відсутності писемності передавалась в усній традиції волхвами. Однак після того, як у 988 р. країна на угоду тодішній правлячій еліті була репресована за релігійною ознакою, після ліквідації жерців-волхів ці знання були втрачені. Натомість ми з багатьма подробицями (наприклад, «усікнення і віднайдення голови», «обрізання» і навіть «зачаття» і т. д., і т. п.) почали вивчати історію іншого народу. В цьому нічого поганого, от коли б ще так деталізовано знати власну.

Ну, а датувати нашу знахідку доводиться за аналогіями із археологічних пам'яток Росії (зокрема, Гнездовських курганів на Дніпрі, недалеко від Смоленська), оскільки, невідоме точне місцезнаходження знахідки, неясно чи походить вона із археологічного об'єкту (поселення, могили) чи просто «згуба» [8, с. 281] (іл. 2). Полегшує датування давно встановлений науковцями факт, що в результаті процесу асиміляції скандинавські старожитності зникають повсюдно в Східній Європі на початку XI ст. [6, с. 177; 1, с. 393].

Оскільки знахідка датується X ст., то можна було б припустити, що це свідчення походу князя Володимира Святославовича на хорватів у 992 р., в результаті якого був зруйнований Плісенськ. У цій військовій операції брали участь і воїни із Скандинавії [10, с. 10-11].

До скандинавських артефактів можна віднести і модель залізної сокирки, виявлену в минулому році на слов'яно-руському поселенні в селі Грем'яче (іл. 3). В слов'янському язичництві сокира була символом Перуна. Але на користь варягів свідчить круглий отвір знахідки – такі сокирки служили підвісками до шийних гривен (надівались на саму прикрасу) і називались «молоточками Тора» та виготовлялись, як і гривни, з заліза, оскільки Тор був ще й покровителем ковальства (іл. 4). В орному шарі поселення виявлено і передано у фонди заповідника 36 залізних наконечників стріл, в т. ч. одне так зване «гнездовського типу» [13], хоча, зрозуміло, що не всі знахідки стали музейним надбанням

(для порівняння – на слов'яно-руському поселенні в селі Дорогобуж з потужним (до 2 метрів) культурним шаром за 17 років археологічних розкопок знайдено 65 наконечників [7, с. 105], а в ході розкопок останніх років у місті Острозі – всього кілька). На поселенні в селі Грем'яче також було знайдено і деякі предмети спорядження воїнів і коней: стремена, вудила, псалії, остроги (одна з них орнаментована) [13]. Можливо, тут існував дружинний табір, а серед дружинників могли бути найманці з Скандинавії. Хоча, можливо, ці речі могли потрапити сюди і результатом торгівельних зв'язків, (однак, В. Петрухін вважає, що речі пов'язані з культом і етносом навряд чи могли призначатися для міжнародної торгівлі) [6, с. 176].

Як би там не було, на карті пам'яток, де знайдені скандинавські речі X-XI ст. крайньою західною точкою був зазначений київський некрополь [1, с. 407]. Наші знахідки – ще один маленький штрих до маловивченої історії нашого краю в слов'яно-руський час.

Джерела та література

1. Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – 432 с.
2. Кулаков В. И. Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX-XIII веков// Советская археология. – 1988. – №3. – С. 106-117.
3. Мелетинский Е. М., Гуревич А. М. Германо-скандинавская мифология//Мифы народов мира. – М., 2003. – С. 284-292.
4. Младшая Едда. Перевод О. А. Смирницкой. – Ленинград, 1970.
5. Орлов Р. С. Художественный металл Чернигова (семантика оковки из Черной могилы)// Чернигов и его округа в IX-XIII веке. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 152-175.
6. Петрухин В. Я. Об особенностях славяно-скандинавских этнических отношений в раннефеодальный период (IX-XI вв.)//Древнейшие государства на территории СССР. – 1981. – М.: Наука, 1983. – С. 174-181.
7. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996. – 248 с.
8. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII веке//Археология СССР. – М., 1982. – 328 с.
9. Старшая Едда. Древнеисландские песни о богах и героях/Перевод А. И. Корсуна. – Москва-Ленинград, 1963.
10. Федечко Н. Пліснеськ – загадкове місто Великої Хорватії//– Історія плюс. – 2018. – № 1 (50). – С. 10-11.
11. Фонди ОДКЗ. – КН-40958.
12. Фонди ОДКЗ. – КН-40006-40028, КН-40383-40388, КН-40730-40755.
13. Чернецов А. В. О языческой дружинной культуре Черниговщины//Чернигов и его округа в IX-XIII веке. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 143-152.

Іл. 1. Підвіска з зображенням Одіна з села Межирічі.

Іл. 2. Підвіска з зображенням Одіна. Росія (Курська або Володимирська обл.).

Іл. 3. Модель сокирки із слов'яно-руського поселення в с. Грем'яче.

Іл. 4. Залізна гривна з модельками сокир. Гнездово. Курган №15.

*Олександр БОНДАРЧУК,
Віталій БОНДАРЧУК,
Володимир БОНДАРЧУК,
Надія ПУСТОВІТ*

Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування доби князя В.-К. Острозького?

Про Острог, як резиденцію князів Острозьких, ми знаємо в основному із писемних джерел. І хоч в місті практично не велися планомірні археологічні дослідження, все ж таки з часу створення в 1981 р. на базі краєзнавчого музею історико-культурного заповідника завдяки археологічним розкопкам, які з тих чи інших причин вдалося провести в місті, маємо інформацію здобуту завдяки і такому виду досліджень. Найбільш масштабні з них – це розкопки в 1988 р. на ділянці, що на стику теперішніх вулиці Татарської і проспекту Незалежності, в котловані тодішньої новобудови будинку культури та в 2008, 2010 рр. на місті спорудження відбудови Свято-Миколаївської церкви по вулиці Академічній, 12. Хоча площа на якій велися будівельні роботи неспівставна – під храм близько 350 кв. м, а будинок культури будувався на площі 50х50 м. Його будівництво ніяк не узгоджувалося з пам'яткоохоронними структурами. Та й дослідження в цій частині міста ніколи не проводились і наявність давніх нашарувань була встановлена уже в ході будівельних робіт працівниками заповідника, які з елементарної цікавості відвідали місце будівництва. Очевидно, що на той час якась частина давніх об'єктів, які знаходились в західній половині ділянки (ближче до проспекту Незалежності) була знищена. Принаймні, об'єкт №1 – чи то житло, чи господарська споруда XV-XVI ст. (найперший об'єкт виявлений нами) був досліджений лише частково (та його частина, яка на той момент уціліла під час роботи екскаватора). Чи були якісь об'єкти знищені ще, цього ми уже не дізнаємося ніколи, адже для археологів, які вміють їх виявляти і розкопувати вони є археологічними пам'ятками – житлами, господарськими спорудами, сміттєвими і господарськими ямами. Для екскаваторів – це лише ґрунт.

Проте специфіка ділянки де велося спорудження будинку культури сприяло тому, що частину об'єктів «дослідили» не екскаватори, а все таки археологи. Скоріше всього, в давнину тут був доволі крутий схил (у напрямку до вулиці Татарської). З часом, зокрема і в результаті руйнування

під час Другої світової війни будинків, які тут існували, утворився потужний прошарок напластувань (біля східної стінки котловану близько 5,2 м) і поверхня стала практично горизонтальною. Екскаватор знімав до глибини 2,5 м – це 1-й рівень, а тоді ще два метри. (котлован одного з жител слов'яно-руського періоду, який нам не вдалося вчасно виявити, все таки уцілів на глибину до 15 см від рівня нижньої точки котловану будинку культури). Материкова глина під східною стінкою котловану простежувалася аж в котлованах давніх будівель розміщених ще нижче. Тому поки екскаватори (два) знімали ґрунт на ділянках, розміщених в західній частині котловану, археологам вдалося дослідити давні об'єкти, які знаходилися східніше. Проведенню археологічних досліджень сприяла і неузгодженість між різними відомствами задіяними для земляних робіт. Коли на місті роботи були екскаватори, могло не бути автотранспорту, бо у водіїв закінчилось відрядження і – навпаки. Таким чином кільком ентузіастам з лопатами вдалося витримати «війну» з технікою понад півроку. Розкопки не фінансувалися, а спроба тодішнього директора заповідника надати допомогу силами техперсоналу музеїв не увінчалась успіхом – народ витримав лише один день. Шалена спека, несусвітній пил, перелопачений колесами механізмів не сприяли натхненню. За словами одного з таких помічників, – «не треба ніяких тюрем, сюди на виправлення». Він же дуже дивувався, що в цьому «пеклі» археологи знаходяться добровільно. Пришвидженню виконання археологічних досліджень сприяло й те, що літні дні були довгі, тому була можливість працювати до сутінків. Далі треба було доставити на «базу» здобутий матеріал, а з першими променями сонця знову приступали до роботи. Таким чином для науки і давньої історії міста вдалося врятувати 7 жител слов'яно-руського періоду IX - поч. X - XI ст., дослідити чимало господарських і сміттєвих ям цього часу. Проте основний матеріал був виявлений в заповненні споруд литовсько-польської доби. Зокрема, до самого дна були вичерпані дві ями (які учасниками розкопок були названі «штольнями»), глибиною близько одна 6,15 м, інша 7,1 м від рівня розкопу і відповідно 5,65 м і 6,6 м від долівки слов'яно-руського житла, яке вони частково зачепили, а розміри однієї 1,4 м x 1,1 м, іншої 2,8 м x 2,3 м. З більшої, заповненої характерним торф'янистим ґрунтом (вона отримала назву «яма з трухою»), вдалося відновити 53 посудини першої пол. XVII ст. (горщики, кухлі, дзбани, глечики, макітри, тарілки, накривки, скарбнички). Деяка частина фрагментованого посуду і кахлі залишаються нереставрованими. Було досліджено також два зістиківаних вхідними частинами земляних підвали того ж періоду, розміщених перпендикулярно один до одного. Такі підвали, можливо, утворювались при добуванні глини для господарських потреб. З часом їх склепіння обвалювались, а

внутрішній об'єм поступово заповнювався ґрунтом, сюди ж викидалося в той час різноманітне сміття в т. ч. побитий глиняний і скляний посуд. Такі об'єкти під час розкопок ідентифікувалися за характерною лінзовидною плямою. Після розчистки заповнення підвалу розміщеного по осі «схід-захід» в західній стінці його був виявлений незасипаний вузький, прокопаний в глині хід, який йшов в напрямку Луцької башти. Справа від входу до нього стояло окуття залізної лопати. Із-за постійного руху багатотонної техніки не ризикнули його обстежити.

Ймовірно в 1988 р. нами досліджувались, а екскаваторами нищилась дворова ділянка будинків XVI-XVII ст., які знаходились в тилу забудови тодішньої площі Ринок та на вулиці, яка з'єднувала Луцьку в'їзну браму і площу Ринок. Деякі матеріали дозволяють припустити, що тоді вдалося виявити сліди двох таких будинків XVI ст. Один з них був на вулиці, що вела до Луцької брами. З нього вдалося розчистити і забрати більшу частину кахель із розвалу печі, переважно з язичницьким символом сонця – навколо випуклого виступу в центрі кахлі – коло, помережане рельєфними рисками-променями (іл. 1). Інший будинок стояв паралельно вулиці Татарській і був виявлений біля південно-східного кута котловану новобудови. З цього будинку ми маємо характерні масивні квадратні кахлі (розміри сторін від 18 до 23 см, висота від 10 до 13 см) друг. пол. XVI ст., виготовлені з відмуленої глини, дзеркало яких було покрите зеленою поливою (і в одному випадку – зеленою і коричневою). Одна з таких кахель опублікована [1, с. 157, рис. 3], реставрація інших на стадії завершення. Самі ж будівлі залишились практично недослідженими. Однак та частина однієї з них, яка знаходилась в межах котловану будинку культури скоріше всього уціліла, бо була глибше нижньої точки рівня котловану будинку культури, а інша її частина збереглася оскільки була уже за межами східної стінки котловану.

Рівно через 20 років археологи знову повернулися на цю ділянку міста. В контексті давньої острозької традиції, коли наступні покоління трудолюбивих острожан розбирають збудоване попередніми поколіннями на будівельний матеріал (наприклад, оборонні мури міста були розібрані до середини XIX ст.; величезна споруда єзуїтського колегіуму, збудованого в першій пол. XVII ст., була продана на розборку в 1886 р. і за якихось 25 років ця пам'ятка перестала існувати), в 2007 р. почалося знесення трохи недобудованого будинку культури (кошторисна вартість якого складала 3 мільйони радянських рублів) в зв'язку з будівництвом на цьому місці нового корпусу Острозької академії. Тому вздовж південно-західного краю котловану колишнього будинку культури було закладено розкоп розмірами 6х35 м. На цей раз проведенню розкопок сприяли студенти-історики I курсу академії, які проходили археологічну практику (староста

групи в 2008 р. – Оксана Гончарук, в 2009 р. – Тетяна Муляр). Досить тривалий час на добровільних засадах на розкопках працювала студентка спеціальності культурологія Катерина Яблоновська. Звіт про результати розкопок знаходиться у фондах заповідника [7], а коротка інформація опублікована в 2009 і 2011 рр. [8, с. 240-442; 9, с. 104-113].

На деякій віддалі від місцезнаходження будинку XVI ст. с характерними масивними кахлями був виявлений і на цей раз досліджений котлован ще одного будинку цього ж періоду (об'єкт №57), який припинив своє існування в результаті сильної пожежі. До речі, роботи на цій ділянці розкопу не планувались. Однак роботаги, які працювали на демонтажі будівлі будинку культури з метою здачі на металобрухт намагалися витягти старий броньований кабель, який виглядав з південної стінки розкопу підчепивши його кінець до трактора. Частина стінки розкопу обвалилась. Ліквідовуючи результати обвалу, довелося дещо збільшити площу розкопу і саме в цій його частині, на глибині біля трьох метрів від сучасної денної поверхні, було виявлено підвальне приміщення згорівшого будинку. В ході його розчистки на долівці було знайдено розвали трьох тонкостінних білоглиняних горщиків (в одному з них був поташ). Практично на всю глибину котлован споруди був заповнений золою в перемішку з численними фрагментами пічних кахель. Після пожежі у виямку, що утворилася на місці будівлі, жителі прилеглих тодішніх будинків почали скидати сміття (було виявлено кілька тисяч фрагментів білоглиняного і димленого посуду та зовсім невелику кількість полив'яного). Вище цього прошарку був 30 сантиметровий шар глини (очевидно з викидів траншеї фундаменту одного з мурованих будинків, які згадуються в інвентарі 1603 р.). Фундамент такого будинку шириною 1,4 м і його підвальне приміщення (об'єкт №45) перерізали (знищили) північну частину споруди №57. В свою чергу над спорудою №45 були фундаменти будинку кінця XIX – поч. XX ст. А так як цей будинок не мав підвального приміщення (власник, очевидно, використовував підвал будинку XVII ст.), заповнення споруди №57 під цими фундаментами збереглося і, розібравши ці недавні фундаменти та вибравши заповнення XIX ст. в 2009 р., дослідження об'єкту № 57 було завершено (іл. 11). Це житло продовжувалося і за межами східної стінки розкопу. Проте в цьому напрямку розширити розкоп не було можливості, оскільки по краю розкопу проходила дорога по якій завозився будівельний матеріал та й такі роботи не планувались, оскільки золисте заповнення з фрагментами кахель закінчувалося в межах розкопу, а далі в східному напрямку був чорний ґрунт з дуже невеликою кількістю знахідок кераміки.

Серед артефактів з цього згорілого житла за значенням безперечно на першому місці колекція кахель. Їх декілька видів. Серед них півдесятка

мискових. А серед коробчастих є кілька відомих за результатами розкопок 1988 р. з зображенням сонця (іл. 1). Щодо невідомих раніше сюжетів, то найбільша група кахель (розміром 21,3 x 21,3 см, висота – 11, 5 см) з зображенням 8-пелюсткової розетки закомпонованої в подвійне коло. Дзеркало кахлі обрамлює подвійна рамка карнизного типу. Пелюстки розетки виконані за допомогою таких же невисоких подвійних валиків, як і вищезгадані кола. Осердя розетки – у вигляді двох кіл з сосковидним виступом в центрі (іл. 2). Всі кахлі, виявлені в цій будівлі, виготовлені з старанно відмуленого глиняного тіста з домішкою дрібного піску. В перетині мають вигляд перевернутої трапеції, бокові грані якої із-за потовщеного ззовні краю канту майже круглого нагрівного отвору румпи набули дещо увігнутого вигляду.

Наступний тип кахлі – прямокутна пояскова (розміри 17,8 x 19,2, висота 10,5 см). Верхній і нижній краї її профільовані підпрямокутними наліпними валиками. Двома невисокими півкруглими в перетині валиками, які починаються в кутах кахлі, а в центрі кахлі, позначеному трьома мініатюрними виступами, різко повертають до протилежного кута цієї ж сторони дзеркала, площа його розділена на 4 сектори. Посередині кожного з 4-х країв виробу аналогічним, дещо тоншим валиком, утворені півкола-клейма, на площинах яких рельєфні зображення половинок 8-пелюсткових стилізованих розеток, виконаних, очевидно, ще в традиціях готичного геометричного орнаменту чи орнаментів карбованих шатів ікон. Стикуючись з сусідніми кахлями по вертикалі і горизонталі (в горизонтальному напрямку – безпосередньо, а по вертикалі розділені планками рамки кожної кахлі). Такий метод переходу зображення з кахлі на кахлю загалом створює килимову композицію із зістиканих ромбів з медальйонним зображенням 8-пелюсткової розетки, яке виділено і колористично – покрито зеленою, але дещо світлішою чим площа кахлі, поливою (іл. 3). Аналогію такого тла бачимо в декорванні ікони Федора Сеньковича «Похвала Богородиці», датованої 1599 р. [12, с. 17].

Ще один тип кахлі має розміри 22,3x22,8 см, висоту 12,2 см. В центрі композиції 4 бутончики, кінчики кожного з яких направлені у напрямку середини висоти кожної грані кахлі. Тильна ж сторона цих бутонів утворює виямку-круг розміщений в центрі кахлі. Від місць стику бутонів до кутів кахлі спрямовані 4 стебла. Дещо нижче середини висоти кожного стебла розміщено по три листочки, і з цього місця кожне стебло розділяється на три, – центральні з них закінчуються бутонем (дещо більше деталізованим, ніж у центрі), а два бічних у вигляді листя різко відхиляються (кожне в протилежному напрямі) і, торкаючись рамки посередині її довжини, стикуються з аналогічним зображенням, що спрямоване до сусіднього кута кахлі. Ця центрично вирішена композиція чотирьох стебел, які спрямовані

від центру до кутів кахлі, при зміні ракурсу огляду перетворюється на пишну чотирипелюсткову розетку (чи в чотири поєднані серцевидні зображення, з місця стику яких до кутів кахлі спрямовано по стеблу, яке завершується бутонем). Малюнок кахлі виконаний в техніці невисокого рельєфу характерного для періоду Ренесансу, однак румпа (висота, форма нагрівного отвору) в значній мірі ще має ознаки готичних кахель. Кахлі були покриті ясно-зеленою поливою, яка в результаті пожежі набула захисного, з червонуватим відтінком кольору.

Як бачимо сюжети кахель виконані в техніці невисокого рельєфу. Тому було незрозуміло, чому так кардинально за технікою виконання відрізняється від них, одночасна їм, карнизна кахля з прямокутною лицевою пластиною (18,4 x 22,6, висота 11,0-13,0 см) (іл. 4). Верхній і нижній краї дзеркала обрамлені досить високими підпрямокутними в розрізі з похилими увігнутими внутрішніми сторонами валиками. Під верхнім – півциркульні в перетині валики (верхній значно об'ємніший) розділені жолобком, що загалом надає верхньому краю кахлі карнизоподібного профілю. Сюжет досить складний для прочитання внаслідок надмірної стилізації зображення, яке можна розглядати і як стилізований малюнок краба? чи пророслого вазона, що нелогічно через горизонтальне його розміщення. Малюнок кахлі виконаний за законами дзеркальної симетрії. Основним орнаментальним мотивом декору є візерунок листка якоїсь рослини, можливо аканта, із загнутими у вигляді лопасті закінченнями. І саме те, що візерунок цієї кахлі одночасної кахлям з плоским рельєфом здійснений у дуже високому рельєфі, який нагадує металеве лиття, дозволяє припустити, що він скопійований з гравюри, де автор на папері намагався передати об'єм, який творець декору кахлі вирішив передати в глині. Найближчі по стилю аналогії можемо побачити в орнаментальних заставках московського (1564), львівського (1574) «Апостолів» та Острозької біблії. Серед приведених в книзі «Мистецька спадщина Івана Федорова» заставок найближчим «праобразом» декору кахлі є гравюри №№61, 103, 107, 108, 131, а особливо №101, де вгадується намагання відтворити деталі членування тіла плоду по вертикалі (лінії) і горизонталі (виямки) з тією лише різницею, що на гравюрі гілки аканта з гранатовими плодами (маківками) розвернуті до країв гравюри, а на кахлі навпаки до центру (іл. 5). Фрагменти таких кахель (але не як основний тип) були виявлені серед кахель будівлі, яка досліджувалась в ході розкопок 1988 р.

Проте з керамічних виробів з будівлі, пов'язаних з кахлярством, очевидно, найцікавішою знахідкою є так звана конха (від гр. – черепашка) – півкругла масивна прикраса завершення печі (внизу її довжина 49,5 см, а найбільша висота – 29,5 см, товщина 1,5-3,5 см). Такий півкруг використовувався для перекриття півциліндричних частин (абсид,

ніш) будівель. Конха виникла в елліністичній архітектурі, існувала в Стародавньому Римі, застосовувалася в культових християнських спорудах Середньовіччя. Півкруглий карнизоподібний край нашої конхи складається з численних дуг-джгутів, які поступово понижуються до площини дзеркала виробу. Обрамлюють внутрішню сторону карнизоподібної частини прямокутні зубці. Всю площину дзеркала займає зображення половини (9 пелюстків) багатопелюсткової розетки, яке стилістично схоже до малюнку розеток на кахлях цієї ж печі. Але пелюстки розеток кахлі виконані двома паралельними валиками, а кожна пелюстка розетки конхи передана суцільним об'ємом. В центрі зображення - осердя, передане крапковидними виступами (іл. 6).

В книжковій графіці ми бачимо малюнок конхи на гравюрі з зображенням царя Давида на фронтисписі заблудівської Псалтирі 1570 р. (іл. 7). Докладному опису цієї гравюри приділив чималу увагу А. Сидоров у своїй ґрунтовній монографії [10, с. 21]. Знаходимо її відтворення і у альбомі Я. Запаса [3, с. 172, іл. 46]. На гравюрі над зображенням конхи – півкругле накриття (так звана «дахівка»). Виявлена вона і в заповненні нашого житла (іл. 8). Отже завершення печі повторювало верхню частину гравюри. Чи випадково це? Та й сюжет кахлі з центричною композицією (іл. 9) відтиснуто з форми, що виконана з дуже майстерного рисунку, який характеризується відсутністю зайвих деталей, котрі порушували б гармонію. Прямі та округлі лінії плавно переходять одна в одну. Всі деталі співрозмірні і пропорційні, кожна розміщена на точно знайденому місці. Аналогії простежуються у тогочасній книжковій графіці, що дає змогу припускати, що автор керамічного облаштування печі був або добре обізнаний з тогочасною книжковою графікою, а можливо, і сам був причетний до книговидавничої справи. Можливо, саме він був мешканцем цього будинку. До речі, А. Сидоров, який вивчав і острозький період діяльності Івана Федорова стверджував, що невідомі імена польських чи українських граверів, які б працювали в Острозі в 1580 р., скоріше їх і не було: «Слишком добросовестно перечислены все остальные работники издательства, чтобы можно было допустить умолчание в документах имени художника» [10, с. 110]. Дослідник вважає, що автором заставок був сам Іван Федоров і на його думку в 1580 р. в Острозі був лише один художник-рисувальщик і гравер – саме Іван Федоров [10, с. 110].

Проте український вчений Я. Ісаєвич в одній з своїх монографій присвяченій діяльності Івана Федорова вказує, що його найближчим помічником в організації острозької друкарні був Гринь Іванович із Заблудова. Він протягом двох років на кошти друкаря навчався малярства. Крім цього, «будучи під опікою пана Івана Друкаря, навчився на його кошти і завдяки його пильним зусиллям, різьблення, вирізування на сталі

літер і інших речей, а також друкарства». Іван Федоров уклав з ним «перед людьми добрими» угоду, згідно з якою Гринь Іванович брав зобов'язання, «без його волі і поради ніде ніякому господареві і ніякій особі не робити літер для друку, а ні влаштовувати друкарні». А самостійно він мав право займатися малярством, столярством, різьбленням, вирізуванням на сталі будь чого крім літер, чого його також навчив Іван Федоров. Я. Ісаєвич вважав, що Гринь Іванович, очевидно, був з Іваном Федоровим і під час підготовки друкарні до роботи і при друкуванні всіх найважливіших острозьких видань, і є всі підстави припускати, що Гринь Іванович був автором оздоб острозьких видань, які, на думку Ісаєвича, досить відмінні від попередніх друків Івана Федорова [4, с. 71].

Свідками при угоді були протопіп Терентій Іванівський, Василь-писар острозький, Антосько Сімяшкович – острозький лимар. Це особи, які мали якісь спільні справи з Іваном Федоровим [6, с. 47-52]. Настоятелями острозьких церков були люди з літературним хистом. Зокрема Дем'ян Наливайко був керівником друкарні наприкінці XVI – на поч. XVII ст., літературною справою займався і Стефан Смотрицький – острозький протопіп з 1607 р. Писар острозький Василь – мабуть, Василь Суразький (Малюшицький). Він після І. Федорова керував друкарнею в Острозі, а в текстологічній підготовці Біблії відіграв більшу роль ніж Герасим Смотрицький. Працював в Острозькій друкарні міг і Василь Лосятинський, який був слугою Івана Федорова. Дем'ян Наливайко, чернець Мина, Сацько Сенькович і Семен Корунка, а також Іван Тишко і Федір, які були друкарями в Острозі в 1603 р., на думку Я. Ісаєвича мали навчитися свого ремесла або від Івана Федорова або від його співробітників чи учнів. В Острозькій друкарні Івана Федорова навчався друкарської справи волинянин Онисим Радишевський, який в 1586 р. переїхав до Москви [4, с. 72]. Тимофія Михайловича, знавця наукової теологічної літератури, одного з керівників усієї справи підготовки до друку тексту Біблії, Є. Немировський ідентифікує з дяком Острозької школи Тимофієм Аничем [5, с. 164-165]. Це основне коло осіб пов'язаних з книгодрукуванням, які могли б проживати в даному будинку. Не виключено, що це міг бути і хтось з викладачів Острозької академії.

У його згарищі були знайдені ще деякі речі, які стосуються побуту жильців та в деякій мірі характеризують їх соціальний статус – серед тисяч фрагментів місцевого, переважно димленого і білоглиняного посуду, були уламки фаянсового кухля (іл. 10) італійського виробництва з клеймом у вигляді двох перехрещених бичачих хвостів на дні, латунна позолочена чашечка на піддоні, елемент книжкової застіжки. На долівці у виямці-тайнику був знайдений чоловічий позолочений перстень-печатка, всередину якого був вкладений золотий жіночий перстеньок з

червонуватим камінчиком (це було так зворушливо). Вразив внутрішній діаметр чоловічого персня, можна було подумати, що це був якийсь могутній мужчина. Але й цьому знайшлося пояснення – Дагмар Стара у своїй статті, присвяченій прикрасам, у енциклопедії старожитностей пише, що був особливий тип перснів для духовних осіб, який надівався поверх рукавички [11, с. 297]. На долівці житла були простежені плями давніх копанок – очевидно сліди «роботи» ще тодішніх скарбошукачів. Можливо, коли після реставрації вдасться прочитати ініціали на персні, це наблизить до розгадки прізвища особи власника, жителя цього будинку.

Хотілося б побіжно згадати про ще один об'єкт, який територіально пов'язаний із цим житловим будинком, але в часі їх розділяють кілька десятків років. В південно-східному куті житла був виявлений потужний кам'яний фундамент (об'єкт №63), ширина якого (3,7 м) зразу ж викликала сумнів чи це може бути фундамент будинку. Частина фундаменту виходила за межі східної стінки розкопу. Розширити розкоп в східному напрямку по вищезгаданій уже причині не було можливості. Тому вздовж північної стінки цього фундаменту, за межі східного краю розкопу, над долівкою житла був прокопаний «тунель», яким було знайдено північно-східний кут цього фундаменту (долівка житла, до речі, в східному напрямку продовжувалась). Аналогічним чином був знайдений і південно-західний кут (тут він був уже за межами південної стінки житла №57). Основна ж частина цього фундаменту була вкопана в долівку житла і в цій частині житла на площі 2,8 м кв. було знищено частину заповнення, тому до нас дійшли не всі фрагменти кахель. Отже розміри споруди №63 (3,7х5,75 м), до долівки житла він зберігся на висоту 3,25 м, а від рівня долівки кладка заглиблена ще на 0,9 м (іл. 11). Скоріше всього це фундамент опорного стовпа якоїсь арки брами через яку був проїзд на площу Ринок. Тим більше, що перед ним було розчищено ділянку північно-східного краю вимостки із невеликих камінців, перепалених кусків цегли і кісток тварин. Вздовж виявленої ділянки йшов рівець, який обмежував цей край дороги. Більша ж частина замощення була за південною межею розкопу. Про існування цієї дороги ми знаємо ще за результатами досліджень 1988 р. За східною стінкою котловану будинку культури, паралельно їй, була прокладена траса тепломережі, стінки і дно якої було обстежено та проведена фотофіксація. Тут, південніше котловану будинку культури, було виявлено вимостку дороги з вищезгаданих матеріалів. В щілину між двох цеглин запала мідна монетка (солід 1755 р. Августа III), яка прикипіла до бічної сторони однієї з них. Очевидно, це ділянка дороги (давньої вулиці), яка вела від Луцької брами до площі Ринок, котра на той час ще функціонувала – адже на місці теперішнього проспекту Незалежності в той час протікав потічок Невістка. Це замощення було уже з протилежного – східного

боку фундаменту опорного стовпа, котрий, як ми бачимо, виявився за західною стінкою траншеї теплотраси. Котлован цього фундаменту мав дещо більші розміри ніж сам фундамент. Вздовж північно-східної стінки фундаменту утворилась щілина шириною 15-20 см, яка була засипана по завершенню мурування ґрунтом. Завдяки фрагментованому посуду, який знайшли в заповнені щілини (реставровано 3 посудини – вузький високий глек місцевого виробництва, форма якого зближує його із посудом східного походження, і дві округлі дворучні посудини з лійчатими, як і глек, вінцями, декоровані ритованим підполивним орнаментом) вдалося продатувати об'єкт №63 першою половиною XVII ст., часом коли полив'яний посуд набув уже в Острозі значного поширення.

Цікаво, що самена цієї ділянці розкопу в 1988 р. в заповнені одного з об'єктів була виявлена кахля з зображенням гербу князів Острозьких (опублікована в 8-у випуску Острозького краєзнавчого збірника; експонується в Музеї історії Острозької академії) та знаходили керамічні завершення печей (так звані «коронки» або зеленополив'яні, або декоровані біло-голубими поливами), на яких було зображення п'ятиколонної арки, підковоподібних символів, S-видних знаків і трьох горизонтальних рисок, які можливо імітують дах (іл. 12). Подібні коронки, в півкруглій частині яких такий же знак, як у правій нижній частині гербу князя В.-К. Острозького, були виявлені під час спорудження п'ятиповерхового будинку для робітників шиноремонтного заводу. Деякі з цих знаків дещо подібні до гербу князя Данила Острозького, які приведені в статті С. Галасливого (іл. 13) [2, с. 4] та гербу князя В.-К. Острозького (іл. 14). Чи не відповідна архітектурна споруда надихнула майстра на створення цих зразків декоративно-ужиткового мистецтва?

До речі в 2008 р. заповнення об'єкту №23 (вертикальна штольня ймовірно входу в земляний підвал глибиною близько 8 метрів) ще в давнину (не пізніше 1659 р.) засипана золою на відмітці близько 3 метрів, були виявлені кістяки двох зарубаних людей. В заповненні цього об'єкту серед інших знахідок були також уламки віконного скла із таким же підковоподібним знаком між верхніми краями якого був заглиблений крапкоподібний знак. Можливо, саме десь тут були споруди, що належали нащадкам князя Данила Острозького.

А головний висновок такий – треба зробити все можливе для збереження цієї ділянки для майбутніх повноцінних археологічних досліджень і дуже бережно і відповідально проводити самі ці дослідження. Це перспективна ділянка – і у дворі п'ятиповерхового будинку (саме тут була площа Ринок), і за самим будинком по вулиці Східній. Тут, поблизу книжкового магазину, в 1991 р. шурфом зафіксований потужний (до 5 м) культурний шар, в тому числі тут же в нижній частині і – трипільської культури.

Так закінчувалася ця стаття, написана ще в кінці минулого року. Але життя вносить свої корективи і не завжди, як в даному випадку, позитивні. На новобудові академії, при прокладанні комунікацій, продовжується процес нищення пам'яток археології та архітектури без будь-яких, хоча б мінімальних досліджень.

В 2007 р., в зв'язку з перенесенням незрозуміло чому діючого, нещодавно прокладеного водогону за межі території академії, були понищені склепіння підвалів житлових будинків литовсько-польської доби та верхні пласти культурних нашарувань (так як глибина траншеї була трохи більше одного метра). В 2015 р. з північної сторони корпусу академії при прокладанні траси каналізації нищення на цей раз було здійснене на глибину до 4 метрів (як археологічних пластів, в т. ч. і слов'яно-руського періоду, так і фундаментів будівель литовсько-польської доби). Ну, і третя «серія» - літо 2018 р. Тепер східна сторона. Для того, щоб прокласти каналізаційну трубу діаметром 23 сантиметри екскаватором копалась траншея чотириметрової ширини! (кошти ж бюджетні). При цьому безжально нищились (іл. 15, 16, 17) підвальні приміщення першої половини XVII ст. вимурувані з цегли-пальчатки (28x14x7 см) (іл. 18) та каменю-пісковіку (вони залишилися від будинків, які були розбомблені в роки Другої світової війни). Нищення здійснювалось абсолютно свідомо, оскільки схема розміщення підвалів є у звіті про археологічні дослідження за 2008 р. примірник якого є в ректора академії, є вона і в публікації за 2009 р. [8, с. 241].

Складалось враження, що процес руйнування приносив якесь паталогічне задоволення. Наприклад, фундамент арки в'їзду на площу Ринок (об'єкт № 63 за результатами розкопок 2008 р.), був уже за межею траншеї, але, щоб зробити заїзд у траншею – здерли верхню частину фундаменту, хоча можна було б відступити 1 метр і фундамент уцілів би. А щоб вкопати каналізаційний колодязь «обов'язково» треба було стесати північно-західний кут, (а при цьому ще й було знищено і заповнення недослідженої частини житла №57).

Чи можна було уникнути руйнувань? Так. Потрібно було трасу каналізації перенести всього-навсього на 1,5 метра північніше і вона пройшла б не з внутрішньої, а з зовнішньої сторони будівель. І тоді не прийшлося б нищити старовинні фундаменти і склепіння. Правда, для цього треба було провести археологічні дослідження там, де вони дійсно були необхідні, а не на ділянці за межами будівництва (аби лише можна було зарахувати студентам археологічну практику).

А так – маємо те, що маємо. В Острозі не збереглося жодної (!) будівлі житлової забудови литовсько-польської доби. Уціліло кілька підвальних комплексів тогочасних кам'яниць. Донищимо!

Дорога початку XVII ст. по якій, можливо, їздили і князі Острозькі? Ну то й що, - під екскаватор! Фундамент арки в'їзду на площу Ринок – так він же зберігся аж на висоту 4,15 м – частину можна знищити. (до речі видране з нього каміння було перекантоване (не будівельниками) на поруйновану частину і присипане. Хто зна, може, коли ми вже будемо Європа, згодяться для відновлення того, що зобов'язані були не руйнувати). Але поки що, повторимось, маємо те, що маємо. Інтенсивно все переколошматили, швиденько все засипали піском. Ще й хтось з академічних гумористів поставив табличку «Ідуть археологічні розкопки». Чорний гумор? А може це цей новий корпус, заради якого всі ці руйнування, не вартий цих старих будівель?

Можна було б розчистити підземелля, а вражаючий своїми розмірами фундамент арки в'їзду на тодішню площу Ринок включити як складову частину сучасної опорної стіни з блоків в місті заїзду до нижнього поверху новобудови та використовувати її для екскурсійного показу при розповіді про колишню академію (з якою, як ми бачимо, була пов'язана ця ділянка міста), а також для порівняння будівельних технік і матеріалів литовсько-польської доби і сучасної. Такі пропозиції були проігноровані. Натомість цей фундамент опинився за опорною стіною і тепер про його існування нагадуватимуть лише фото 2009 р. (цілого) і 2018 р. (поруйнованого). Очевидно, варто припинити і розмови про розчистку підземель, оскільки, як бачимо, це виявились всього-навсього лише слова. (Будемо їздити на екскурсії в підземелля польського Сандомира!)

Багато говориться, що сучасна Острозька академія щось відроджує. Можливо. Проте, як бачимо, і нищить. Принаймні, навічно вписала і свою ганебну сторінку в мартиролог нищення острозьких пам'яток. І це при тому, що в штаті академії є як би архітектор, якби археолог, і навіть якийсь начальник по будівництву.

Цікаво, чи спрацює і цього раз закон бумерангу?

Джерела та література

1. Бондарчук О., Бондарчук В. Острозькі кахлі з язичницькою символікою//«Острозький науковий збірник». Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі. 1916 - 11 (24) серпня – 2016. – Острог, 2016. – С. 148-160.
2. Галасливий С. Князі Острозькі – нащадки короля Данила Галицького//Галицька брама. – 2000. – №9 (69). – вересень. – Львів: Вид-во «Центр Європи», 2000. – 24 с.
3. Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974. – 224 с.
4. Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – 156 с.
5. Немировский Е. Иван Федоров. – М.: Наука, 1985 р. – 318 с.
6. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – пер. пол. XVII ст.). Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1975. – 344 с.
7. Прищепя Б., Бондарчук О., Позіховський О., Вертелецький Д. Науковий звіт про

*Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування
доби князя В.-К. Острозького?*

- археологічні роботи в Острозі на ділянці по проспекту Незалежності №3.– Рівне, 2009
//Фонди ОДІКЗ. – КН-36118.
8. Прищепя Б., Бондарчук О., Позіховський О. Археологічні роботи в Острозі на проспекті Незалежності, 3//Археологічні дослідження в Україні. – 2008 р. – К., 2009.– С. 240-242.
  9. Прищепя Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності №3 в Острозі//Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник. Випуск 3. – Острог, 2011. – С. 104-113.
  10. Сидоров А. Древнерусская книжная гравюра. – М., 1951. – 394 с.
  11. Стара Д. Украшения//Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. – Прага, 1980. – 496 с.
  12. Степовик Д. Українська графіка XVI-XVIII ст. Еволюція образної системи. – К., 1982. – 333 с.
  13. Фонди ОДІКЗ. – КН-25376 – 25384.
  14. Фонди ОДІКЗ. – КН-36118.

Іл. 1. Кахля 2-ї пол. XVI ст. із символічним зображенням сонця.

Іл. 2. Кахля 2-ї пол. XVI ст. із символічним зображенням розетки-сонця.

*Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування
доби князя В.-К. Острозького?*

Іл. 3. Кахля 2-ї пол. XVI ст. із
символами сонця і дощу.

Іл. 4. Кахля 2-ї пол. XVI ст. з орнаментом на мотив
гравюри «Апостола» Івана Федорова 1574 р.

Іл. 5. Фрагмент кахлі 2-ї пол. XVI ст. та гравюра (заставка) з «Апостола» 1574 р.

Іл. 6. Сонцеподібне завершення печі (конха)
2-ї пол. XVI ст.

Іл. 8. Дахівка 2-ї пол. XVI ст. - елемент
завершення печі.

21. Давид. Фронтиспис Псалтыри (Дрого, 1570)

Іл. 7. Давид. Фронтиспис. Псалтир з
часословцем 1570 р., виданий
І. Федоровим в Заблудові.

Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування доби князя В.-К. Острозького?

Іл. 9. Кахля 2-ї пол. XVI ст. із центричною композицією з символами сонця і дерева життя.

Іл. 10. Кухоль 2-ї пол. XVI ст. Майоліка. Італія.

Іл. 11. Долівка об'єкту №57 2-пол. XVI ст. в тайнику якої виявлені чоловічий позолочений та золотий жіночий персні. Об'єкти №45 та №63 — фундаменти кам'яниці та опорного стовпа арки-візду на площу Ринок, 1-ї пол. XVII ст.

*Олександр Бондарчук, Віталій Бондарчук,
Володимир Бондарчук, Надія Пустовіт*

Лл. 12. Керамічні прикраси
завершення печі 1-ї пол.
XVII ст. з елементами
зображень гербів князів
Острозьких.

Лл. 13. Герби князя Данила Острозького.

Лл. 14. Герб князя
В.-К. Острозького.

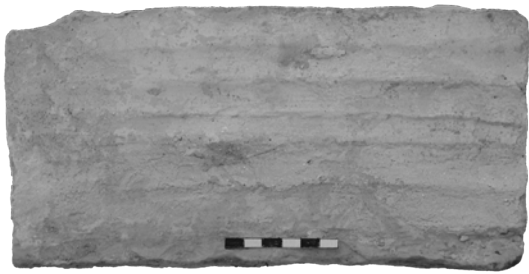
Лл. 15. Руїнування підземель кам'яниць 1-ї
пол. XVII ст. при прокладанні комунікацій
до нового корпусу Острозької академії.
Серпень 2018 р.

Лл. 16. Каміння та цегла із знищених
склепін та фундаментів підземель
кам'яниць 1-ї пол. XVII ст.

Лл. 17. Архітектурна деталь із стіни
підземелля кам'яниці
1-ї пол. XVII ст.

Лл. 18. Жолобчата цегла з
зруйнованих склепін кам'яниці
1-ї пол. XVII ст.

Язичницькі символи «перуниця» та «волинська зізда». Їх використання в християнський період

Мотив «перуниця» (або його ще називають «чотириохлисник») символізував чотири сторони світу, чотири стихії (вогонь, вода, повітря, земля), чотири пори року та чотири життєві періоди (дитинство, юність, зрілість і старість) (мал. 1). В народному середовищі цей мотив пов'язують із язичницьким богом – Перуном.

Найчастіше чотириохлисник зустрічається на персях, що були популярні від VIII до XVIII ст. Носили їх як обереги від грому та блискавки. Цей символ поширений серед всіх слов'янських народів, в тому числі і на Волині. За ці тисячу років змінювалася тільки форма перся, проте круглий щиток із чотириохлисником залишався незмінним. Лише у XVIII ст. такі персні виходять з ужитку.

мал. 1

Проте, цей символ продовжив життя у писанкарстві та вишивці як мотив «барвінку». У вигляді перуниці чотириохлисник найбільше зберігся у дерев'яному різьбленні та декоративному розписі на лавах і скринях Волині. На підтвердження того, що чотириохлисник асоціювався із захистом від блискавки та грому, можемо навести свідчення Оксани Лятуринської яка розповідала, що під час грому на Волині люди брали будь які предмети і перехрещували їх між собою. Це могло бути листя, гілячки чи предмети праці (лопати, граблі, вила тощо). Звісно, ми можемо провести прямі аналогії перехрещених предметів з хрестом і християнством. Та якщо подивитися на час появи перехрещених листочків чи гілочок в символіці, можна стверджувати, що станом на VII – VIII ст. цей символ ще не міг бути християнським. Звичайно, пізніше за схожість символ перуниця-чотириохлисник став асоціюватися з розп'ятим на хресті Ісусом.

Часто зустрічається символ, схожий з перуницею, але який називається «вітрячок». На території Південної Волині домінує клинчата форма

лопатею, надаючи знакові вигляду мальтійського хреста. М. Селівачов пише, що часто лопасті вітряка зображували у вигляді пташиних крил [4, с. 188]. Можемо зробити висновок, що це характеризує його вже з християнського боку, як зв'язок з Господом (ангельські крила).

Мотив «перуниця» або «барвінок» поширений по всіх етнографічних регіонах України. Специфічною для нього є форма листочків, яка близька до натуральної, та хрещате їх розташування. Рідше листочки поєднуються з іншими типами симетрії, вільним малюнком. Іноді листочки обрамляються різними геометричними фігурами, зокрема, кругами, овалами, прямокутниками, ромбами та складними багатогранниками. В українському фольклорі барвінок здебільшого має прикметник «хрещатий». Це пояснюється тим, що чотири листочки схожі на хрест, а також тим, що барвінок стелиться в усі боки, навхрест. М. Костомаров висловлює думку про застосування барвінкового цвіту в обрядах «переходу» з одного стану життя до іншого – родильних, весільних, поховальних обрядах [3, с. 64-65]. В українців вічнозелений барвінок завжди вважався символом вічності кохання та шлюбу і, звичайно, був одним із головних елементів весільної обрядовості. Перед весіллям йшли збирати барвінок у супроводі музик із хлібом, вівсом та горілкою. Виготовлені з барвінку вінки іноді мастили медом, додавали кілька зубців часнику (як обереговий знак), вплітали китиці вівса, клали вінки на хліб і несли їх до батьків на благословення.

Інколи на предметах декоративно-ужиткового мистецтва можна побачити, що «перуниця» доповнюється ще чотирма листочками що розміщуються перпендикулярно до основних. В такому випадку символ називався «подвійною перуницею», «звіздою», «зорею» або «ружею». У волинській орнаментіці це все зображення сонця. Воно виступає як джерело світла, символ життя. Один із різновидів мотиву сонця – «ружа» або її ще називали «волинська зізда». Форми графічного зображення сонця є необмеженими, але найчастіше у волинських писанках ми зустрічаємо сонце в русі. Такий символ має назву «сварга» (свастика). В основі графічного зображення цього знаку може бути хрест (символ Землі, а пізніше – Сонця у центрі), коло (символ неба), квадрат (знак Землі). В епоху бронзи сварга вже була пов'язана із сонячним культом, а заокруглені рамена символізують рух Сонця. *На українських писанках сваргу ще називають «ламаний» або «гачковий хрест», «п'явки», «півнячі гребінці», «качині шийки».* За народними уявленнями сварга провіщала добро і захищала від темних сил [4, с. 370].

Специфікою орнаменту «восьмикутна зірка» або «рожа» є невираженість ботанічних ознак, на відміну від мотивів «гвоздики», «мак», «розки», «ромашки», «туліпани» тощо. Найчастіше такий символ трактується як

розетки або «звізди». Кожен регіон має свої особливості в тлумаченні та назві цього символу, але на Волині цей символ називають «волинська зізда», або «восьмикутна зірка». Якщо ж розглядати іншу кількість пелюсток або променів, то на досліджуваній території такі писанки називаються «сонячними», оскільки до восьми променів це ще зірка або квітка, а якщо променів багато, тоді цей символ означав сонце [4, с.179].

Я. Гофман розглядає декоративний орнамент, віднайдений в селі Малий Олексин, що біля м. Рівне, де мотив рожі зустрічається на п'ятнадцяти писанках¹. Але якщо розглянути збірку писанок з усієї Волині, доступних досліднику, то кількість писанок з мотивами рожі (зірки, зізди) досягає більше п'ятдесяти екземплярів. З натуралістичним зображенням рожі зустрічаємося досить рідко. Тільки один зразок рожі-квітки походить з Хутора Шляхетського, що біля Костополя Рівненської області. У багатьох випадках схематичне зображення квітки наближається до вигляду зірки (хрестової, подвійної, а також шестикутної та восьмикутної). Окремим орнаментальним мотивом виступає листя, найчастіше дубове. В більшості листя виглядає натуралістично. Часом використовується у візерунку і гілка з листям. Інколи гілки об'єднуються у вінок.

У монографії М. Селівачова знаходимо, що в язичництві символ «гілка» пов'язували з Перуном і взагалі небесним вогнем. Коли вони перехрещені, то оберігають від блискавки, граду, змій, допомагають розшукувати скарби (ламають скелі й розкривають замки) та сховані джерела [4, с. 182]. В наші дні зустрічаємо випадки, коли біоенергетики з допомогою двох гілок або дротиків шукають підземні джерела, старі фундаменти чи скарби. В народній традиції лише гілка дуба є символом Перуна, а гілки інших дерев мали інше семантичне навантаження.

Показово, що листя дерев (дуба, вишні, калини, клена, явора, ясена) набагато частіше є матеріалом мотивів української орнаментики, ніж самі ці дерева. Найпоширенішим такого роду візерунком на Волині є «дубове листя». У М. Селівачова знаходимо, що у давній слов'янській міфології дуб і його листя символізують Перуна – бога блискавки. В його честь палили священні багаття з дубових дров і галузок [4, с.183]. Український фольклор дуб і дубове листя ідентифікує як ознаку сили та влади: дуб є царем рослинного світу, схоже – левов серед тварин чи орел у царстві пташок. Дуб – явний символ чоловічої статі. Також листя і жолуді дуба з етнографічного матеріалу потрапили і в шляхетське декоративно-ужиткове мистецтво. Для прикладу ми можемо розгледіти зображення дубових листків та жолудів, вишитих на весільній сукні на портреті Катерини Острозької, написаному в 1597 р. Дослідниця Л. Танаєва вказує, що ці символи є власне весільними, характерними як для сільського, так і для княжого вбрання [5, с.117].

¹* Гофман називає традиційну восьмикутну зірку рожею, але насправді це є зірка, і тільки інколи вона наближається до натуралістичного зображення квітки.

Сучасні язичники взяли за символ Перуна зображення блискавки, можливо що цей знак теж колись асоціювався із Перуном, але етнографічний матеріал цього не підтверджує. Блискавка більше асоціюється із християнським Богом Отцем або Іваном Предтечею. Так для прикладу можемо розглянути рідкісний варіант ікони св. Івана Предтечі (мал. 2).

Природний ландшафт, на тлі якого зображений Святий Іван, конкретизує місце його багатолітньої аскези в пустелі, про що пише євангеліст Лука: *«Дитя ж росло й скріплялося на дусі та перебувало в пустині аж до свого об'явлення Ізраїлеві»* (Лк. 1:80).

Найцікавішими в плані зображення природи є дві бічні частини ікони. На них зверху ми бачимо яскраве сонце, яке асоціюється, в першу чергу, з самим Іваном Предтечею, адже в священних текстах святий неодноразово порівнювався з сонцем, світлом, світильником і т. д. Пов'язаність Івана Хрестителя з сонцем чітко проявилася і в українській фольклорній традиції. Це свято припадає на день літнього сонцестояння, тому символізує народження літнього сонця – Купала, і тим самим завершує панування весняного сонця – Ярила. В цей час небесне світило перебуває у куполі – найвищій небесній точці, тому дні тоді найдовші, а ночі – найкоротші. Після прийняття християнства у слов'ян до образу Івана Предтечі був переосмислений цілий комплекс язичницьких обрядів, поєднаних з літнім сонцестоянням. Сама назва свята - Іван Купала – християнами була пов'язана з тим, що Іван Хреститель «купав» Ісуса Христа, коли хрестив його [2, с. 370].

мал. 2

Цікавою є подача іконописцем «Гласу Господнього» у вигляді блискавки та грому. Основна проблема, яка постала в цьому випадку перед іконописцем, – опрідметнити звук грому, адже, на відміну від блискавки, ми не можемо осягнути його нашими очима. Певною підказкою богомазу стала Біблія, в якій є багато уточнюючих пояснень. В біблійних текстах читаємо: «Голос Господній викрешує полум'я огняне», «Бог слави гримить» (Псалми Давидові (28-3, 7). Щодо образу труби, то цей інструмент чи не найчастіше з'являється в рядках Святого Письма. Вперше про його звук говориться в зв'язку з даруванням євреям Закону на Синаї. В той час, коли Мойсей говорив з Господом, «весь народ бачив грім та блискавку, і звук труби...» (Исход, 20:18, 22), тому вважається, що Господь говорить до народу «голосом трубним» (Пс.150:3).

Язичницький Перун – бог грому і блискавки, податель дощу. Творець земних урожаїв, покровитель хліборобства. Він також бог-воїн, справедливий і суворий месник, покровитель війська. Про Перуна є багато згадок у давньоукраїнській літературі, в літописах та фольклорі.

Тривалий час Перун був надзвичайно шанований у русичів. Ідол Перуна стояв на одному з київських пагорбів. Він був дерев'яний, ноги мав залізні, голову – срібну, а вуса – золоті. У Густинському літописі згадано, що в руках він тримав коштовний камінь – рубін або карбункул.

Про сильний дощ кажуть, що він періщить. Блискавки – це стріли Перуна. На Волині побутувало прокляття: «Бодай тебе Перун побив!». Вважалося, що блискавка – Божа кара, і що вона запалила, – невільно людині гасити. Та й неможливо, мовляв, загасити вогонь від блискавки. Хіба що козиним молоком або сироваткою.

Із приходом християнства Перунові обов'язки перейняв св. Ілля. Він їздить небом у вогняній колісниці і б'є чортів блискавками. А поряд під небом літає чорт і перекиривляє, як той гуркоче. Бог сердиться й пускає в нього стріли. Отож, коли гримить, треба хреститися.

Щоб убезпечити себе від грому та блискавки, люди тримали в домі свічку-громничку. Це свічка, освячена в церкві на свято Стрітіння (15 лютого), її запалювали під час грози. У снах чути грім – це знак вісника долі, несподіване благополуччя. Сниться грім серед ясного неба – не забариться добра звістка.

Отже, ми бачимо наскільки тісно переплелися в українському сакральному середовищі традиції язичницької і християнської доби. Символи, які побутували на Волині в дохристиянський час, плавно переросли і цілком органічно вписалися в православне народне середовище. Звичайно, офіційна церква завжди була проти використання язичницької символіки в святкуванні християнських свят, проте, вона так і не змогла їх подолати.

Література

1. Бендюк Н. Квіткова символіка у декоративно-ужитковому мистецтві Волині// Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 5. – Острог, 2012. – 370 с.
2. Гошук О. Особливості пейзажу в українському бароковому іконописі (на прикладі ікони «Святий Іван Предтеча»)/Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 6. – Острог, 2013. – 370 с.
3. Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
4. Селівачов М. Лексикон української орнаментики. – К.: Редакція вісника «АНТ». – 400 с.
5. Танаєва Л. Сарматский портрет: из истории польского портрета эпохи барокко. - М.: Наука, 1979. – 301 с.

Інвентар міста Межиріча і села Бельмажа 1698 року

Важливе місце у джерельній базі з історії міст і сіл історичної Волині XVII – XVIII ст. посідають інвентарі. Інформативний потенціал цього виду джерел достатньо високий та заслуговує на довіру з боку дослідників. Значна частина інвентарів з минулого краю збереглася у складі комплексу «Архів Сангушків». У XIX – на початку XX ст. він перебував у славутській резиденції князів Сангушків, а тепер – у Національному архіві м. Кракова (республіка Польща). У складі останнього дійшов до нашого часу інвентар Межиріча 1698 р., до якого приєднаний інвентар села Бельмажа 1698 р. [7].

Межиріч та Бельмаж – це сусідні поселення неподалік Острога, що належали до приватних володінь родини Острозьких. З 1603 р. вони належали краківському каштеляну князю Янушу Острозькому (1553-1620) і з часу його смерті у 1620 р. і до 1753 р. входили до складу Острозької ординації, створеної магнатом. Власне Я. Острозький найбільше спричинився до розбудови Межиріча як міського осередку. У зв'язку з його діяльністю ще впродовж першої половини XVII ст., за спостереженнями дослідників, зростає кількість населення у Межирічі [1, с. 18], що могло відбуватися з одночасним піднесенням його економічного розвитку. Ситуація кардинально змінилася з початком Хмельниччини, в перші роки якої Межиріч опинився у вирі військових протистоянь. Козацькі загони неодноразово визволяли містечко. При цьому воно зазнавало значних руйнувань, демографічних втрат тощо. Острозькі землі вже з 1648 р. стали об'єктом багатоактової жорстокої боротьби. Так, 23 липня 1648 р. розпочався визвольний рейд окремого козацького загону з полків Максима Кривоноса через Заслав, Межиріч, Острог [6, с. 304] та інші міста. 29-30 серпня відбулася чергова спроба півторатисячного підрозділу з 19 хоругв війська Яреми Вишневецького (1612 – 1651) під командуванням Голуба й Аксака захопити Острог, після чого карателі вчинили жорстоку розправу над міщанами-християнами Межиріча й навколишніми селянами [6, с. 305; 4, с. 68]. У вирі воєнних дій, серед іншого, першою зруйновано єврейську школу, яка була відбудована у містечку, за Й. Новицьким, у XVIII ст. [8, s. 208].

18 вересня 1654 року між Острогом і Межирічем українські війська розбили один із полків князя Владислава-Домініка Заславського, яким командував Андрій Суходольський, звільнили Острог і Межиріч [6, с. 129; 4, с. 383].

Село Бельмаж до середини XVII ст. увійшло до складу межиріцького ключа. Поселення у XVII – XVIII ст. відносилося до невеликих сіл. Належність його до замкової адміністрації, а також сплата натуральних повинностей до Межиріцького монастиря зумовлювали певну специфіку в його розвитку. Село знаходилося досить близько до двох міст – Межиріча та Острога і в багатьох аспектах знаходилося в залежності від їх економічного поступу. Ця вигідна близькість викликала спокусу мати тут власність представників адміністрації князів Острозьких та їх наступників, ласим був цей шматок і для духовних осіб, що спостерігаємо впродовж пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Врешті, події Хмельниччини не принесли значних позитивних змін на Волинь. Воеводство й надалі продовжувало перебувати у складі Речі Посполитої, а на плечі мешканців краю важким тягарем лягли матеріальні проблеми відновлення регіону. Власне описово-статистичні джерела з історії Межиріча та Бельмажа дають можливість проаналізувати ситуацію у цих поселеннях наприкінці XVII ст., після козацьких воєн попереднього часу. Інвентарі Межиріча та Бельмажа за 1708 р. [8] та 1728 р. [2; 3] археографічно засвоєні.

В інвентарі описано історико-географічні особливості розвитку Межиріча, наголошено на руйнуваннях міста, що відбувалися у недавньому минулому, висвітлено стан фортифікаційних споруд, млинів, ставів тощо. Документ дозволяє відновити осілість та топографію/соціотопографію міста. В цілому з інвентарів поселень спостерігаємо досить важливі аспекти соціально-економічного життя їх мешканців. Вони володіли, за документом, димами, пляцями (земельними ділянками), волоками, півмірками та фільварками (в даному випадку слід розуміти городи). У Межирічі маємо всього 118,5 димів, а на Бельмажі значно зазначено лише власників волок та городів (всього 22 власники). Дані інвентарія Межиріча дозволяють доповнити загальну картину релігійного життя краю. Зокрема дізнаємося про вплив францисканців на економічне життя мешканців краю, важливими є відомості про церкву Св. Архангела Михайла. Документ доповнює характеристику господарських зв'язків Острозької волості. В цілому з інвентарів поселень постає картина загального їх занепаду наприкінці XVII ст., що було спричинено зокрема воєнними лихоліттями.

Названі документи стали предметом детальної уваги істориків М. Ковальського [5] та В. Атаманенка [1], однак, до цього часу не були опубліковані. Інвентарі написані польською мовою з вкрапленнями латини, оформлені у вигляді таблиці, форму якої зберігаємо. У межах цієї ж архівної справи вписано інший інвентар Межиріча та Бельмажа 1698 р. [7, арк. 93 – 100], котрий В. Атаманенко назвав підготовчим [1, с.77]. До друку залучено другий варіант інвентаря 1698 р., оскільки він більш

структурований. Тексти інвентарів у вступних частинах ідентичні, далі – містять різнопланову інформацію. У першому варіанті виділено представників єврейської громади, а у публікованому документі такий поділ відсутній. Втручання у текст документів мінімальні.

Джерела та література

1. Атаманенко В. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 71 - 83.
2. Близняк М. Інвентар Бельмажа 1728 р. // Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Наук. збірник. Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового, смт. Торчин, 29 вересня 2016 року / Упоряд. А. Силюк, О. Мельник. – Луцьк, 2016. – С. 83 - 87.
3. Близняк М. Інвентар Межиріччя (Острозького) 1728 року // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску першого енергоблока Хмельницької АЕС / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. – Нетішин, 2017. – Вип. 6. – С. 117 - 127.
4. Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ, 1961. – 740 с.
5. Ковальський М. Документи родинного архіву Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела соціально-економічної історії України // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60 – 63.
6. Ярошинський О. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – Київ, 2005. – 458 с.
7. Archiwum Narodowe w Krakowie (Polska), Archiwum Sanguszków, rękopisy, sygn. 118, a. 103-113.
8. Osiedłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. 7. – С. 208.

Документ.

Инветар міста Межиріччя та села Бельмажа 1698 р.

/арк. 103/

Inwentarz miasta Miedzierzycza y Bielmaza in anno 1698 spisany f. 8 a.					
Miasto Miedzierzycz					
To miasto lokowane miedzy dwiema rzekami Zalubowską y Wil[i]ą przez nieprzyciela y z zamkiem funditus spalone. Wałami w okolo osypane, ktore bardzo poniekat zruinowane po prawey trzeba. Do tego miasta iest bram dwie murowanych sklepionych z wrotami zelaznymi, przetami okowanymi wpuł odartemi. Sklepienia tych bram przemakaią bardzo y bliskie są ruinie, bo nie nakryte. Pod tym miastem stawow iest dwa na rzecze Zalubowce, ieden wyżni, a drugi wyżni mnieysz. Na stawie wyżnim iest młynow dwa o czterech kamieniach y step dwoie. A stare młyny po spaleniu dotąd nie zbudowane wakuią y cale ich nie masz.					
Na grobli nizniego stawu młynow nie masz, ktore iuz pogorzały, tylko sama grobla zostae.					
Spust stawu wyżniego będzie w przyszłym roku 1699, z ktorego daią względem roczniey intraty z[otych] ¹ . /арк. 104 /					
Osiedłosc miasta					
Dymy	Place	Ulica od bramy Dubienskiej pod wałem samym ku klasztorowi po lewey ręce lezeca.	Włoki	Pułmiarki	Folwarki
1	1	Woyciech Lozicki		1	2
1	1	Wasko Babicz			1
1	1	Wasil Semenowicz		1	1
	½	Konicha Zydowka			
	1 ½	Michala Glowackiego		1	1
1	1	Iwan Multanin		1	
1	1	Stepan Szczerbina			
		Place klasztorne dwa			
	1 ½	Chalupa pusta Babicza Jacka z placem		1	2
1	1 ½	Misko Korozwaniec		1	3
1	1 ½	Alexander Boryszkowski		3	5
Po prawey stronie tej ulicy powracaiac place y domy na przeciwko					
1	1	Semen Sobol			
	1	Chwesko Somoroka	½		2
		Klasztornych placow n[umer]o 2	3		
1	1	Michalko Tkacz			
1	1	Demian Skrzyпка		1	5
1	1	Marcina Tkacza chalupa pusta			
1	1	Lukiana Palunczyka		1	1
1	1	Sawka Kisieliewicz			1
1	1	Iwan Seszenko		½	2
1	1	Maxim Nowak			
1	1	Mattwiey Choroizenko	½	1 ½	4
1	1	Bonech Zyd		1 ½	
/арк. 105/					

Інвентар міста Межиріччя і села Бельмажа 1698 року

Osiedlenie miasta					
		Na przeciwko przez drogę w Rynek od tej ze bramy ulica w prawę stronę			
	1	Szpýtal polski z figurą przý którym plac iest			
	1	Wasko Somoroka			
1	1	Andrzý Przýmiak			1
1	1	Chwedor Budatka		1	2
		Na przeciwko ulice tej nazad powracaiąc w Rynek			
1	1	Chwedor Stubelec	½	2	3
1	1	Michał Thorzewski		1	1
	1	Wasko Wiuniec			2
1	1	Kuzma Dziesiątnik			2
1	1	Paweł Pohorýlec	½	2	4
1	1	Chrýcko Atamanczuk	½	1	4
1	1	Paweł Kupczýszýn		1	2
1	1 ½	Abram Krakowczýk			
		Ulica z Rýnku w týł przeszlý ulice			
	1	Plac Kaczorowski			
	1	Szkola zýdowska býwała			
1	1	Ichnat Schaba	1 ½		9
	1	Andrzý Zielenski	½		7
1	1	Dacko Piataczenko	½		2
	1	Iwan Kupczenko	3 ½		13
1	1	Týmko Kaczor	½	1	
		Naprzeciwko pierzaia tej ulice druga /apk. 106/			
Osiedlenie miasta					
1	1	Iwan Parfilenko		1	2
1	1	Juzko Mielnik			
1	1	Tkacz Trusz			
1	1	Mattwieý Kaczalenko	½	1	2
1	1	Chrýcko Koszerenko			2
1	1	Charko			1
1	1	Dimitr			
1	1	Andrzý Dorosczenko folw. 3		1	
½	½	Semenicha wdowa		1	2
	1	Jacka Mielnika			
1	1	Jacka Szpaka	½		½
1	1	Jacko Czayka			4
		Klasztora chalupa pusta			
1	1	Wasil Pundza			
1	2	Klim Smolarz			3
1	1	Martýn Pocowný		1	2
1	1	Týmosz Chrapko			
		Z pod wału ulica w Rynek ku cerkwi			
1	1	Tatarycha Wdowa			2
	1	[...] Jackow		1	½

1	1	Chawrýło Kupcezenko	½	1	6
1	1	Samuýło Schabenko	½	1	2
1	1	Iwan Chomenko	½	1	6
1	1	Lesko Buniaczenko	½		1
1	1	Lewko Rýbak ²			
1	1	Stecko Stubelczuk	½		
1	2	Kirýk Pałamarz			
1	2	Doroszçýcha Wdowa	½		6
/арк. 107/					
1	2	Wasil Deýneka	1		
1	2	Charko	½	2	4
1	2	Onoprý Peczennik	½		5
1	1 ½	Iwan Lubin			2
	1	Ławrýn		1	1
	1	Samuýło			
	1	Troczo Makarczuk	½		3
	1	Atamanczuk	½		
	½	Stubelcow	½		
	1	Samuilo Somoroka		1	1
	½	Wasko Landwiuýt			
	½	Ichnat Skaba			
	½	Mattieý Kaczoronko			2
	½	Iwan Seszenko			
	½	Iwan Multanin			
	½	Rabuszczýn Iwan			4
	½	Ostaszczýszýn	½		
	½	Kuzma			
	½	Ostaszçýcha Wdowa	½		
	1	Woýtko			
	1	Iwan Winnik			2
	1	Wasil Kowal			3
	½	Maxim Nowak			
	½	Martýn Bednarz			
	1	Lesko Boboczenko			4
	½	W týle Demian			
	1	Iwanicha Babaczýcha	½		3
	1	Michał Tkacz			1
1	2	Kasko Czarnecki			
		P[ana] Laskowskiego wuýta placow dwa	1	4	
1	2	Stepan Szwiec	½		1
1	1	Marko			
/арк. 108/					
		Druga pierzaia teý ulicý przeciwko			
		J[ego] m[osci] p[ana] Miaczýnskiego placow n[umero] 2	1		
	1	Czerniaczka Wdowa			
1	1	Chwedor Szwiec		1	1 ½

Інвентар міста Межиріччя і села Бельмажа 1698 року

1	2	Kazimierz Tkacz			
	1	Chwedora Dedalki			
		Po pani Lendzki z chalupą placow n[umero] 3 do klasztoru			
		Pani Bukonieckiey place nie zabudowane n[umero] 2			
	1	Tymko Kaczor			
1	1	Jarmolicha z Jarmołem		2	
		Cerkiew Założenia S[więtego] Michała archanioła ³			
1	1	Iwanicha Robosczycha			3
1	1	Iwan Kupczenko			
		Szpýtal Ruski			
		Rýnek circum ratuszek alias więzienie			
		Komorek dwie w samym cýrkule			
		Lenzie dwie			
1	2	Smol Gluchy			
1	1	Procko Makarczuk			1
	1	Jersza Zyda			
	1	Wasila Deýneki			
1	2	Samuyło Samoroka	½		
	½	Łukian Palunka			
		Dworek pa[na] Miłkowskiego, plac n[umer]o 1			
1	1	Chweciaszycha Wdowa		1	3
		/apk. 109/			
		Osiadłosc miasta			
		Petro Ciesla oýcow franciszkanow plac n[umer]o 1			
		Maxim takze oýcow franciszkanow plac n[umer]o 1			
1	1	Chwesko Samoroka			
		J[ego] m[ości] pana Siemiaska Dwor			
		Tęn ze plac mieýski wedle dworu trzýma Godewski oýcow franciszkanow na placach n[umer]o 2			
		I[ch] m[ości] p[anowie] Tyminski dwor na placach n[umer]o 1			
		Pod murem oýcow franci[szkanów] ogrodow n[umer]o 2 dobrych między dwiema basztami			
		Demian Skrzýpka oýcow franciszkanow na pla[cach] 2			
		Stanisław Mýslowski klasztorny na placach n[umer]o 2			
		Dwor j[ej] m[ości] pani Wielochorskiey na placach n[umer]o 2			
1	1	Szkolnik zýdowski			
1		Szkola zýdowska			
1	1 ½	Zelman Zýd			
1	1	Zandel Zýd			
1	1	Icko Zýd Leybowicz			1
1	2	Boruch Zýd			
	1	Gabrýel Witkowski			1

	1	Plac rogowy, nicht go nie trzyma			
1	1	Wasil Kowal			
1	1 ½	Jacko Makarczuk			2
2	2	Pop do cerkwie S[więtego] Michała Archaniola	2		
1	1	Leszko Tkacz		1	1
1	1	Zydz Icko			
	1	Awrazya Krakowczyka			
1	3	Kuniszynow			
/apk. 110/					
Osiedlosc miasta					
		Od bramy Zaslawskiej, od rzeki Wilej idac w miasto po prawej ruce zamek spustoszal y funditus zruinowany tylko trzy kominy stoja murowane y dwie kletce mieyskie. Po lewej zas stronie popod walu			
1	2	Iwan Supronenko	½	1	5 ½
1	1	Iwan Ulanicki alias Andrzej	½		5
1	1	Jarmul Korniczuk			1
1	1	Szwed Rycko			
	1	Lesko Tkacz			
1	1	Iwan Chrycyna			2
1	2	Jacko Wawryczynko	½		
Klasztorny plac n[umer]o 1, szwiec mieszka					
1	1	Opanas Michalenko	½		1
1	1	Onopry	½		
1	1	Jacucha Litwin			2
1	2	Stephan Wasilun		1	
1	1	Smolarka			
	½	Jarmula Korniczuka			
	½	Pawel Luchoniuk			1
Po drugi pierzai idac ku bramie Zaslawskiej					
/apk. 111/					
Osiedlosc miasta					
1	1	Marcin Bednarz			
1	2	Semen Buniaczenko			1
1	1	Jakim Bojko			
1	1	Jakim Charko			1
1	1	Marcinicha Wdowa			
	1	Bojko Jakim			
1	1	Procko Holikow			
		J[ego] m[osci] pa[na] Miaczynskiego placow n[umer]o 2	1		
1	1	Gawel Lachowik			2
1	1	Maxim Rzeznik			2 ½
1	1	Wasko Stelmach			1
	NB ⁴	Dwor pa[na] Wiechowskiego n[umer]o placow 2	½		
		J[ej] m[osci] pani Zarzucki na placu n[umer]o 1			
		Mosi Domenko klasztorny plac n[umer]o 1			

Інвентар міста Межиріччя і села Бельмажа 1698 року

1	2	Lukian Wawrzyczenko	½		
1	2	Olexy Lawruczenko		1	
		Dwor j[ej] m[ości] pani Czecelioweŭ			
		Ulica od klasztoru od dworku j[ego] m[ości] pa[na] Wiechowskie[g]o ⁵			
1	1	Jacycha wdowa		1	
		Klasztorny Iwan Szwiec			
	1	Iwan[a] Chomenka			
1	1	Chweŭtka Suprona zięc			
1	1	Boniaczucha Iwanicha			
1	1	Czernieczŭcha wdowa			
1	2	Petro Pulazny			
		Klasztorny Walko Szwiec placow n[umer]o 2			
		/apk. 112/			
		Osiadłosc miasta			
		J[ej] m[ości] pani Buchowieckieŭ placow n[umer]o 4			
	1	Stecko Stubelcow			
1	2	Ostaszczŭcha Wdowa			
1	2	Tymosz Korchunenکو			3
		Wasil Tkacz Oreszynko klasztorny na placach 2			
		Ulica wciąż prosto z klasztornych wrot			
1	2	NB Ulanicki			
1		NB Item ⁶ Ulanickiego			
		Kopyczynskiego klasztorny, placow 2			
	1	Semen			
1	1	Buniaczenko Semen			
1	1	Kosc Czaŭka			1
1	1	Ludwik Stepan	2		1
1	1	Gabrŭel Witkowski			
1	1	Iwan Winnik			
		J[ego] m[ości] pana Czŭszkiewiczza na placu n[umer]o 1 dworek	2		
		J[ego] m[ości] pan Petrŭkowski	2		
		J[ego] m[ości] p[a]n Krolikowski	5		
		Wies Bielmarz			
		Ta wies ma poddanych, ale nie wiele ŭ to więcej ubostwa folwark zamkowy zginel, tylko grunt zostae. Ogrody folwarkowe opustoszałe ŭ szopa zruinowana. Sad dworski na gorze w koncu stawa nizniego Miedzierzŭckie[g]o ⁷ /apk. 113/ sliwowego ŭ wisniowego drzewa, z ktorego urodzaju nie masz, bo nie ogrodzony. W tym sadzie byl winograd, ale wysechl dawno.			
		Poddani teŭ wsi			
			Włoki	Ogrody	
		Chaluszko Iwan	½	Jerosz	½
		Steŭgocki	½	Sawka Wołoszyn	½

Iwan Wołoszŷn	½		Michałko	½	
Wasil Wołoszŷn	½		Josko Prockow sŷn	½	
Tŷmosz Sironowczŷk	½		Kirŷło Stepan i szŷn ⁸	½	
Petro Mazur	½		Wasil Lesniczŷ	½	
Chwedor Drucznik	½		Wasko Nowak	½	
Groinowski Jermuła	½		Wasil Wołoszŷn pustka		
Haŷdamowicz Wuŷt	½		Sawicki, Strzŷgockie pustka		
Iwan Budka	½		Piatnicki hospodŷn ⁹	2	6
Michaęlo Diak	½				

Повиннос тŷх подданых в коздŷм тŷгодниу по дни два робич.

W теŷ wsi sŷ łŷnŷ dworskie, na ktorŷch zdawna poddani buszczenscŷ robiali, z ktorŷch dziesięcina wedle funduszu konwentowi Miedzierzŷkiemu належŷ, a z pol pustŷх ŷ ogrodow na skarb panski ma бŷdz wŷbierana.

Oŷcowie zas franciszkani trzŷmaiŷ ogrodow n[umer]o dziesięc quo jure powinni pokazac.

J[ego] m[ości] p[a]n Krulikowski wparł się w grunt Zaŷkowczŷzna nazwanŷ osiadł go quo jure powinien pokazac.

W теŷ wsi iest folwark Kiiowskie[g]o¹⁰ mieszczanina Ostrogskiego, do ktorego pol włok n[umer]o 2 ŷ ogrodow n[umer]o 2 z sŷdem takze plac az do sameŷ Rozwaskieŷ granicŷ ŷ włok n[umer]o 2 az do Dubienskogo goscinca.

W теŷ ze wsi folwark j[ego] m[ości] pa[na] Wyhowskiego, do ktorego odebrał chłопom skопie na pułtorŷ cwierci ŷ niwę pod gumnęm, takze niwę pod Brzezniskiem.

Archiwum Narodowe w Krakowie (Polska), Archiwum Sanguszków, rękopisy, sygn.118, s. 103-113.

Оригінал, польська мова, рукопис. Публікується вперше.

Примітки

1. Цифра у документі не прописана, залишено місце.
2. Напроти прізвища дописано «do stawu».
3. В першому варіанті інвентаря 1698 р. вказано, що церква ця збудована міщанами Межиріча у 1659 р. після спалення неприятелем [7, арк. 96].
4. Запис «NB» (nota bene – від лат. «зверни увагу», «візьми на замітку») – примітка укладача інвентаря, що вимагає звернути увагу на постать пана Виховського, шляхтича.
5. Літера «o» винесена над рядок.
6. Item – від лат. означає також.
7. Літера «o» винесена над рядок.
8. Так в тексті, має бути «sup».
9. Йдеться про «господина», що походив із сусіднього Острога і пов'язаний з церквою міста, яка йменувалася Параскево-П'ятницькою.
10. Літера «o» винесена над рядок.

Мурована архітектура XVIII ст. Острога та Острозького району

У місті Острозі пам'яток архітектури, які датуються XVIII ст., є лише дві – капуцинський монастир (зараз у ньому знаходиться Острозька академія) та палац князів Яблоновських. Монастир капуцинів вже багато описаний в різних публікаціях, тому немає необхідності зупинятись на детальній історії його побудови. А от кам'яниця Яблоновських ще потребує досліджень.

Палац Яблоновських

Першим з Яблоновських частину міста Острога отримав Станіслав Ян¹ – відомий полководець, гетьман великий коронний. Він купив його у 1692 р. в Олександра Конецпольського. Ця частина Острога знаходиться біля замку і називається «Верхнє місто» або «Нижній замок» і належала раніше Анні-Алоїзі Ходкевич – доньці князя Олександра Острозького.

Серед синів гетьмана найвідоміший Ян Станіслав – великий канцлер коронний, письменник, автор збірок і політичних трактатів. Він належав до найближчого кола польського короля Яна III Собеського, якому доводився родичем по дружині – Жанні-Марі де Бетюн, згодом підтримував свого племінника – короля Станіслава I Лещинського.

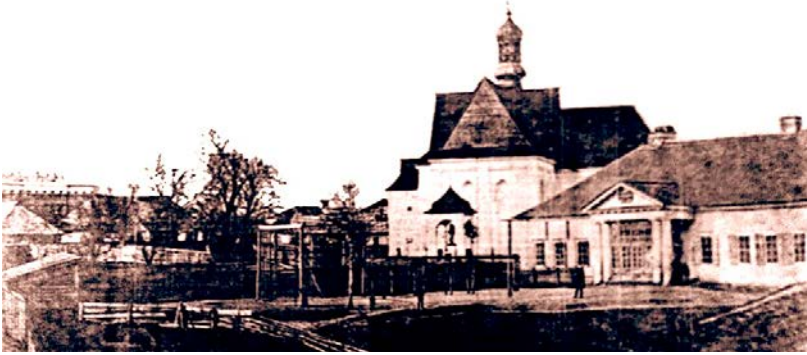
19 квітня 1744 р. три сини Яна Станіслава – Станіслав Вінцентій, Димітр Іполит та відомий польський поет Ян Кастан отримали від імператора Карла VII титул князів Священної Римської імперії. З цього часу всі наступні покоління цієї гілки вже носили князівський титул.

Другу частину міста родина Яблоновських отримала лише у 1802 р. Тоді відомий польський просвітник Тадеуш Чацький продав свій острозький маєток князю Каролу Яблоновському², який об'єднав все місто в одних руках. Його нащадки володіли містом до 1875 р.

Трохи раніше, в кінці XVIII ст. князем Каролем Яблоновським на захід від замку був закладений палацово-парковий комплекс. До нього входили: досить скромний одноповерховий будинок, в якому проживали князі, гостьовий будинок з колонами та парк. В гостьовому будинку з 1835 р. відкрили дворянське училище, а через вісім років училище реорганізували в

¹Kardaszewicz S. *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga ...* – S. 76.

²Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego ... – S. 686.

Іл. 1.

Іл. 2.

прогімназію (іл. 1). Після пожежі в колишньому єзуїтському колегіумі гостьовий будинок Яблоновських послужив прихистком на рік для Волинської семінарії. Споруда прогімназії згоріла в 1870-х рр. Зараз на цьому місці стоїть пам'ятник Острозькій Біблії.

Нині житловий палац Яблоновських виглядає як невиразна споруда – одноповерхова, цегляна, прямокутна у плані (іл. 2). Вхід до неї влаштований у прибудові до основного об'єму, який також позбавлений виразних архітектурних рис. Проте старі фото засвідчують, що будинок мав цікаве, хоча і досить скромне архітектурне вирішення. Первісно він так і був одноповерховим, прямокутним у плані, але з вальмовим дахом, покритим гонтом. Головний вхід до будівлі розташовувався по центру у вигляді дерев'яної веранди у стилі неоготики. Віконні отвори також були оздоблені лопатками та надвіконними вставками, мотив яких перекликався з оздобленням веранди. На планах ХІХ ст. видно, що парк, розташований навколо будинку, мав регулярний характер. На окремих ділянках збереглася огорожа садиби.

Острозький район

В Острозькому районі будинків і церков, які датуються не пізніше ХVІІІ ст., є дванадцять – хорівський та красевський храми муровані, а в селах Білашів, Бродів, Завизів, Миятин, Михалківці, Могиляни, Почапки,

Сіянці, Теремне, Українка – дерев'яні.³ Була й тринадцята церква в селі Розваж, але її знищили парафіяни в 2010 р.

Церкви в селі Милятин, Сіянці, Розваж (знищена) взяті на державний облік ще в 1963 р., а в селі Михалківці церква та дзвіниця у 1979 р. отримали статус пам'яток національного значення. Інші в 1990 р. зареєстровані, як пам'ятки місцевого значення⁴. З усіх вищеназваних церков найдавніші за часом спорудження є, очевидно, Покровська в Красві 1739 р. та Троїцька церква в Михалківцях 1740 р⁵.

Церква села Хорів

Село Хорів вперше згадується 12 жовтня 1617 р., як власність князя Януша. В 1756 р. останнім ординатом острозьким Янушем Сангушком село було подароване коронному канцлеру Станіславу Малаховському, який у 1781 р. тут побудував греко-католицьку церкву (іл. 3).

Храм знаходиться в центрі села на природному підвищенні. Висока триярусна барокова дзвіниця створює особливий акцент у силуеті навколишньої забудови. Особливістю храму є те, що основний фасад виходить на центральну вулицю і тому апсида зорієнтована не на схід, як звичайно, а на північ.

Ще однією особливістю хорівського храму є розміщення ризниці за апсидою. Це свідчить про те, що архітектор при будівництві церкви орієнтувався на католицьку традицію.

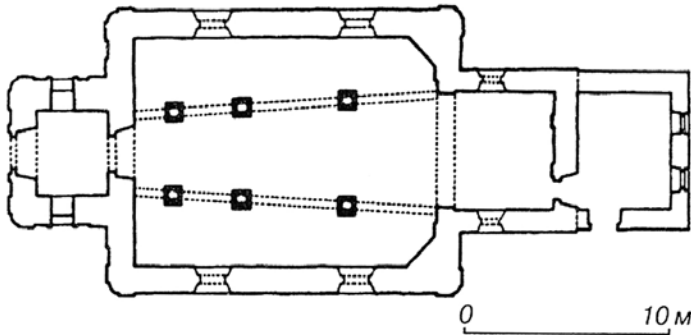
Іл. 3.

³Вісім церков збудовано в XIX ст.: – церкви в селі Верхів, Вілія, Волосківці, Моцаниця – на поч. XX ст., в селах Вельбівно та нові в Бродові та Оженині побудовані після Другої світової війни.

⁴Церкви в селі Вельбівно, Грозів, Країв, Кутянка, Лючин, Моцаниця, Оженин, Українка не були визначені як пам'ятки.

⁵В списку пам'яток архітектури району, складеному київськими архітекторами О. Годованюк і В. Завадою під час обстеження пам'яток в 1979 р. вказується, що є в районі кілька пам'яток цивільної архітектури (Бондарчук О. Пам'ятки історико-культурної спадщини Острозького району//Життя і Слово (Острозьк). – 2016. – 17 квітня.). Це мурований будинок управителя 1830-х рр. та школа лісництва першої пол. XIX ст. в с. Верхів (пам'ятки місцевого значення), руїни замку XV–XIX ст. у с. Новомалин (пам'ятка національного значення). В списку О. Годованюк і В. Завади зазначені також споруди які необхідно взяти на облік як пам'ятки. Це брама і мури XVIII ст. Петропавлівської церкви в с. Хорів, ворота та огорожа Покровської церкви в с. Лючин, та церква і палац (кам'яниця) Софії Місюн XVIII ст. в с. Країв.

І найголовнішою особливістю храму Олена Годованюк називає використання зворотної перспективи у просторовій організації головного об'єму церкви⁶. В прямокутній наві основну роль виконують два ряди колон на досить високих п'єдесталах. Колони розміщені так, що парафіяни бачать приміщення нави набагато більшим. Завдяки збільшенню відстані між колонами при наближенні до іконостасу візуально збільшується і відстань до вівтаря. Завдяки цьому прийому храм у Хорів є унікальним не тільки на Волині, але й в цілій Україні (іл. 4).

Іл. 4.

На зовнішній стіні у південно-східному кутку храму знаходився витесаний напис староукраїнською, польською та латинською мовами. Подаємо реконструкцію напису сучасною українською мовою: «Володіючому церквою Святійшому Папі Пію шостому за держави його милості короля Станіслава Августа, в селі Хорів до князівства Острозького належного, дідичної ясновельможного його милості пана Станіслава Малаховського, референдара коронного по Божій старанності того ж справедливого підданих своїх пан, перший камінь цієї церкви положив в день Святих Апостолів Петра і Павла, 24 червня 1781 року». Станом на сьогодні парафіяни напис на стіні поштукатурили і тепер немає навіть натяку на донаторський запис.

Як стверджував у кін. XIX ст. місцевий священик Іван Двірницький (в якого і батько, і дід були також священиками цієї ж парафії), що на хорівській церкві був встановлений хрест та у вівтарі покладена надгробна плита когось із князів Острозьких. Первісно ці предмети знаходилися в Острозькому Богоявленському соборі (наразі хрест вже інший і датується XX ст.). Він також розповідав як відбувалися ці події. В кін. XVIII ст., коли Богоявленська церква була в повному запустінні, Малаховський вирішив забрати деякі речі до новозбудованого храму в с. Хорів.⁷ Однак цю ідею не підтримали острозькі міщани, тому канцлер таємно, в нічний час,

⁶Годованюк О. *Монастирі та храми волинського краю*. – К., 2004. – 176 с. – С.122-123.

⁷Теодорович Н. *Волинские епархиальные ведомости*. – 1889.

послав своїх гайдуків забрати хрест та надгробну плиту якогось із князів Острозьких, які були поховані в Богоявленському соборі. Надгробок був покладений у вівтарі Хорівської церкви та змуровано на ньому цегляний престол.

Існує декілька версій про те, кому належала ця плита. В «Спархіальних відомостях» за 1889 р. сказано про можливу приналежність надгробка святому Федору Острозькому, але так як преподобний Федір похований був у Києво-Печерській лаврі, де й зараз знаходяться його мощі, ця версія відпадає. Існує думка про приналежність дошки князю Василю Острозькому Красному, що спочатку був похований в Богоявленському соборі, а потім його останки були перенесені до Успенського собору Києво-Печерської лаври князем Костянтином Івановичем. Після перенесення останків до Києва не було потреби залишати плиту без тіла, тому, вважаємо, і це припущення повинно бути відкинуте. До Києва перепоховали останки і князя Костянтина Івановича Острозького⁸.

Ми знаємо, що в Богоявленському соборі (який був родовою усипальницею князів Острозьких) були поховані ще й інші члени родини. Прах Олександра Острозького його дочка Анна-Алоїза перепоховала в костелі ще в XVII ст. В цьому ж соборі був похований князь Василь-Костянтин. Можливо, надгробок належить саме йому⁹.

На жаль ми не можемо поки-що прочитати напис на поховальній плиті з Хорівської церкви. Престол, що змурований на надгробку, не закривав тільки початкові та кінцеві літери та слова в кожному рядку напису, а також половину останнього рядка. Ремонт, що проводився у вівтарі церкви, остаточно заховав напис, як власне і саму плиту під шаром бетону.

Ще донедавна церкву в Хорові оточував автентичний мур і брама XVIII ст. Храм разом з муром створював унікальний комплекс, що був вписаний архітектором в оточуюче середовище. Мур був викладений таким чином, що утворював в своїх площинах ажурні хрести, а по боках мур був викладений у формі однакових симетричних арок. Ворота разом з хвіртками кріпилися на пілони, які завершувались розірваним фронтоном. Але парафіянам мур і портал воріт із цегли Малаховського не сподобався, тому вони його розібрали. Натомість побудували огорожу із силікатної цегли та бетону. Шкода, що портал воріт і мур навколо церкви не був включений в перелік пам'яток архітектури і тому не було можливості зупинити руйнування, коли церковники розпочали чергові будівельні «покрощення» навколо церкви.

---

⁸Тучемський М. Документальные материалы к решению вопроса о месте погребения и нахождения ныне драгоценного праха князя Константина Константиновича Острожского. – 1910.

⁹Бендюк М. Де зараз знаходяться мощі князя Костянтина Костянтиновича Острозького? //Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 3. – Острог, 2008. – С. 43-47.

Церква села Країв

Вперше с. Країв згадується 1458 р. в документі, за яким Олехно Джус продає Дробишеві Мжюровичу ряд сіл. У ньому було написано: «Був при тому договорі пан Патрикій Краївський і маршалко Гаврило». Цей запис побічно може свідчити, що село в 1458 р. вже існувало під такою назвою, але в краєзнавчій літературі прийнято вказувати дату 1617 р.

На поч. XVIII ст. Країв належав Стефану Місіюну¹⁰ герба Котвіца¹¹ та його дружині Софії з роду Грохольських. Стефан був полоцьким стольником і полковником регіменту Острозької ординації, тримав на службі ряд сіл у Чуднівській волості. У другій половині 1710-х посідав разом з дружиною на заставному праві Заслав з околицями (зокрема, Мокрець), мав нерухомість і в Острозі¹².

Інвентар 1728 р. вказує власність Стафана Місіюна на ординатській стороні міста Острога. Цікаво, що для побудови двору шляхтич прибрав до рук аж три «пляци». Тобто, будинок і двір були великими в порівнянні із загальноприйнятими розмірами міських дворів. Вказівка на забрані «пляци» побіжно може вказувати на те, що полковник щойно поселився в Острозі, очевидно, отримавши власність після смерті старости і полковника острозької ординації Яна Ротаріуша у 1728 р.¹³

Стефан помер у 1736 р., а вже через три роки в Краєві була збудована Покровська церква та кам'яниця (палац). Очевидно будівництво розпочалося ще Стефаном, а продовжене його дружиною Софією Місіюн.

Сам храм – тридільна триверха будівля, що складається в плані з нави та бабинця і шестигранної апсиди. Незвичайно великі розміри контрфорсу, який підтримує апсиду, деяких дослідників нашовають на думку про можливе влаштування в ньому тайника¹⁴. Бабинець перекритий хрещатим склепінням, нава та апсида – циліндричним склепінням з розпалубками над вікнами. У товщі південної стіни бабинця влаштовано муровані сходи на хори (іл. 5).

Іл. 5.

¹⁰Слід робити наголос на «ю». Теодорович відчитав прізвище власників села як Місіюнові, але гербовники стверджують що правильне звучання прізвища Місіюна.

¹¹Підставова інформація в гербівнику Уруського (т. II, с. 131).

¹²Дякую за надану інформацію Ігорю Тесленку.

¹³Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року//Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Випуск 26. – 2017.

¹⁴Годованюк О. Монастирі та храми волинського краю. – К.: Техніка, 2004. – С.113.

Церква з самого початку будувалася ще й як фортеця. Оборонні функції ми можемо підтвердити доволі суттєвою товщиною стін (1,5 м) та влаштуванням бійниці в західній стіні бабинця. Розміщення вікон на висоті 4,5 м теж вказує на оборонний характер будівлі. В той час вже не було великої загрози від нападів татар, тому вже не було необхідності будувати церкви як фортеці. А цей храм, все ж таки оборонний щоб ворог не міг його відразу захопити. Очевидно далися взнаки уподобання будівничого, який був військовим.

Капітелі пілястр, що знаходяться на кутках споруди, нагадують спрощений варіант капітелей пілястр церкви в Шумську, яка будувалася в 1637 р.

Бароковий ліпний орнамент, який увінчує портал північного входу до храму, органічно пов'язаний з обрамленням храмової ікони із західної сторони.

Особливістю церкви є її зв'язок з дерев'яною сакральною архітектурою. Об'ємно-просторова структура храму схожа з тризрубими триверхими дерев'яними церквами Південної Волині. Також і чотирихислові наметові дахи над трьома об'ємами вказують на доволі давню і вже архаїчну традицію. Проте, ці дахи увінчують восьмигранні барокові маківки¹⁵.

Покровська церква с. Країв збереглась майже не перебудованою і, за словами Олени Годованюк, належить до «самобутніх видатних творів волинської архітектурної школи першої половини XVIII ст.».

До церковного ансамблю входять невисока мурована огорожа, зведена у 1850 р., та дерев'яна, квадратна в плані двоярусна дзвіниця 1863 р.¹⁶ Архітектурні форми дзвіниці успадкували зразки волинських дзвіниць. Її нижній ярус складений в зруб, а верхній – каркасний. Завершується дзвіниця восьмигранним підбанником, увінчаним невисоким восьмигранним наметом з декоративною маківкою.

Первісно до комплексу разом із храмом входила і старіша частина сучасної школи з мурованими склепіннями. Вона належить до часу, коли село було у власності Софії Місюна. Це приміщення, мабуть, було палацом (кам'яницею), в якому проживала родина власниці села (іл. 6).

Іл. 6.

¹⁵Годованюк О. *Монастирі та храми волинського краю*. – К.: Техніка, 2004. – С.114.

¹⁶Теодорович Н. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской губернии*. – Т. 2. – Почаев, 1889. – С.731.

Палац двоповерховий зі стінами товщиною до метра, зі склепінчатими стелями, має два поверхи. З проїжджої сторони є лише двері на першому поверсі, вікна ж лише на другому. З інших сторін будинку вікна є і на першому поверсі. Вірогідно, від зовнішньої стіни кам'яниці ще йшов оборонний мур (або дерев'яна огорожа), яка теж мала носити оборонний характер. Вікна, швидше за все, первісно були такими ж, як і в церкві з картушами та карнизами. На сьогодні маємо тільки карниз на дверним порталом та над одним вікном, всі інші втрачено.

Після польського повстання 1831 р. село було конфісковане в нащадків Місюна і передане поміщикам Ісуповим. Ігнатій Филипович Ісупов (1768-1848) був полковником кавалерії і брав участь у війні 1814 р., за що і отримав село Країв (похований біля Покровської церкви). В Ісупова були непорозуміння з місцевим населенням стосовно будинку церковно-парафіяльної школи (кам'яниця Місюна), яку він захопив і поселив там євреїв. Дослідник Ярослав Пура вказує дату відкриття школи 1809 р., але не вказує звідки взята дана інформація¹⁷. В Теодоровича значиться, що школа була відкрита 1884 р. і розміщувалася в домі священика¹⁸.

В подальшому доля кам'яниці пов'язана з чехами. У 1895 р. царський уряд запросив їх на землі Російської імперії для налагодження системи господарювання в селах. В цьому ж році чехи приїхали до Краєва, взяли позику в державному банку і купили землю у місцевого поміщика Журавльова. До 1914 р. чеська колонія вже повністю була сформована, а борг перед банком був практично погашений¹⁹.

Спочатку чехи жили в дерев'яних тимчасових хатах (врем'янках). Але вже на початку століття вони розпочали виготовляти цеглу і тому масово почали будувати муровані будинки. Дата виготовлення багатьох цеглин – 1904 р. Найбагатшими людьми в селі були чехи брати Сироватки. Вони побудували поблизу кам'яниці Місюна власний цегляний будинок. Вірогідно, що і сам палац теж належав Сироваткам.

Вже в радянський час і кам'яницю Місюна, і будинок Сироваток передали під приміщення школи. Мабуть, тоді й було побудовано перехід від одного приміщення до іншого.

І кам'яниця Місюна, і церква в Краєві не є пам'ятками архітектури, але вже назріла необхідність нарешті взяти ці споруди на облік, щоб вони були під охороною держави.

---

¹⁷Пура Я. *Край наш у назвах.* – Рівне, 2002. – С. 90.

¹⁸Там само.

¹⁹Інформацію про чехів в селі Краєві записано зі слів Вермеги Івана Йосиповича.

Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті. Сторінки занепаду Острозької ординації

Поселення вздовж річки Случі, згодом – адміністративні осередки господарських комплексів, винесених у заголовок до цієї статті, на історичній мапі Південно-Східної Волині з'явилися у різний час¹. Село Красилів² у Кременецькому повіті відоме вже в середині XV століття³. Наприкінці останнього воно потрапило в орбіту впливу князя Костянтина Івановича Острозького⁴, а з початком наступного століття, як вважається, стало міським поселенням у його маєтках⁵. Осадження сусідньої Базалії⁶ відбулось, імовірно, наприкінці 1560-х чи на початку 1570-х років зусиллями його сина – Василя-Костянтина Костянтиновича. Протягом 1577-1578 років поселення отримало магдебурзьке право⁷.

Територіальне оформлення Базалії та волості у другій половині XVI століття зіштовхнулося з інтересами сусідів – шляхетських родин Сенют і Човганських, які були обурені вторгненням у їхні обшири⁸.

¹ Дякую доброму колезі, історикю Ігорю Тесленку за консультації у процесі написання цієї статті.

² Нині – районний центр у Хмельницькій області.

³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (далі – AS) / Wyd. Z. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak. – Lwów, 1887. – Т. 1. – С. 39-40, № 41.

⁴ Ibidem. – С. 113-114, № 114; Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009. – С. 19; Собчук В. Спори Острозьких і Жаславських за маєтки // В. Собчук. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець, 2014. – С. 165; Його ж. Формування території Кременецького повіту // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2010. – Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 36.

⁵ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 69-70.

⁶ Нині – селище в Теофіпольському районі на Хмельниччині.

⁷ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 78; Рибачок І. Місто Базалія в другій половині XVI – першій третині XVII століття // Науковий вісник «Межбіжж». – 2010. – Ч. 1. – С. 137; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – Київ, 2012. – С. 756.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛННБ ВР), ф. 103: *Архів Саниг із Красичина*, оп. 1, тека 14, спр. 6283, арк. 1-3; тека 70-72, спр. 6915, арк. 72 зв.; тека 109, спр. 7142, арк. 4; ф. 91: *Архів Радзимінських*, спр. 27,

Судові справи затягувались, «обростали бородами» й поступово від Острозьких перейшли у спадок наступним власникам – князям Заславським⁹. В якийсь черговий раз суперечки щодо частини Базалійщини, як переконаємось, реанімуються у середині XVIII століття¹⁰.

Господарська ініціатива та суспільна позиція волинського князівського роду Острозьких за кілька десятиліть сформували на півдні Кременеччини два доволі розгалужені маєткові комплекси – Красилівський і Базалійський ключі. В 1603 році, коли відбувався розподіл батьківської й материнської спадщини між синами Василя-Костянтина Костянтиновича й Софії з Тарновських – Янушем й Олександром, перший із маєтків налічував у собі місто й двадцять сіл, другий складався з міського й сорока сільських поселень, чотирьох фільварків¹¹. Згідно з родинною домовленістю, Красилівщина й Базалійщина стали набутком старшого брата – краківського каштеляна Януша Васильовича Острозького¹².

Невдовзі господарські комплекси на берегах Случі ввійшли до складу створеного першим сенатором Речі Посполитої майорату, або ж ординації, котра за прізвищем роду стала називатись Острозькою¹³.

с. 35-36; *Giżycki J. M.* Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu. – Starý Konstantynów, 1910. – S. 11; Історія Теофіпольщини. Історичний нарис та збірник документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ / За ред. *О. Марущак*. – Хмельницький, 2003. – Т. 1: *Давні акти*. – С. 117-119, № 19; С. 167-168, № 70 та ін.; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині... – С. 78; *Рибачок І.* Місто Базалія... – С. 135; *Собчук В.* Проблема достовірності двох привілеїв Вітовта // *В. Собчук.* Від коріння до крони... – С. 403-404.

⁹ ЛННБ ВР, ф. 103, оп.1, тека 112, спр. 7155, арк. 9 зв.; *Собчук В.* Проблема достовірності... – С. 404.

¹⁰ ЛННБ ВР, ф. 103, оп.1, спр. 7155, арк. 6-6 зв.; спр. 6915, арк. 30; тека 104, спр. 7132; тека 111, спр. 7154.

¹¹ Там само, ф. 91, спр. 181, ч. 16, арк. 11а зв., 12а.

¹² *Ковальський Н.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 127.

¹³ Детальніше про ординації в Речі Посполитій, у тому числі й Острозьку, див.: Akta publiczne do interessu Ordynacyi Ostrogskiej należące. – S. 1., s. d; Zebranie skryptów y listów różnych, tycających się okoliczności Ordynacyi Ostrogskiej. – S. 1., s. d; Informacyja o dobrach ordynacyi podległych przez ksiądzęcia Jmci Janusza Ostrogskiego kasztelana krakowskiego na obronę wiary świętej i usługę ojczyzny za konsensem Obojga Narodów w dyspozycyją Rzeczypospolitej oddanych, z excerptem ex volumine legum konstytucyi teje ordynacyi służących, ab ordine Kawalerów Maltańskich przez ksiądzęcia Jmci *Augusta Aleksandra Czartoryskiego* kawalera maltańskiego ejusdem ordinis melitensis characterisatum plenipotentiarum, wszystkim stanom Rzeczypospolitej Koronnym i W. X. Lit. na sejm walny zgromadzonym do uwagi podana roku Pańskiego 1721. – Warszawa, 1721; [*Dłuski T.*] Uwagi w sprawie Ordynacyi Ostrogskiej. Rozróżnione zdania do jednomyślności prowadzące w objaśnieniu naprzód natury powszechnego prawa ordynackiego, a potem wszczegulności wszystkich okoliczności Ordynacyi Ostrogskiej prawami, autentycznymi dowodami, y sprawiedliwością wsparte ku łatwiejszemu pojęciu na części y kwestye podzielone. – S. 1., 1754;

Hadziewicz P. Prawda objaśniona, pozory przyćmione, ordynacya obroniona, to iest odpowiedź na książkę: «Uwagi w sprawie Ordynacyi Ostrogskiej», oraz wolność oswobodzona z niewoli swawolney. Ubezpieczone prawa, i seymy, wybawiona oyczyzna. – Wrocław, 1756; Pamiętniki do panowania Augusta III i Stanisława Augusta z rękopismu *X. Andrzeja Kitowicza* / Wyd. *A. Woykowski*. – Poznań, 1840. – S. 27-29; *Kraszewski J. I.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Wilno, 1840. – T. 2. – S. 188-198; *Krzyżanowski A.* Dawna Polska ze stanowiska jej udziału w dziejach postępującej ludzkości skrzeshona w jubileuszowym Mikołaja Kopernika roku 1843. – Warszawa, 1844. – S. 145-149; *Lelewel J.* Geografja. Opisanie krajów polskich. – Poznań, 1859. – S. 83-84; *Tatomir Ł.* Geografia ogólna i statystyka ziem dawnej Polski. – Kraków, 1868. – S. 325-326; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 216-238, 270-280; *Meleń A.* Ordynacje w dawnej Polsce // Pamiętnik historyczno-prawny. – 1929. – T. 7. – Z. 2; *Zielińska T.* Ordynacje w dawnej Polsce // Przegląd historyczny. – 1977. – Nr 68/1. – S. 17-30; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002. – S. 150; *Жаронкін В.* Ординатська спадщина князів Заславських // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. М-ли наукової конференції 21-22 грудня 2006 р. / Упор. *І. Тесленко*. – Острого, 2006. – С. 39-41; *Czamańska I.* Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – S. 343-344; *Жаронкін В.* Боротьба за Острозьку ординацію на тлі «великої політики» (1750 – 1770-ті роки) // ЗНТШ. – Львів, 2008. – Т. 256: *Праці Історично-філософської секції*. – С. 216-228; *Anusik Z.* Glosa do dziejów rodu książąt Ostrogskich [rec.: Tomasz Kempa, Dzieje rodu Ostrogskich, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003, ss. 194] // Przegląd nauk historycznych. – 2008. – R. 7. – Nr 1. – S. 196 passim; *Ejusdem.* O książętach Wiśniowieckich i czasach, w których żyli. Suplement do monografii rodu [rec.: Ilona Czamańska, Wiśniowieccy. Monografia rodu, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2007, ss. 552 + 2 tablice] // Przegląd nauk historycznych. – 2009. – R. 8. – Nr 2. – S. 149-245, passim; *Кулаковський П.* Острозька ординація // Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедія. – Острого, 2010. – С. 314-315; *Його ж.* Острозька ординація // Енциклопедія історії України. – Київ, 2010. – Т. 7. – С. 687-688; *Pietrzak J.* Walka Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej o dobra ordynacji Ostrogskich w latach 1673 – 1678. Przyczynek do historii rozpadu latyfundiów // Czaszy Nowożytny. – 2013. – T. 26. – S. 53-74; *Rzemieniecki K.* Zarys biografii Franciszka Kazimierza Chojeckiego, oficera milicji Ordynacji Ostrogskiej // Острозька давнина. – Остріг, 2014. – Вип. 3. – С. 101-112; *Князі Острозькі / За ред. І. Тесленка*. – Київ, 2014. – С. 125-127; *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування // Острозька давнина. – Острого, 2015. – Вип. 4. – С. 20-34; *Гаврилюк І.* Військовий контингент Острозької ординації в I половині XVII ст.: структура, чисельність, функціонування та бойова активність // Острозька давнина. – Вип. 4. – С. 47-59; *Близняк М.* Інвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р. // Острозька давнина. – Вип. 4. – С. 177-192; *Rzemieniecki K.* Sumariusz podatków dóbr dawnej Ordynacji Ostrogskiej z 1775 roku // Острозька давнина. – Остріг, 2016. – Вип. 5. – С. 159-175; *Черкаська Н.* Документи Чуднівського графства з архіву Адама Понінського у Любарі // Острозька давнина. – Вип. 5. – С. 176-211; *Lopatecki K.* Konfederacje byłych klientów, sług i pracowników Janusza Ostrogskiego działające w latach 1620-1621 // Studia historyczne. – 2016. – R. LIX. – Z. 3 (235). – S. 263-289; ЛННБ ВР, ф. 4: *Зібрання рукописів Бібліотеки Баворовських*, оп. 1, спр. 1326, арк. 44-49, польськомовний текст Острозької ординації (далі – ОО); там само, арк. 49 зв.-55, латиномовний текст ОО; Там само, ф. 145: *Архів Яблоновських з Буриштина*, оп. 1, спр. 19, ч. 2, арк. 36-39, латиномовний текст ОО; Акта publiczne do interessu Ordynacyi Ostrogskiej należące. – S. 2-13, друкований латиномовний текст ОО; *Ordinatio jllustrissimi Janussij Ducis in Ostrog castellani cracoviensis Bonorum suorum In Commodum totius Reipublicae facta. Anno Domini MDCXVIII* (ЛННБ ВР, ф. 5:

Частина¹⁴ величезного маєтку краківського каштеляна після його смерті мала переходити від власника (ордината) до власника неподільно за виписаною фундатором схемою¹⁵. Основні обов'язки ордината полягали

Рукописи бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських, спр. 6149/II, арк. 1 зв.-6 зв., друкований латиномовний текст ОО); Archiwum państwowe w Łodzi (Polska) (далі – APŁ), Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 190, s. 33-54, російськомовний текст ОО та ін.

¹⁴ З усіх своїх маєтків князь Януш Острозький призначив до складу ординації такі: замок і м. *Острог* із усіма містами, фільварками й прилеглостями; м. *Межиріч* із прилеглостями; замок і м. *Дубно* з селами, фільварками й прилеглостями; замок і м. *Степань* із селами, фільварками й прилеглостями; замок і м. *Костянтинів* із усіма фільварками й прилеглостями; замок і м. *Базалію* з селами й прилеглостями; замок і м. *Сульжинці* з селами, фільварками й прилеглостями; замки й м. *Красилів, Кузьмин, Чорторию, Сапогів, Миропіль, Могильну, Заборичі, Чуднів, П'ятку, Янушпіль, Дриглів, Соснів, Дітківці, Пиків, Глинськ, Вільськ, Новий Острожок, Краснопіль, Литовиж, Грибовичі, Лешну, Осмиловичі «з усіма тих же замків фортецями, міст, фільварків і сіл прилеглостями»* (ЛННБ ВР, ф. 4, оп. 1, спр. 1326, арк. 44 зв. Порів.: Akta publiczne... – S. 4; APŁ, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 190, s. 37).

¹⁵ Першим правонаступником Януш Острозький обрав свого старшого сина, «*ieżeli go P. Bóg dać raczy*». Стилістика тексту в цій частині нечітка. Далі постає, ніби йдеться не про синів Януша, а про синів Янушевого сина, хоча за логікою викладу зрозуміло, що йдеться саме про синів Януша Васильовича («*A nappierwszego dziedzica po śmierci swoiey syna swego starszego, ieżeli go P. Bóg dać raczy, postanawiam... A ieśli synów więcej przezeń spłodzonych po iego zeyściu z świata żywych zostanie...*»). Відтак, якщо б синів було більше, то старший повинен успадкувати ординацію, а інші – поділити між собою решту маєтків. Після смерті старшого сина ординацію спадкувати повинен старший син померлого. Якби ж старший син ступив за межу без потомства, тоді ординатом стане його брат, найближчий за віком. Так само щодо інших, доки стане рідних.

Якщо останній зійде зі світу без нащадка чоловічої статі, тоді до ординації повинен приступити Франциск Заславський – старший син брацлавського воеводи Олександра Заславського, одруженого з Евфрузиною Острозькою, донькою краківського каштеляна. Примітно, що в такому випадку *до Заславських під зверхність Франциска мали потрапити на лише ординатські маєтки, а й та решта, що підлягала розподілу*. Це стосувалось і його нащадків. Якщо б Франциск зійшов бездітним, ординація мала перейти до його брата Кароля і його синів. Якби й цей пішов із життя – добра візьме до рук Домінік. Коли ж і він помре бездітним, тоді ті, хто народиться після них у Олександра Заславського з Евфрузиною Острозькою. Якщо б князь Заславський помер без потомства, а княгиня Евфрузіна вийшла заміж за іншого й мала потомство, то її діти не зможуть претендувати на майорат.

Ординатом у другому порядку міг стати Олександр Заславський, якби на той момент померли всі нащадки чоловічої статі від Евфрузіни Острозької. Однак, усі його діти в другому шлюбі віддаляються від ординації і спадкування.

Після згону Заславського ординація мала перейти перворідному синові Криштофа Радзивіла «Перуна», одруженого з Катериною Василівною Острозькою – литовському підчашому Янушу. Як і у випадку з Заславськими, *на Радзивіла перейшло б управління всіма, зазначеними в ординації маєтками, тобто, треба розуміти, і власне ординатськими, й тими, які призначалися для розподілу*. Потім маєтки стали б набутокм його старшого сина й так далі, подібно, як у попередніх випадках. В разі вигасання чоловічих нащадків у лінії Януша Радзивіла Острозька ординація за визначених умов мала перейти полякові, литвинів чи русинові - рицарю Мальтійського ордену (ЛННБ ВР, ф.4, оп.1, спр.1326, арк. 44-49).

Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті.

Сторінки занепаду Острозької ординації

у сповідуванні католицтва, користуванні регаліями роду Острозьких та спорядженні для боротьби з турецько-татарською агресією трьохсот кіннотників і стількох же піхотинців¹⁶.

Януш Острозький ступив за межу в 1620 році, не залишивши спадкоємців чоловічої статі¹⁷. Відтак, ординація, до котрої, як ми вже знаємо, входили Красилівський і Базалійський маєткові комплекси, відійшла родові Заславських¹⁸. Її першим номінальним управителем став неповнолітній Франциск Олександрович¹⁹. Після смерті останнього з цього князівського Дому ордината – Олександра-Януша (1673²⁰) майорат (усупереч волі фундатора) впадала його рідна сестра – Теофіла-Людвика Заславська. Спочатку вона принесла розлогі маєтки роду Острозьких у дім свого першого чоловіка – князя Дмитра Вишневецького, а згодом у родину другого – князя Юзефа-Кароля Любомирського²¹.

Зі смертю сина Теофіла-Людвики та Юзефа-Кароля – Олександра-Домініка (1720) припинилась «по мечу» старша лінія Любомирських на Вісничі. Матримоніальним шляхом маєтки Острозької ординації, в тім і Красилів та Базалія, через їхню молодшу доньку Марію-Анну (Маріанну) прийшли в родину князя Павла-Кароля Сангушка, а відтак потрапили в розпорядження їхнього сина – Януша-Олександра²². Саме цей управитель²³

¹⁶ Про функціонування ординації див.: *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування. – С. 20-34.

¹⁷ *Chynczewska-Hennel T.* Ostrogski Janusz // *Polski słownik biograficzny* (далі – PSB). – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – Т. 24. – С. 485-486; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 308.

¹⁸ Див. також: *Жаронкін В.* Ординатська спадщина князів Заславських. – С. 39-41.

¹⁹ *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування. – С. 27-28; *Вихованець Т.* Sic transit gloria... generis: Рід Острозьких на сторінках «Актив Острозького парафіяльного костелу» за 1619-1621 роки // *Острозька давнина*. – Вип. 4. – С. 17.

²⁰ *Gorzak B.* Katalog rękopisów archiwum X. X. Sanguszków w Sławucie. – Sławuta, 1902. – С. 88; *Ciara S.* Senatorowie i dygnitarzy koronni w drugiej połowie XVII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. – С. 161; *Pietrzak J.* Walka Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej o dobra... – С. 57; *Czamańska I.* Wiśniowiec. – С. 343; Стефан Чяра в іншому місці згаданої праці наводить як рік смерті Олександра-Януша Заславського – 1682-й (с. 163). Цієї ж дати притримується й Наталя Яковенко (*Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 310). З приведених праць також переконаємося і про неодностайність щодо дня смерті князя.

²¹ *Czamańska I.* Wiśniowiec. — С. 343-344; *Ciara S.* Senatorowie i dygnitarzy koronni... – С. 161; *Вихованець В.* Заслав і повіт: заможність і слава // *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. – 2011. – Вип. 4. – С. 24-25.

²² *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997. – С. 137-138, 367-369; *Marcinek R.* Sanguszko Janusz Aleksander // PSB. – Wrocław, 1992-1993. – Т. 34. – С. 490-492; *Czamańska I.* Wiśniowiec. – С. 377.

²³ В українській історіографії присутня думка, що Януш-Олександр Сангушко (1712 – 1775) впадала в маєтки Острозької ординації щойно в 1750 році, тобто, вже після смерті

частини величезної спадщини краківського каштеляна Януша Острозького, відомої за назвою «Острозька ординація», доклав руки до її занепаду як маєткової інституції. Про деякі події цього складного, неоднозначного процесу йтиметься нижче.

* * *

Минувшина Красилівщини й Базалійщини, починаючи з другої чверті XVIII століття, пов'язалась із функціонуванням спочатку магнатського, а згодом князівського Дому Сапіг герба «Лис»²⁴. Визначальну роль у цьому процесі, без сумніву, зіграла його родинна близькість із острозькими ординатами Сангушками: берестейський воєвода Владислав-Йосафат Сапіга, батько майбутнього власника Красилівського й Базалійського маєтків – Ігнація, був чоловіком Кристини Сангушківни, рідної сестри князя Павла-Кароля Сангушка²⁵.

Поступовий перехід маєтків до майбутнього мстиславського воєводи Ігнація Сапіги юридично розпочався 10 травня 1732 року²⁶. Того дня мечник Великого князівства Литовського, острозький ординат князь Януш - Олександр Сангушко, син Павла-Кароля, в Дубні видав два документи. Згідно з одним, Базалія із приналежностями після попереднього посесора,

---

свого батька Павла-Кароля (*Жаронкін В. Боротьба за Острозьку ординацію... – С. 217; Кулаковський П. Острозька ординація // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – С. 688*). При цьому, Роман Марцінек зазначає, що спадкоємцем Острозької ординації Януш-Олександр став у 1729 році після смерті своєї матері – Маріанни з Любомирських. Щоправда, до грудня 1738 року майорат перебував в опіці Павла-Кароля (*Marcinek R. Sanguszko Janusz Aleksander. – S. 490-492*). Щодо дати успадкування, на нашу думку, рацію має польський історик, а ось термін опіки потребує додаткового з'ясування.

Так, у документі від 13 липня 1729 року Павел-Кароль Сангушко, надаючи село в Житомирському повіті, зазначає, що воно «*prawu temu (П.-К. Сангушка. – Т. В.) dożywotniemu, a xięcia Janusza, syna tego, w opiece moiej naturalney będącego ordynata u dziedzica dóbr wszystkich, do Ordynacyi Ostrogskiej należących, ad dispositionem meam spadłą u służbie wojenney podległą...*». На оригіналі привілею була апробація від Януша-Олександра, датована 22-м березня 1730 року, й підпис: «*Janusz xięże Sanguszko ordynat ostrogski*» (ЛННБ ВР, ф. 141: *Зібрання Александра Чоловського*, оп. 2, спр. 644, арк. 1-1зв, 16-18, плутанина в пагінації). Відтак, складається враження, що на момент накладення апробації молодий ординат уже вийшов із батькової опіки й діяв незалежно. Про, як гадаємо, самостійні рішення до 1738 року говорять і такі факти: 10 травня 1732 року князь Сангушко надав Ігнацію Сапізі та його дружині в довічне користування Базалію з належностями (ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6915, арк. 81-82); 20 грудня 1736 року ординат дозволив маєткову операцію (ЛННБ ВР, ф. 91, спр. 80, арк. 237-238); 1 травня 1737 року Януш-Олександр видав консенс Станіславові Врублевському (там само, арк. 227) та ін.

²⁴ Polska encyklopedia szlachecka. – Warszawa, 1938. – Т. 10. – С. 373-376.

²⁵ *Marcinek R. Sanguszko Paweł-Karol // PSB. – Т. 34. – С. 497-500; Kossakowski S. K. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1872. – Т. 3. – С. 103-104.*

²⁶ Перед тим Базалія деякий час перебувала у Ігнація Сапіги в оренді (ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, тека 75, спр. 6958, арк. 98).

Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті.

Сторінки занепаду Острозької ординації

кременецького земського судді Феліціана Древецького²⁷, мала відійти в довічне володіння Ігнацію Сапізі, на той час берестейському воєводичеві, та його дружині Анні з Красицьких²⁸. Відповідно до іншого, пожиттєве право на ці маєтки гарантувалося подружжю Сапіг і їх старшому синові Яну²⁹.

12 лютого 1737 року в Підкамені той же князь Сангушко уклав з Ігнацієм Сапігою контракт, згідно з яким перший за суму 25 тисяч польських злотих поступався на користь другого містом Красиловом на трирічний термін³⁰. Невдовзі Сапігу ув'язано у посесію цим містом, про що повідомила зізнана 25 лютого того самого року в Кременецькому гродському суді реляція³¹. Щоправда, менше ніж за півроку, 24 червня 1737 року Януш-Олександр надав Ігнацію та його синові Янові довічне право на Красилів із належностями³².

Черговий привілей на користь родини Сапіг з'явився 22 липня 1750 року в Любартові. За цим скриптом Базалія з селами Жеребки Малі й Великі, Лазучин Великий і Малий, Котюжинці, Лютарівка, Мехеринці, селища Случка, Чухелі Великі й Малі «*та іншими*» відходили надвірному підскарбію Великого князівства Литовського Ігнацію Сапізі та його синам: Янові, Юзефові, Ксаверію й Каетанові. Понад те, посесори отримували місто Красилів із селом Западинці та належними до нього урочищами й селищами, а також Збитин і Волицю поблизу Дубна. З маєтків нові власники мали відбувати військову службу до полку Острозької ординації³³.

* * *

Через гулящий та марнотратний спосіб життя Януш-Олександр Сангушко потопав у боргах. Тож для їх ліквідації погодився на запропонований Чарторийськими проект розпорошення Острозької ординації³⁴. Напевне, у зв'язку з близькою перспективою цієї акції, 14 травня 1753 року князь дав мстиславському воєводі Ігнацію Сапізі письмове запевнення про те, що вчинить донатію Красилівського і Базалійського ключів тільки на його користь³⁵.

²⁷ Про нього див.: Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 57.

²⁸ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6915, арк. 81-82; спр. 6958, арк. 90 зв.

²⁹ Там само, спр. 6958, арк. 90 зв.

³⁰ Там само, арк. 108.

³¹ Там само.

³² Там само, арк. 107 зв.

³³ Там само, спр. 6915, арк. 6-6 зв., 79-80; спр. 6958, арк. 91. Див. також: тека 90, спр. 7013, арк. 1; *Giżycki J. M.* Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim... – S. 13; *J.M.G.* [Giżycki J. M.?] Wzmianka o Bazalii na Wołyniu // *Ziemia*. – 1914. – Nr 27. – 4 lipca. – S. 420.

³⁴ *Marcinek R.* Sanguszko Janusz Aleksander. – S. 490-492.

³⁵ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6958, арк. 91.

Тим не менше, 17 травня воєвода, основувшись на раніше отриманому від Сангушка праві, поквапився (як виявиться, дуже вчасно) відступити всі набуті ординатські маєтки своїм синам – Янові, Юзефові, Ксаверію і Каєтанові³⁶. 25 травня того самого року в Кременецькому гродському суді зізнано реляцію про ув'язання нових посесорів у маєток³⁷. А наприкінці осені, 23 листопада 1753 року, двоюрідні брати спорядили в Любліні перший резигнаційний контракт, згідно з яким Красилівський, Базалійський і Збитинський (?) маєткові ключі від надвірного маршалка Януша-Олександра Сангушка назавжди відходили мстиславському воєводі Ігнацію Сапізі³⁸.

Через два тижні, 7 грудня 1753 року, в Колбушовій між Сангушком та гроном інших осіб дійшло до згоди про продаж першим на їхню користь численних маєткових комплексів Острозької ординації³⁹. Ще за тиждень, 14 грудня, в Баранові, маєтку князів Сангушків, побачила світ домовленість, відповідно до якої Януш-Олександр збував Ігнацію Красилівський і Базалійський ключі за 350 тисяч польських злотих. Зважаючи на те, що документ поряд із Сангушком підписав за себе як за запрошеного приятеля і водночас за Сапігу котрийсь зі Станіславів Любомирських, здається, коронний підстолий, не виключено, що мстиславський воєвода при цій справі особисто присутнім не був⁴⁰.

Юридичне підтвердження Баранівського скрипту відбулось 15 грудня 1753 року в Сандомирському гродському суді⁴¹. Там само й того ж таки дня надвірний маршалок здійснив донатію виписаних у резигнаційному документі маєтків на користь мстиславського воєводи та видав квит

³⁶ Там само, спр. 6915, арк. 1-2 зв.; спр. 6958, арк. 91; *Giżycki J. M.* Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim... – S. 13.

³⁷ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6958, арк. 91 зв. Тут чомусь не згадано Яна Сапігу.

³⁸ Там само, арк. 85.

³⁹ Про Колбушівську трансакцію див.: *Długosz J.* «Transakcja kolbuszowska 1753 r.» i jej wewnętrzne skutki polityczne. – Opole, 1998; Akta publiczne do interessu Ordynacji Ostrogskiej należące. – S. 51-58, та інші праці. Див. також: *Róż. Z.* Bazalia // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod. red. *F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego.* – Warszawa, 1880. – Т. 1. – S. 120; *Krasilów* // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... – Warszawa, 1883. – Т. 4. – S. 615.

⁴⁰ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6958, арк. 85; спр. 6915, арк. 7-8 зв. Згідно з документом, до рук Ігнація Сапіги мали відійти маєтки: містечко Базалія та належні до неї сс. Чухелі Малі й Великі, Мехеринці, Лазучин Великий і Малий, Зозулинці Великі й Малі, Клітна Велика й Мала, Люгарівка, Строки, Борщівка, Сорокодуби; місто Красилів, сс. Западинці, Янів, Іванчиці, Заруддя, Боршове, Лідихівка, Личівка, Соколівка, Троянівка, Индики, Волиця Курукова, Василівка, Трибухівці, Борещаки, Стецьківці, П'ятаки, Попорівці, Ходківці. При цьому Жеребки Великі й Малі, а також Котюжинці Великі й Малі, які на той час були комусь віддані в посесію, відійдуть Сапігам після смерті останнього посесора.

⁴¹ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6958, арк. 85.

Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті.

Сторінки занепаду Острозької ординації

про сплату вартості Красилівського і Базалійського ключів⁴². Відтак, 14 січня 1754 року, базалійський губернатор Криштоф Пруський подав екстракт цієї донації у вигляді випису із сандомирських гродських книг для внесення до Кременецьких актових книг⁴³. Протягом 9, 12, 15-16 лютого 1754 року відбувалось ув'язання Сапіги в набуті від Сангушка мастки⁴⁴. Реляцію про цю справу подано до Кременецького гроду 19 лютого 1754 року⁴⁵.

* * *

Діяльність надвірного маршалка Великого князівства Литовського князя Януша-Олександра Сангушка, пов'язану з розпорошенням масткового комплексу Острозької ординації, суспільство Речі Посполитої сприйняло неоднозначно. За великим рахунком, у своїх поглядах воно поділилось на ініціаторів і прихильників трансакції, репрезентованих проросійськи налаштованою «Фамілією» на чолі з князем Александром-Августом Чарторийським⁴⁶, та супротивників: т. зв. Патріотичну партію, лідерами якої були великий коронний гетьман Ян-Клеменс Браницький і великий польний гетьман Вацлав Жевуський, «радзивілівську» – олицького та несвізького ордината князя Міхала-Казимира Радзивіла та «двірцеву», або ж «просаксонську» партію у складі прихильників польського короля Августа III⁴⁷. Публічний резонанс, серед іншого, окреслився в численних листах, заявах і протестах, а також відповідях надвірного маршалка⁴⁸.

У зв'язку з неординарними подіями, 30 січня 1754 року Браницький наказав генерал-майорові Анджею Мокроновському зайняти головне

⁴² Там само.

⁴³ Там само, ф. 91, спр. 212, арк. 13-18. До цього акту, порівняно з Баранівським резигнаційним контрактом від 14 грудня 1753 року, не потрапили села у Красилівському ключі, як от: Заруддя, Боршове, Лідихівка, Личівка, Соколівка, Троянівка, Індики, Волиця Курукова, Василівка, Трибухівці, Борешаки, Стецьківці, П'ятаки, Попорівці, Ходківці. Чому так трапилось – питання залишається відкритим, адже у друкованому переліку донаційних мастків ці села є (див.: *Akta publiczne...* – S. 57).

⁴⁴ Там само, ф. 103, оп. 1, тека 114, спр. 7156, ч. 1, арк. 29-30. В реляції про ув'язання фігурують лише такі поселення: м. Красилів і с. Западінці; м. Базалія з передмістями, сс. Чухелі Малі й Великі, Лютарівка, Жеребки Великі й Малі, Котюжинці, Лазучин Великий і Малий, Мехеринці, Сорокодуби, Клітна Велика й Мала, Зозулинці Великі й Малі, Строки, Борщів, Волиця, Личівка, Індики, Василівка, Заруддя, Лідихівка, Троянівка.

⁴⁵ Там само, арк. 29; ф. 103, оп. 1, спр. 6958, арк. 85-85 зв.

⁴⁶ Див.: *Zielińska Z. Walka «Familii» o reformę Rzeczypospolitej 1743 – 1752.* – Warszawa, 1983; *Konopczyński W. Czartoryski Aleksander August // Czartoryscy. Trzydzieści sześć zyciorysów.* – Kraków, 1938. – S. 64-75; *Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich.* – Kraków, 2010.

⁴⁷ *Жаронкін В. Боротьба за Острозьку ординацію...* – С. 218-222.

⁴⁸ Там само. – С. 219-222; *Akta publiczne...* – S. D2 passim; *Zebranie skryptów y listów różnych, tyczących się okoliczności Ordynacyi Ostrogskiej;* ЛННБ ВР, ф. 5, спр. 6149/II, passim; *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga...* – S. 231.

місто Острозької ординації – Дубно⁴⁹. Схоже, для підсилення попередніх підрозділів, коронний гетьман 3 лютого відрядив туди й полковника Адама Ростковського, передавши під його оруду значну кількість військових формувань⁵⁰. Не виключено, що ці енергійні заходи з часом, після оголошення Колбушівської трансакції незаконною, мали полегшити процес передачі маєтків у монарше відання, бо з історіографії відомо про наміри відібрати в перспективі ординацію у її власника та делегувати в управління королівським адміністраторам. Прибутки від цього величезного домену мали відходити збіднілій шляхті та війську⁵¹.

29 жовтня 1754 року супротивні «Фамілії» кола Речі Посполитої ухвалили «Меморіал від сенаторів і міністрів до Його Королівської Милості про комісію до Острозької ординації, а також про передання останньої в адміністрацію»⁵². Реакція з боку монарха не забарилась, і вже 2 листопада того самого року Август III привілеєм призначив комісію у складі краківського біскупа Анджея-Станіслава Костки Залуського, кам'янецького біскупа Миколая Денбовського, краківського воєводи й великого коронного гетьмана Яна-Клеменса Браніцького (його міг заміщати Вацлав Жевуський, подільський воєвода й польний коронний гетьман) та ще восьми осіб. Управління маєтком король доручав адміністраторам, а саме: Владиславові Шолдрському, іновроцлавському воєводі, Никодимові Вороничу, київському каштелянові, князю Міхалові Четвертинському, брацлавському підкоморієві, Томашеві Солтику, люблінському хорунжому та Вікторинові Верещинському, холмському земському судді⁵³. Під час засідань комісії мав бути присутнім і коронний інстигатор Ян-Хризостом Краєвський⁵⁴.

Того самого дня поряд із документом, який окреслював функціонування комісії та адміністрації в цілому, з'явився й привілей, що окремо визначав права та обов'язки королівських адміністраторів⁵⁵.

⁴⁹ Akta publiczne... – S. 68-69; *Жаронкін В.* Боротьба за Острозьку ординацію... – С. 219; *Копорczyński W.* Branicki Jan Klemens // PSB. – Kraków, 1936. – Т. 2. – S. 404-407.

⁵⁰ Akta publiczne... – S. 70-71; *Жаронкін В.* Боротьба за Острозьку ординацію... – С. 219.

⁵¹ *Жаронкін В.* Боротьба за Острозьку ординацію... – С. 222.

⁵² Там само. – С. 223. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu PAN (Polska), (далі – BZNO we Wrocławiu), dział rękopisów, rkps. 6064, s. 51-53; ЛННБ ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 19, ч. 2, арк. 42-43.

⁵³ Archiwum główne akt dawnych w Warszawie (Polska) (далі – AGAD w Warszawie), Metryka Koronna (далі – МК), Libri inscriptionum / Ed. cyfrowa, red. S. Górczyński, sygn. 230, k. 69 v-71. Брак імен у документі з Коронної Метрики з'ясовано за допомогою: *Urządniccy województwa lubelskiego XVI – XVIII wieku. Spisy / Opr. W. Kłaczewski, W. Urban.* – Kórnik, 1991. – S. 126; *Boniecki A.* Herbarz Polski. – Warszawa, 1901. – Cz. 1. – Т. 4. – S. 7. Див. також: BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, rkps. 6064, s. 41-43; ЛННБ ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 19, ч. 2, арк. 44, 49-49 зв.

⁵⁴ ЛННБ ВР, ф. 145, оп. 1, спр. 19, ч. 2, арк. 50-51.

⁵⁵ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, rkps. 6064, s. 47-48.

Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті.

Сторінки занепаду Острозької ординації

При цьому, аби «*prace y starania*» останніх, які розпочнуться 1 лютого 1755 року, а закінчатся рівно за рік, «*nie były z uszczerbkiem*», того ж таки 2 листопада монарх призначив їм відповідні пенсії: сенаторам (Шолдрський, Воронич) по 12 тисяч, іншим – по 8 тисяч злотих. Такою самою оплата мала бути й у наступні роки «*do dalszey dyspozycyi naszey, lub do wydania inney inszym administratorom administracyi*». Винагороду адміністратори мали отримувати з увіренних в їхнє керівництво частин ординатського господарства⁵⁶.

Комісари, призначені адміністратори, а також державці, котрі тримають ординатські маєтки, найпізніше 1 лютого 1755 року мали прибути до Дубна чи іншого зручного місця на теренах комплексу та розпочати роботу. Насамперед, потрібно було провести люстрацію та інвентаризацію маєтків, а також підготувати опис Дубенського замку й архіву. Якщо б останнього на місці не виявилось, звеліти його повернути. Понад те, вповноваженим особам доручалось з'ясувати та описати права посесорів, повернути будь-які завдані маєткам збитки. Весь величезний господарський комплекс мав бути поділений між керівниками на п'ять рівних частин і згідно з підготовленими інвентарями поданий в адміністраторську посесію. Наказувалося відновити послух підданих і виконання повинностей згідно з давніми документами, а також пильнувати покладеної на ординацію військової повинності. Свою роботу комісія мала закінчити 31 січня 1756 року⁵⁷ (однак, зробила це на кілька тижнів раніше⁵⁸). Невдовзі після королівського з'явився документ, створений комісарами. В ньому йшлося про те, що комісія розпочне свою роботу в Дубно 26 листопада 1754 року⁵⁹.

Судячи з розвитку подій, котрогось дня до Дубна прибув і власник Красилівського та Базалійського ключів Ігнацій Сапіга. Попри те, що деталі його спілкування із членами Дубенської комісії невідомі, майже немає сумніву: комісари та адміністратори змушували мстиславського воєводу відмовитись від отриманої в Сандомирі донації. Звісно, це не тішило, однак, дозволяло повернутися до акту цесії маєтку на користь синів (17 травня 1753 року) та зберегти господарство на деякий час у руках родини⁶⁰.

Як можемо здогадуватись, схожі розмови відбувалися й з іншими «новоспеченими» дідичами маєтків колишньої Острозької ординації, і їх також змушувано відмовляти од своїх набутків. При цьому чи то автоматично, чи спеціальними зусиллями надвірного маршалка після

⁵⁶ Ibidem, s. 49.

⁵⁷ AGAD w Warszawie, MK, Libri inscriptionum, sygn. 230, k. 71-73.

⁵⁸ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6915, арк. 30. На 9 січня 1756 року Дубенська комісія вже не функціонувала.

⁵⁹ Там само, ф. 5, спр. 6149/II, арк. 414.

⁶⁰ Там само, ф. 103, оп. 1, спр. 6915, арк. 26.

офіційних зречень («городових рецесів») його колишні маєтки поверталися йому ж, як він сам про те зазначав: «...*dobra przez uczynione recessa do mojego dziedzictwa powrócone u przypadku prawom moim dziedzicznym u wolney dyspozycyi podlegle mieć chcę u niniejszym nawet opisem po innych ichmciach juryskwezytorach, recessa czyniących, dla siebie zostawuję...*»⁶¹. При цьому спеціальною розпискою від 15 листопада 1755 року Сангушко гарантував Сапізі його права на придбані маєтки навіть після того, як він зізнає вимушений рецес⁶². Відтак, спочатку перед членами комісії⁶³, а 12 грудня 1755 року й у Кременецькому городському суді мстиславський воєвода Ігнацій Сапіга маніфестував відмову від «*трансакцій, учинених у Сандомирі*»⁶⁴.

Продовження справи відбулось 13 грудня 1755 року в Дубенському замку. Вирішувалась доля молодих мстиславських воєводи́чів – Яна, Юзефа, Ксаверія та Каєтана, котрі фігурують як «повідомлені» («*obwieszczoni*») посесори. Слідство з'ясувало, що їхній батько ще до Колбушівської трансакції спустив їм згадані вище господарські комплекси. Зважаючи на його дії, пов'язані з Сандомирською донацією, хтось із присутніх висловив думку, щоб «*jaśnie wielmożni ichm. panowie wojewodzicowie mścislawscy sypowie... przyposessyi nie byli konserwowani*»⁶⁵. Однак згодом, враховуючи те, що мстиславський воєвода відмовився від донації перед комісією та вчинив рецес у Кременецькому гроді, братам дозволили залишитися при посесії з обов'язком внесення визначених плат на потреби ординатського війська⁶⁶.

Дубенська комісія розділила маєтки Острозької ординації на три категорії. До першої відійшли столові маєтки, прибутки з яких князь Януш-Олександр Сангушко використовував для власних потреб і котрі «*z pod rezygnacyi sandomirskich są poodbierane ad totalitatem ordynacyi*». В цей комплекс потрапив і Чуднівський ключ, котрий до 1758 року мав перебувати у триманні Сангушкової дружини – Констанції з Денгофів. До другої категорії належали столові маєтки, що їх острозькі ординати, а згодом правонаступники віддавали в довічне користування посесорам і

⁶¹ Там само. 12 грудня 1756 року зрікся своєї часточки Острозької ординації, одного-єдиного села Гільчі в Луцькому повіті, Адам Малаховський (*Kobierecki M. Adam Małachowski i listy do niego z lat 1724 – 1767 w zbiorach Ossolineum // Akta Universitatis Lodziensis. Folia historica. – 2000. – Nr 67. – S. 168*).

⁶² ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6915, арк. 26-26 зв.

⁶³ Там само, арк. 13 зв.

⁶⁴ Там само, арк. 28-29 зв.; спр. 6958, арк. 91 зв.

⁶⁵ Там само, спр. 6915, арк. 13 зв. Документ помилково датований 13-м жовтня замість 13-го грудня, однак, час його появи легко визначається за контекстом, зокрема згадкою про рецес І. Сапіги у Кременецькому городському суді (12 грудня) (порів.: там само, спр. 6958, арк. 91 зв.).

⁶⁶ Там само, спр. 6915, арк. 13 зв.

права на які Дубенська комісія у якийсь спосіб ліквідувала. Третю частину становили володіння, обтяжені військовою службою. Державці таких маєтків, «*ordynatami nazwani*», на вимогу гетьмана й воєнну потребу мали споряджати 400 «*koni hussarskich*». В цілому ж разом із деякими іншими формуваннями кінних жовнірів з Острозької ординації виходило 660, а піших – 300 осіб. При цьому зазначалося, що повний комплект піхоти не може бути утримуваний через значні видатки іншого характеру, а також у зв'язку з перебуванням Чуднівського маєтку в чужих руках⁶⁷.

Як і передбачалось, маєтки доручили п'ятьом адміністраторам. Владислав Шолдрський отримав Дубенський ключ; Вікторин Верещинський, на той час уже люблінський каштелян, а відтак сенатор – Острозький ключ; князь Міхал Четвертинський – Степанщину та Пиківщину; Томашеві Солтику дісталось містечко Кузьмин, а в перспективі, після закінчення посесії, до його рук мали відійти й Чуднівський та Вільський маєткові комплекси; Никодим Воронич узяв в управління Старокостянтинівщину⁶⁸.

Однак з іншого тексту, датованого 25-м березня 1758 року, дізнаємося, що київський каштелян Воронич і брацлавський підкоморій князь Четвертинський були адміністраторами Базалійського, Кузьминського та Костянтинівського ключів Острозької ординації⁶⁹. Додатковим підтвердженням цього може служити й обставина, що презенту (подання на духовний сан), очевидно унійному, парохіві до базалійської церкви підписав 16 жовтня 1755 року в пилявецькому замку той самий київський каштелян⁷⁰.

* * *

В 1755 році, коли Дубенська комісія займалась ліквідацією прав і грошових сум, записаних на маєтках Острозької ординації, Ігнацій Сапіга у фіскальних документах значився посесором Красилова й Западинець, а також містечка Базалії та деяких належних до неї сіл⁷¹. Ми пам'ятаємо, що наприкінці того самого року Дубенська комісія змусила мстиславського воєводу вчинити публічну відмову од набутих від Януша-Олександра Сангушка господарських комплексів, після чого дозволила користуватися Базалійщиною та деякими іншими маєтками молодим воєводичам.

⁶⁷ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, rkps. 6064, s. 63-65; ЛННБ ВР, ф. 5, спр. 6149/II, с. 475-477.

⁶⁸ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, rkps. 6064, s. 66. До речі, в архіві Никодима Воронича якийсь час зберігалась книга прибутків Старокостянтинівського ключа періоду адміністрування: «*Xiżka in folio oprawna intrat klucza Konstantynowskiego w czasie Administracyi dobr ordynackich będącey przez kommissarzów i subalternów wyprowadzonych*» (ЛННБ ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 1907, с. 6).

⁶⁹ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 7156, ч. 1, арк. 49-51.

⁷⁰ Там само, спр. 6958, арк. 97 зв.

⁷¹ Там само, ф. 141, оп. 1, спр. 1626, с. 18-22; спр. 346, с. 18-20, 22-23.

Складається враження, що видимий перебіг ситуації тісно поєднувався із якимись позапублічними, поки що невідомими домовленостями. З нечисленних джерельних повідомлень за середину – другу половину 1750-х років постає, що не воєводи, а мстиславський воєвода продовжував орудувати, принаймні, Базалійщиною із, як видається, ставленням до неї як своєї власності. Це при тому, що його синам Янові (бл. 1732 – 1757) на 1756 рік було вже далеко за двадцять, а Юзефові (1737 – 1792) – дев'ятнадцять років⁷². Так, ще в 1755 році Ігнацій Сапіга віддав у заставу медведівському старості панові Вілямовському маєтки Котюжинці й Лазучин⁷³. 7 липня 1756 року мстиславський воєвода уклав із Александром Трояновським трирічний заставний контракт щодо села Жеребки Великі⁷⁴. 18 липня 1757 року пан Сапіга надав для пана Сохи Хоментовського в користування ділянку, належну до Базалії, зазначаючи, що базалійські ґрунти підпадають під його юрисдикцію («...*między grontami, do Bazalii dóbr prawu moiemu (I. Sapigi. – T.V.) podległych*»)⁷⁵. Навіть ще 17 квітня 1758 року⁷⁶ мстиславський воєвода названий посесором міста Базалії, що належить до Острозької ординації⁷⁷ тощо⁷⁸. Які «підводні течії» винесли його в таке правне чи понадправне русло – ще потрібно з'ясувати.

В цьому контексті ніяк не можна оминати давню суперечку за частину базалійських обширів. Вона розпочалась, як пам'ятаємо, ще у другій половині XVI століття. В середині XVIII століття її реанімував новгородський воєвода князь Юзеф-Александр Яблоновський. 8 квітня 1755 року він, на той час литовський стольник, позивав князя Януша-Олександра Сангушка й Ігнація Сапігу, «посесорів» Базалії, Котюжинців, Лазучина, Мехеринець, Люгарівки й Чухелів щодо кордонів та ін.⁷⁹ Абстрактна претензія прозвучала 9 січня 1756 року в маніфестації у Кременецькому гродському суді, де князь Яблоновський поймає власником Ляхівців, Сульжина й половини Базалії відповідно до прав, отриманих від Сенюта⁸⁰.

В черговому юридичному документі (схоже, від 17 квітня 1756 року), порушуючи досі не залагоджене питання щодо частини базалійських теренів, уповноважений князя Юзефа-Александра Яблоновського

⁷² Zielińska T. Poczest polskich rodów arystokratycznych. – S. 395, 397.

⁷³ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6958, арк. 98 зв.

⁷⁴ Там само, арк. 103 зв.

⁷⁵ Там само, спр. 6915, арк. 127.

⁷⁶ Очевидно, вже після його смерті. Датою смерті Ігнація Сапіги вважається 15 квітня 1758 року (Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1889. – R. 11. – S. 201; Giżycki J. M. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim... – S. 13).

⁷⁷ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 7156, ч.1, арк. 49.

⁷⁸ Там само, спр. 6915, арк. 123, 125, 127; спр. 6958, арк. 90, 95 зв., 96, 97 зв.

⁷⁹ Там само, спр. 6958, арк. 89 зв.

⁸⁰ Там само, спр. 6915, арк. 30.

Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті.

Сторінки занепаду Острозької ординації

дзвенигородський підстолий Каспер Любаровський схематично окреслив шлях, яким спірні мастки прийшли у дім його пана. Зазначив, що ґрунти «по Случ» разом із Ляховецькою волостю через Катерину Сенютянку спочатку стали набутком Дому Лещинських, звідти потрапили до краківського каштеляна й великого коронного гетьмана Яна-Станіслава Яблоновського, а від останнього через урядову донатію – до його патрона. Говорилося, що цими ґрунтами цікавились і попередники останнього. Сапіга ж, як треба розуміти, безправно тримає ці добра у своєму розпорядженні та вибирає з них прибутки⁸¹. 4 квітня 1757 року князь Яблоновський знову позивав Сапігу щодо звільнення захоплених земель Базалії й сіл над Случчю⁸².

У свою чергу, 27 травня 1757 року в Кременецькому гродському суді мстиславський воєвода позивав новгородського воєводу у справі привласнення ґрунтів Малого Лазучина до села Кароліни, а також захоплення собі інших обширів⁸³.

Суперечка за базалійські терени за життя воєводи не вирішилась і продовжувалась далі⁸⁴. Без вагомого результату залишилася й обставина, що компромісарський суд від 10 вересня 1764 року визнав частину надслучанських обширів за князем Яблоновським⁸⁵, і він 8 червня 1765 року навіть отримав ув'язання в нові маєтності⁸⁶. В подальшому цього до уваги взято не було⁸⁷.

* * *

Ігнацій Сапіга попрощався з життям, як вважається, 15 квітня 1758 року⁸⁸. За короткий час, 25 квітня мстиславські воєводичі Юзеф та малолітні Ксаверій (бл. 1741 – 1808) і Каетан (1749 – 1771)⁸⁹ отримали ув'язання у володіння Красиловом і с. Западинцями, а також Базалією, Жеребками Великими й Малими, Лютарівкою, Случкою, Котюжинцями, Лазучином Малим і Великим, Богданівкою та Мехеринцями. Про це засвідчила урядова реляція від 26 квітня 1758 року⁹⁰.

Віленський воєвода Міхал-Казимир Радзивіл «Рибенько» в листі до надвірного коронного маршалка Єжи-Августа Вандаліна Мнішха

⁸¹ Там само, спр. 7155, арк. 6-6 зв.; спр. 6958, арк. 90. Порів.: там само, спр. 7156, ч. 1, арк. 45-46.

⁸² Там само, спр. 6958, арк. 90.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само, спр. 6915, арк. 56; там само, тека 104, спр. 7132, 7133; тека 105, спр. 7134; спр. 7156, ч. 1, арк. 82-82 зв. і далі.

⁸⁵ Там само, спр. 7156, ч. 1, арк. 96-103 зв., 104 зв.-105,

⁸⁶ Там само, арк. 142-142 зв.

⁸⁷ Там само, спр. 6915, арк. 56.

⁸⁸ *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. – R. 11. – S. 201; *Giżycki J. M.* Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim... – S. 13.

⁸⁹ *Zielińska T.* Poczci polskich rodów arystokratycznych. – S. 395-396.

⁹⁰ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6958, арк. 107; спр. 7156, ч. 1, арк. 52-53.

клопотався, аби сироти, котрі залишилися після смерті воеводи, «*in virtute prava danego mogli się utrzymać przy dobrach, w Ordynacyi Ostrogskiej nadanych, – Krasilów, Bazylia y Zbytyń nazwanych*»⁹¹. Не виключено, що Сапіги вже знали про близьке закінчення роботи дубенських комісарів та адміністраторів і перспективи повернення маєтків до рук надвірного маршалка Великого князівства Литовського й побоювалися втратити свої набутки.

16 травня 1758 року польський король Август III згорнув діяльність Дубенської комісії та адміністраторів і відновив право на маєтки Острозької ординації їх попередньому власникові – Янушу-Олександру Сангушку. У свої володіння князь повинен був увійти через п'ять тижнів після появи монаршого рескрипту⁹². Того самого дня король написав листа великому коронному гетьманові, у якому зазначив: «...*po wynściu lat czterech czasu trwającej administracyi dóbr ostrogskich żaden stąd dla Rzeczypospolitey niewyniknął awantarz...*». З огляду на це та інші нюанси володар вирішив припинити адміністрацію та повернути маєтки надвірному маршалкові, «*aby pomieniony xiężę do possessyi dóbr ostrogskich był przywrócony у one tak iako przedtym przed podziałem kolbuszowskim trzymał*»⁹³. Військо, розквартироване в Дубенській фортеці, ще деякий час утримувало твердиню, схоже, очікуючи на відповідне розпорядження коронного гетьмана⁹⁴.

Екс острозький ординат⁹⁵ і справді повернувся до колишніх посілостей. В документі Кременецького гродського суду від 23 червня 1759 року про князя Сангушка мовиться як про «*dobr Ordynacyi Ostrogskiej dziedzica*», «*bonorum Ordinationis Ostrogianae dziedzica*»⁹⁶. 16 листопада 1760 року він робить надання своєму секретареві Міхалові Чапличу на Старокостянтинівщині, називаючи при цьому Старокостянтинівський ключ своїм⁹⁷. В 1773 році Францішек Коморницький отримав презенту на острозьке пробовство за двома підписами співвласників міста – Януша-Олександра Сангушка та познанського воеводи Антонія-Барнаби Яблоновського⁹⁸.

⁹¹ Лист М.-К. Радзивіла до Є.-А. Вандаліна Мнішха від 8 V 1758 р. з Корелич (Там само, спр. 6915, арк. 117).

⁹² AGAD w Warszawie, MK, Libri inscriptionum, sygn. 231, k. 267-269 v.; ЛННБ ВР, ф. 91, спр. 8., арк. 84 зв.

⁹³ ЛННБ ВР, ф. 4, оп. 1, спр. 246, арк. 61 зв.

⁹⁴ Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Wilno, 1840. – Т. 2. – S. 196-197.

⁹⁵ Примітно, що в офіційних документах до нього продовжують застосовувати титул ордината. Так, у маніфесті від 7 березня 1759 року в гродських книгах Київського воеводства його названо «*ордином Острозької ординації*» (ЛННБ ВР, ф. 141, оп. 2, спр. 644, арк. 14); у трибунальському позові від 20 серпня 1763 року Сангушко знову ж таки фігурує як острозький ординат (Там само, ф. 103, оп. 1, спр. 7156, ч. 1, арк. 80 зв.). Однак сам він у своїх привілеях цього титулу, схоже, уникав. (Див., напр: там само, ф. 91, спр. 188, тека 1, арк. 59 (1 січня 1760 року); там само, арк. 60-60 зв. (30 жовтня 1762 року)).

⁹⁶ ЛННБ ВР, ф. 91, спр. 295, арк. 529-529 зв.

⁹⁷ Там само, ф. 103, оп. 1, спр. 6915, арк. 120.

⁹⁸ Archiwum narodowe w Krakowie (Polska), Archiwum Sanguszków, rękopisy, sygn. 1031,

Якою ж була ситуація на Базалійщині? Читач, можливо, досі тримає в полі зору ту обставину, що князь Сангушко спеціальною розпискою від 15 листопада 1755 року гарантував Сапізі його права на придбані маєтки навіть після того, як він учинить публічну відмову. Однак, у зв'язку із загальною нівеляцією колбушівських та Сандомирських домовленостей і публічними рецесами цю декларацію, або ж, як тоді говорили, ассекурацію, Сангушко чи то міг і не виконувати, чи й не був у змозі виконати. В роки функціонування Дубенської комісії тут якимось чином зумів зберегти вплив Ігнацій Сапіга, хоча формально на маєтки могли претендувати тільки його сини. Після смерті Сапіги та повернення добр колишньому ординатові в Базалійському ключі витворилась подвійна влада: з одного боку – мстиславські воєводи, з іншого – надвірний маршалок Великого князівства Литовського.

Так, 18 березня 1760 року нащадки Ігнація Сапіги уклали з Томашем-Антонієм Радзішевським трирічний контракт щодо села Лютарівка (Лютарівка)⁹⁹. 17 квітня 1760 року молоді Сапіги спорядили угоду з варшавським чашником Антонієм Опацьким на користування Котюжинцями¹⁰⁰. 2 липня 1761 року в Кременецькому гродському суді від імені мстиславських воєводичів з новгородським ловчим Осецьким вирішується питання щодо Малого Лазучина. 25 квітня 1763 року в тій же інституції на вимогу Юзефа, Ксаверія й Каєтана Сапіг фіксується реляція про огляд меж і копців між Базалією й належними до неї селами та Попівцями, Смишками і Левківцями, а 10 червня того самого року – аналогічний документ щодо кордону від села Свинна¹⁰¹.

Разом із тим, 17 липня 1759 року Януш-Олександр відписав Якубові й Анні з Зубів Камінським у пожиттєве користування сс. Колки, Строки, Троянівку й Лідихівку¹⁰². 25 жовтня 1760 року колишній надвірний маршалок надав Пьотрові та Маріанні Древецьким довічне право на села Клітна Велика й Зозулинці Великі з урочищами Пеньківці, Личівка¹⁰³. 26 червня 1762 року князь Сангушко відступив Рохові й Маріанні Чеховичам, а також їхнім синам Янові й Еразмові в пожиттєве користування село Индики¹⁰⁴. 16 липня 1762 року колишній ординат надав аналогічне право на село Сорокодуби братам Пьотрові й Антонію Собіщанським з приписанням грошових сум Пьотровій дружині – Регіні з Вишневських і

---

s. 347. Дякую кс. В.-Й. Коваліву за надання копії цього джерела.

⁹⁹ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6958, арк. 100 зв.

¹⁰⁰ Там само, арк. 99.

¹⁰¹ Там само, арк. 88 зв.

¹⁰² Там само, арк. 86.

¹⁰³ Там само, арк. 86 зв.

¹⁰⁴ Там само.

їх синові Янові¹⁰⁵. 4 серпня 1762 року екс надвірний маршалок дозволив Францішкові Древецькому та подружжю Феліціана й Анни Древецьких користуватись до кінця життя селом Клітна Велика¹⁰⁶. 2 липня 1764 року Сангушко надав пожиттєве право на Сорокодубах Августові та Францішці Жардецьким, а також їхнім синам – Міхалові й Бернардові¹⁰⁷. В середині 1760-х років, коли вирішувалося питання про спірні базалійські терени, князь Сангушко і Юзеф Сапіга взагалі фігурують як співвласники цього маєткового ключа¹⁰⁸!

Подібної бінарності влади у Красилівському ключі прослідкувати не вдається, можливо, тому, що тут до міста належало всього два села – Западинці й Заставки¹⁰⁹. Після ув'язання мстиславські воєводичі документально фігурують у цьому господарському комплексі щонайпізніше з 1760 року¹¹⁰.

Насамкінець, зупинимось на ще одній, учиненій Сангушком, важливій маєтковій операції. «*Będąc pilnie potrzebny summy pińiężney dwoch kroć sto tysięcy złotych polskich*», Януш-Олександр домовився із кременецьким підкоморієм Миколаєм Юношею Пясковським та луцьким земським суддею Юзефом Стецьким і забезпечив позичену суму на маєтках у Красилівському та Базалійському ключах¹¹¹. У документі, спорядженому 5 вересня 1766 року, князь переповів характерну формулу про те, що ці маєтки набув природним способом від своєї матері Марії-Анни з князів Любомирських. Далі зазначив, що свого часу поступився ними на вічні часи Ігнацію Сапізі. Після того ж, як останній відмовився від них, маєтки знову повернулись до Сангушкового дідичного права. Екскордиат, іменуючи себе «актуальним дідичем» указаних господарських комплексів, зобов'язувався виплатити позичену суму за рік. В іншому випадку вчинить донацію перелічених маєтків на користь кредиторів. Документ унесено до книг Кременецького гродського суду 9 вересня 1766 року¹¹².

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само. Після запису в сумарії така приписка: «*To prawo iako po tranzakcyach kolbuszowskich iest nabyle (!) niedobre*».

¹⁰⁸ Там само, спр. 7156, ч. 1, арк. 142-142 зв.

¹⁰⁹ Там само, спр. 6958, арк. 106 зв.

¹¹⁰ Там само, арк. 110 зв.

¹¹¹ Місто Базалія, сс. Чухелі Малі й Великі, Мехиринці чи Менхиринці, Лазучин Великий і Малий, Зозулинці Великі й Малі, Колотна або Клітна Велика та Мала, Лютарівка, Строки, Березівка, Сорокодуби; місто Красилів, сс. Западине або Западинці, Янів, Іванчиці, Зарудки, Барсова, Лідихівка, Личівка, Соколівка, Троянівка, Индики, Волиця Куракова, Василівка, Трибухівці, Борешуки, Слуківці, Пентаки, Попорівці і Ходківці (Там само, спр. 6915, арк. 48).

¹¹² Там само, спр. 6915, арк. 47-50; спр. 7156, ч. 1, арк. 146-146 зв.

*Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті.
Сторінки занепаду Острозької ординації*

В цьому фінансовому зобов'язанні абсолютно випущено з уваги обіцянку Януша-Олександра не претендувати на маєтки мстиславського воєводи навіть після публічного рецесу! Відтак, роздаючи маєтки в користування, ба, навіть припускаючи можливість їх повного відчуження, Сангушко після 1758 року відчував себе повноправним власником проданих у 1753 році мстиславському воєводі Красилівського й Базалійського маєткових комплексів.

10 квітня 1766 року в Підгірцях брати Сапіги спорядили між собою угоду, а також додаток під назвою «*Punkta umowione*», які вже наступного дня внесли до книг Жидачівського гроду. Сторони погодилися, що Юзефові відійдуть місто Базалія та села «з цього боку Случі», Ксаверію – села, що лежать «за Случчю», а Каетанові належатиме Красилівський маєток. Оскільки в цих володіннях на той час було тільки два панські двори, то на будівництво помешкання Ксаверію брати домовилися сплатити визначені грошові суми¹¹³.

13 вересня 1766 року в Гільчі Януш-Олександр видав документ, з якого довідуємося про те, що брати Сапіги просили князя підтвердити вчинену їхньому батькові донатію. Зрозуміло, Сангушко не квапився виконати їхнє прохання, бо, як пам'ятаємо, 5 вересня заставив ці маєтки своїм новим кредиторам – Пясковському та Стецькому. Схоже, аби загаяти справу, він зазначив, що під час учинення рецесів зобов'язався радитися (певне, щодо маєткових питань) із брацлавським воєводою Станіславом Любомирським, тож і тепер не може задовольнити клопотання воєводичів без попередньої розмови з сенатором. Закінчувався документ оптимістично: щойно отримає від Любомирського пораду, приступить до апробації донатії, зробленої їхньому батькові¹¹⁴.

* * *

В 1764 році польським королем став представник «Фамілії» Станіслав-Август Понятовський¹¹⁵. Відтак, сейм, який проходив у Варшаві з 6 жовтня по 29 листопада 1766 року¹¹⁶, визнав чинними Сандомирські трансакції та інші, вчинені після неї Сангушком маєткові операції. Окремо

¹¹³ Там само, спр. 6915, арк. 41-42 зв., арк. 43-43 зв. Порів.: спр. 6958, арк. 22-25 зв.

¹¹⁴ Там само, спр. 6915, арк. 77.

¹¹⁵ *Жаронкін В.* Боротьба за Острозьку ординацію... – С. 226.

¹¹⁶ *Koperczyński W.* Chronologia sejmów polskich 1493 – 1793 // Archiwum komisji historycznej. – Kraków, 1948. – Ser. 2. – Т. 4. – № 3. – S. 167. Судячи з діарія сейму, конституції та інших документів обговорення питання Острозької ординації відбувалось протягом 28-29 листопада, в останні дні роботи шляхетського зібрання (BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, rkps. 2620, k. 31-32 v; Volumina legum (далі – VL). – Petersburg, 1860. – Т. 7. – S. 216-217; ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6915, арк. 45-46; Mowa j. o. xcia jmci Kajetana Sołtyka biskupa krakowskiego, xiążęcia siewierskiego na seymie ordynaryjnym warszawskim miana dnia 28 9bris 1766 (Biblioteka Kórnicka PAN (Polska), sygn. 36266)).

порушувалось і питання господарських комплексів, які свого часу Ігацій Сапіга набув од Януша-Олександра Сангушка. Сеймова конституція, серед іншого, згадує про його рецес, а також про відому нам Сангушкову асекурацію, що давала підстави нащадкам мстиславського воєводи претендувати на придбані батьком маєтки. При цьому говориться і про те, що Сапіги вже сплатили Миколаєві Пясковському та Юзефові Стецькому записаний на цих добрах грошовий борг.

Сейм скасовував маніфест (рецес), котрий «*ważności donacyi wielmożnemu wdzie mścislawskiemu służących nigdy nie ubliżał*», і звільняв маєтки Сапіг від усіляких довічних прав та боргів на них, учинених Сангушком «*post amissam haereditatem*» (після втрати спадкового права; очевидно, з моменту Сандомирської донації), за винятком згаданого й затвердженого цим сеймовим рішенням та вже відшкодованого боргу. Відтак, передавав маєтки у вічне володіння спадкоємців мстиславського воєводи – Янового малолітнього сина Казимира, який перебував в опіці своєї матері Ельжбети з Браницьких, Юзефа, Ксаверія й Каєтана. Попри довічні права, які на той момент офіційно служили трьом братам Сапігам, сейм визнавав право рівного поділу маєтку між усіма виписаними спадкоємцями¹¹⁷.

До речі, в останній день роботи сейму, 29 листопада 1766 року, в присутності урядників варшавського королівського двору Миколай Юноша Пясковський і Юзеф Стецький квитували Ельжбету з Браницьких, матір Казимира, а також Юзефа, Ксаверія й Каєтана Сапіг щодо відшкодування позиченої Сангушком та записаної на Красилівському і Базалійському ключах суми 200 000 польських злотих¹¹⁸.

Маєткові перипетії мстиславських воєводичів на цьому не закінчилися. Попри те, що далекого 15 грудня 1753 року Сангушко, як пригадаємо, квитував Сапігу щодо сплати вартості придбаних маєткових комплексів, кошти, як виявилось, повністю внесені не були. В документі від 1 лютого 1767 року мовилось про борг за частину проданих сіл, оцінених у 2 тисячі червоних злотих (на той час – 36 тисяч польських злотих). Відтак, зазначалось, що його сума виросла до 72 тисяч. Литовський крайчий Юзеф Сапіга виплатив за себе та братів 54 тисячі. Залишилась четверта частина від названої суми – 18 тисяч, яку мала відшкодувати Ельжбета з Браницьких, вдова Яна Сапіги. Таким чином, споряджений у Баранові 14 грудня 1753 року резигнаційний контракт залишався в руках Сангушка. Князь обіцяв віддати його Юзефові Сапізі після ліквідації четвертої частини боргу¹¹⁹. Щоправда, того самого дня Януш-Олександр спустив належну собі від

¹¹⁷ VL. – Т. 7. – S. 216-217. Див. також: Князі Острозькі. – С. 127.

¹¹⁸ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6915, арк. 45-46.

¹¹⁹ Там само, арк. 55.

Ельжбети Сапіги суму на користь литовського крайчого¹²⁰. От тільки чи віддав резигнаційний контракт – питання залишається відкритим.

Сейм 1766 року, надавши чинності Сандомирським операціям та визнавши ординатські маєтки за об'єкт натурального спадкування, зберіг за добрами визначені ще краківським каштеляном Янушем Острозьким мілітарні зобов'язання. «*Donatariuszowie xiążęcia Sanguszka, czyniąc wieczny fundusz posiłku ku każdej Rzeczypospolitey potrzebie, sumę trzykroć sto tysięcy złotych pol. na uformowanie kilku set ludzi y sustentacyą ich corocznie z dobr nabytych płacić deklaruią*». Для розподілу цієї суми «*na wszystkie miasta y wsie*» сейм призначив комісію у складі львівського каштеляна Антонія Морського, сандомирського підчашого Міхала Лещинського, іновлодського підчашого Антонія Дзежбицького, київського підчашого Пьотра Прушинського, мельницького чашника Юзефа Марковського, кременецького земського писаря Юзефа Прибишевського, володимирського земського писаря Юзефа Соболевського й інфлянтського стольника Юзефа Вільнера. Для виконання доручених обов'язків комісари, хоча б четверо, повинні були зібратись до Дубна на 1 травня 1767 року¹²¹.

Подальший розвиток подій був таким. В одному з королівських документів від невказаного дня листопада 1768 року зазначається, що комісари «*dla zatrudnienia w zachodzących własnych interessach*» на призначений час прибути не змогли. Тож, король Станіслав-Август, «*zważając dobro polskite, aby wyznaczona do Skarbu Koronnego pomieniona summa dla powiększenia wojska wnoszona y skutkowana być mogła*», знову доручав уже відомим нам членам комісії на 1 травня 1769 року прибути до Острозьких маєтків, «*na niebytność niektórych niezważając*» (аби присутніх було хоча б четверо), й окреслити відповідні суми для сплати¹²².

Однак, в іншому монаршому рескрипті, датованому 28-м листопада того самого року, справу представлено трохи по іншому. Тут говориться, що панове комісари таки прибули на призначений термін і доручену їм справу розпочали, однак «*dla zatrudnienia w zachodzących własnych interessach*», не закінчили. Відтак, монарх у черговий раз зобов'язував членів комісії зібратись до Острозьких маєтків, щоправда, вже не на 1 травня, а на 8 лютого 1769 року¹²³. Як закінчилась робота королівських комісарів і чи були окреслені податкові суми для Красилівського та Базалійського ключів – ще потрібно з'ясувати.

* * *

Приблизно за рік до передбаченого сеймовим рішенням маєткового розподілу, 9 березня 1767 року створено звідну таблицю господарського

¹²⁰ Там само, арк. 66-66 зв.

¹²¹ VL. – Т. 7. – S. 216.

¹²² AGAD, MK, Księgi spraw publicznych (Księgi kanclerskie), sygn. 44, s. 964-966.

¹²³ Ibidem, s. 970-972.

стану Красилівського та Базалійського ключів¹²⁴. Згідно з документом, до Красилівського комплексу входили однойменне місто та сс. Заставки й Западінці. Базалійський ключ складався з міста Базалії, а також сіл Богданівки, Чухелів, Лютарівки, Лазучина Великого й Малого, Мехеринців, Волиці, Першої половини Клітенки, Другої половини Клітенки, Клітної Великої, Зозулинців Великих і Малих, Строків, Троянівки, Лідихівки, Заруддя, Василівки, Першої половини Сорокодуба, Другої половини Сорокодуба, Борщівки, Індиків, Личівки й Пеньківців. Частина із приведених сіл перебувала в користуванні державців¹²⁵.

Порівняно з уже відомими нам попередніми складами цих адміністративно-господарських комплексів, на 1767 рік спостерігається їх суттєва зміна. Впадає у вічі й перехід низки сіл від Красилівського до Базалійського ключів. Процес формування та зміни цих двох маєткових комплексів у перспективі міг би стати предметом окремого дослідницького проекту.

13 січня 1768 року у Львові відбувся компромісарський суд, який поділив спадщину Ігнація та Анни з Красицьких Сапігів, у тому числі й маєтки в Кременецькому повіті на Волині. *Каєтан Сапіга* взяв місто й фільварк Базалію, село й фільварк Богданівку, село Чухелі, а в посесорських маєтках – село й фільварок Зозулинці Великі й село Зозулинці Малі. *Ксаверій Сапіга* обрав місто й фільварк Красилів, село Заставки, село й фільварк Западінці, а в посесорських маєтках – фільварк Сорокодуб, фільварк і село Клітну Велику, фільварк і село Личівку, село Пеньківці або Пентаки. *Юзеф Сапіга*, крім набутоків за межами Волині, посів у посесорських маєтках фільварк і село Борщівку, фільварк і село Волицю, фільварк і село Клітенку, фільварк і село Василівку. *Ельжбети з Браницьких* і її синів *Казимирові Сапізі* дісталися, поза іншим, фільварк і село Мехеринці, села Лазучин Великий і Малий, фільварк і село Лютарівка, а в посесорських маєтках – фільварк і село Строки, сс. Троянівка, Лідихівка й Заруддя, фільварк і село Індики.

Окремо у процесі розподілу згадано про податок на утримання військового підрозділу з Острозьких маєтків відповідно до ухвали сейму 1766 року. Зазначалося, що Базалійський і Красилівський ключі поділені, а податок ще не визначений. Після ж його ухвали, запобігаючи можливому збитковій у якійсь частці маєтку, «*aby scheda schedzie według proporcji działów swoich taki podatek pieniądźmi kompensowała*»¹²⁶. Ми пам'ятаємо, що в черговий раз для укладення відповідного тарифу королівські комісари мали зібратися 8 лютого 1769 року.

¹²⁴ ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 6958, таблиця (аркуш непагінований).

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само, арк. 67-80; *Giżycki J. M.* Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim... – S. 13-14. Порів.: ЛННБ ВР, ф. 103, оп. 1, спр. 7132, арк. 1-2 зв.

*Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті.
Сторінки занепаду Острозької ординації*

В підсумку зазначимо, що Красилівський та Базалійський масткові ключі впродовж XVI – XVIII століть пройшли складний шлях від мастків у власності князів Острозьких через Острозьку ординацію до родинних набутків Сапіг. Кульмінаційним моментом у цьому процесі стали баранівсько-колбушівсько-сандомирські домовленості між надвірним маршалком Великого князівства Литовського князем Янушем-Олександром Сангушком і мстиславським воєводою Ігнацієм Сапігою, в результаті яких указані добра відходили у власність останнього. Попри складнощі пост-сандомирської ситуації в Речі-Посполитій, непослідовність князя Сангушка та конфлікти з новгородським воєводою князем Юзефом-Александром Яблоновським згідно з сеймовим рішенням 1766 року Красилівський і Базалійський масткові комплекси таки стали родинною власністю спадкоємців мстиславського воєводи. Додаткового вивчення потребує доля мастків на Дубенщині, які в ході власницьких перипетій зникли з поля зору й до господарських набутків Сапіг, як видається, більше не потрапили.

«Батько Корця» князь Ю.-К. Чарторийський та його фаянс і порцеляна XVIII – XIX ст.

Корець – літописне місто, відтак, має свою історію і славу, частіше добру, інколи сумну і навіть ганебну¹.

В дуже ранніх джерелах знаходимо лише варіанти нашого топоніма², без якихось коментарів про вигляд міста. А щодо конкретних видатних осіб, які були в Корці й вивчали його історію або робили з існуючих описів свої компіляції чи хоча б як-небудь згадували місто у своїх працях, то це, найперше, волинянин, котрий певний час мешкав у Корці, Антоній Анджейовський [псевдо «Старий Детюк»], Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Тарас Шевченко, Юзеф Дунін-Карвицький, Юзеф-Ігнацій Крашевський, Александр Пшездецький, Наполеон Орда, Апполоній Сендульський (священик), Микола Теодорович, Станіслав Малаховський-Лемпільський, Роман Афтаназі.

На сторінках корецької історії залишили свої імена такі її дослідники, як Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський, Ігор Свешніков, Петро Ричков, Богдан Прищепа, Леонтій Войтович, Оксана Карліна, Олег Ярошинський, Ярослав Пура, Василь Яноші, Дем'ян Вознюк, О. Лесик, Кім Закалюк, І. Сварник, О. Кондратюк, Чеслав Хитрий, О. Панасенко, Л. Якубець, Андрій Павловський, Н. Петришина, О. Молчанов і, звичайно, інші вчені, краєзнавці, журналісти.

Великі плани виношував колишній голова Корецької РДА Борис Дицяк щодо реставрації замку-палацу Чарторийських та перетворення древнього «Корческа» у вагомий туристичний осередок. Однак його благородному задуму не судилося здійснитись.

У XIX ст. з'явилася мода на описи, малюнки і картини українських міст і сіл, розміщених у них середньовічних фортець, замків, прекрасних за стилями палаців і парків. У цьому ж ракурсі зроблено декілька описів Корця та його околиць. А художник Наполеон Орда увічнив давній міський центр на картині. Є ряд і невеликих, але вартих уваги мемуарних та епістолярних згадок видатних свого часу осіб про також свого часу знамените місто.

Розповідаючи про деяких давніх авторів і їхні враження від Корця, познайомимо читачів, за висловом Александра Пшездецького, «z wiekiem i osobami» – з часом та особами, яких вони у своїх записках «wprowadzili

на scene» – виставили на сцену. Це допоможе нам глибше відчутти колоритний дух уже відносно далекої епохи з її широким попитом на корецький фаянс, а згодом і висококласну порцеляну. Також дізнаємося, як і чому ця продукція чим далі втрачала авторитет, а рання – швидко зникла з ужитку, будучи скуплена в краї здогадливими ділками і перепродана в доми багатих колекціонерів.

Якщо А. Пшездецький першим описав кількома рядками вигляд згорілого Корецького замку і покинутого францисканами кляштору³, то А. Анджейовський (1785-1868) першим з тогочасних вчених і красзнавців відтворив суспільну й економічну атмосферу міста кін. XVIII – поч. XIX століть. Це був період його найвищого промислового і культурного злету. В основі авторитету Корця і його власника, князя Юзефа Чарторийського було виробництво європейської слави порцеляни і фаянсу. У матеріалі про життєвий шлях вченого-енциклопедиста ми подавали його спогади про Корець в 6-му випуску «Острозьких красзнавчих читань». Згодом ці нотатки, переважно з підліткового віку, вчений розширив новими враженнями, завітавши в місто свого дитинства у званні вченого ботаніка⁴.

На черзі – фрагменти з розповідей про Корець доби князя Чарторийського та його фабрику у поданні Ю. Дуніна-Карвицького, який прибрав собі псевдонім Юзеф Власт, Станіслава Малаховського-Лемпійського та Каєтана Козьмяна. Завершимо нашу розповідь відомостями, наведеними в «Люстрованому путівнику по Волині» доктора Мечислава Орловича.

Перед тим, як побачимо столицю волинської порцеляни і фаянсу очима Ю. Дуніна-Карвицького, подамо хоча б стислу інформацію про династію четвертих – після Острозьких, Корецьких і Лещинських – господарів цього міста, князів Чарторийських.

Після смерті Самійла Корецького короткочасним власником величезних добр на теренах Корецької волості став син княгині Ганни Самійлівни Корецької і воєводи Белзького Анджея Лещинського – Самуель чи Самійло (1637–1676). Був він обозним коронним, поетом, дідичем Баранова, Чарторийська, Корця, Межиріча та багатьох інших ключів, головно на Волині. Від дружини, Констанції Юрїївни Вишневецької не дочекався потомства. Відтак, ще за життя Корецьку волость відписав *братанкові*, Анджеєві Лещинському (1649–1693), старості дубенському, жонатому з Геленою П'ясецинською. Однак останньому не вдалося стати власником Корця, оскільки свої претензії на нього владно висловила тітка покійного останнього кн. Самійла Корецького – кн. Ізабела Чарторийська-Корецька⁵.

Далі князівство успадкували «*po kądzieli*» (по жіночій лінії. – *Авт.*) Чарторийські (Ольгердовичі): згадана кн. Ізабела (1601-1669), третя з дочок кн. Юхима Богушовича Корецького, у 1617 р. вийшла заміж за кн. Миколая-Юрія (частіше: Єжи. – *Авт.*) Чарторийського. Один з їх синів, Ян-

Кароль, староста кременецький і снятинський, підкоморій краківський, жонатий з Анною Зебжидовською і повторно з Магдаленою Конопацькою, став іменуватися родоначальником лінії молодшої Чарторійських, «князем на Клевані, Корці і Олексинцях». Було в нього семеро дітей, з яких син, Юзеф, великий хорунжий литовський, князь «на Клевані, Жукові, Корці і Олексинцях», мав сина, Станіслава Костку, одруженого з Анною Рибінською. Діти кн. Костки, коронного ловчого, великого чашника литовського, старости луцького, князя «на Корці, Олексинцях і Кальварії Зебжидовській» – Казимир, Юзеф і Констанція. І ось Юзеф, він же Юзеф-Клеменс Чарторійський, князь корецький, чоловік Дороти Яблоновської, родом з Кривина, згодом став батьком п'яти дочок, одна з яких, красуня Климентина, 1780 р. н., вийшла заміж за славутського князя Євстафія Сангушка.

Загально відомо, що найяскравішою особистістю серед усіх корецьких Чарторійських був кн. Юзеф Клеменс. Державний муж, людина невичерпного підприємницького ентузіазму, він архітектурно й економічно зробив столицю князівства одним з найкращих міст на Волині. Не один дослідник написав, що продукція його фабрики ні в чому не поступалася виробам «saskim і serwskim» як за якістю матеріалу, так і за мистецьким оформленням⁶.

Ю. Дунін-Карвицький або Юзеф Власт, автор краєзнавчо-географічних нарисів «Оповідання історичні з минувшини околиці Случі та її приток», подає нам обличчя багатьох подільсько-поліських теренів в істотно широкому часовому просторі – від XIII-XIV – до XIX ст., включно з його 60-80-ми рр. Починаючи від витоків Случі, він веде нас через Базалію, Чернелівку, Красилів, Антоніни, Цеценівку, Кузьмин, Чернятин, Старокостянтинів, Пилявці, Остропіль, Любар, Миропіль, Лабунь, Гриців, Полонне, Баранівку, Рогачів, Звягель, Корець, Городницю та інші населені пункти.

З-поміж названих міст і селищ у цій праці найбільше місця відведено Полонному і Корцю. Ось назви розділів, що подають історію останнього: «Корець який його вигляд нині», «Бутав, син Ольгерда», «Князі Корецькі», «Історичні спогади про Корець. Князь стольник Чарторійський», «Його біографічний нарис; деякі деталі», «Незужита його адміністративно-господарча енергія», «Відома фабрика порцеляни», «Сервіз для Катерини II», «Корецький замок» та інші.

Що ми знаємо про цього дослідника Великої Волині загалом і Корця зокрема? Предки письменника писалися «Дуніни зі Скшинна»⁷ (на теренах землі опочинської). Між іншим, саме з цього поважного і заслуженого роду походила кохана бабця корецького зятя, славутського кн. Євстафія Сангушка – Варвара-Урсула Дуніна.

Рід дав кілька гілок. І одна з них, волинська, сімейним гніздом мала з 1748 р. нині здолбунівський Мізоч. До цих володінь пізніше було приєднано Будараж та Суями (там же), а ще пізніше – Любар на Житомирщині. Дід письменника, Криштоф Карвицький (1757-1813) під час антиросійського повстання 1794 р. був генералом в Костюшка; батько, Казимир (1796-1852) – камер-юнкер при російському царському дворі, член едукативної (освітньої) волинської, подільської та київської комісії. Юзеф (1833-1910) був у нього старшим сином. Замолоду – ротмістр російської гвардії, згодом, за місцевими виборами, займався громадськими справами, не раз був «гоноровим» – почесним суддею. Видав кілька томів своїх праць⁸, в яких описав історії багатьох волинських родів, міст, чим зберіг від забуття «*dużo szczegółów i wydarzeń*»⁹ – багато деталей і подій (випадків).

Виходимо на корецькі вулиці разом із знаменитим любителем старовинної української урбаністики. Ось його розповідь. Між іншим, вона слідує за розвідкою про старовинний Звягель, нині Новоград-Волинський. Тому з метою логічного переходу подамо хоча б кілька прикінцевих рядків про це місто.

В часі за третім розподілом Польщі в 1796 р. високий «жондца» (керівник) волинських провінцій генерал (у книжці подано перевернуто: Tultomin – *Тультомін*; фактично: Тутолмін. – *Авт.*) «мав тривалі торги з дружиною Прота (Протазія-Антонія. – *Авт.*) Потоцького, п. Протовою [Мар'яною з Любомирських] Потоцькою за місто Звягель з 300-ма прилеглими десятинами, щоб придбати його у власність царському уряду, і жертвував за нього 333 579 рублів асигнаціями»¹⁰. Транзакція проте не відбулася в той час, але мала місце значно пізніше.

Щодо оборонного замку XV ст., котрий не раз боронив ті околиці від наїздів татарів, то тепер від нього на скелястому урвищі, над Случчю залишилися малопомітні сліди старожитних мурів, зрівняних із землею. У 1864 і 1866 рр. розбиралися кам'яні моноліти, спаяні одвічним вапном, міцнішим від сучасного цементу. З них посеред замкового дитинця побудовано православну церкву.

За три милі від Звягеля, по шосе, в сторону Рівного, відкривається мальовничо розкинуте «nad Kurczykiem» – р. Корчиком, лівою притокою Случі, людне і торгове місто Корець з 8 965 мешканцями. Корець – то давня столиця однойменного князівства. Звідси започаткований стародавній рід князів Корецьких. Заки перейдемо до сивої давнини цієї місцевості, киньмо хоча б побіжний погляд на сучасний вигляд старого Корця. Шосейна дорога розтинає його навпіл із заходу на схід; кілька храмів здалеку виблискують куполами і хрестами.

Ринок, свого часу зразково забрукований і оточений мурованими, але вже занедбаними кам'яницями, переконливо свідчить про ще зовсім

недавно свою славу. Адже в перших роках сучасного нам віку місто вигідно вирізнялося на Волині своїми промислами і жвавою торгівлею. Передмістя влітку потопають в зелені буйних садків. Багато років незмінно Корець славиться досконалістю своїх фруктів, особливо груш, званих берами.

«Należące do powiatu Zwiąhelskiego miasto posiada zarząd pocztowo-telegraficzny, gminny, mieszczanski, policyjny [...]» – місто належить до Звягельського повіту, має [ряд] управлінь – поштово-телеграфічне, гмінне (волосне. – *Авт.*), міське, поліційне, камери – ув'язнення і судового слідчого, народну школу, природно – єврейську синагогу та кілька божниць того ж віровизнання, бо тут переважає єврейська релігія. Посеред ринку бачимо кільканадцять крамниць і склепів з необхідними в провінції «wiktualami i towarami» – продуктами харчування і товарами, а також «zarząd bardzo uszczuplonych dóbr koreckich» – [будинок, де знаходиться] управління дуже зменшеними корецькими добрими, які перебувають під опікою [родовитих] кривних з приводу невиліковної «chogoby umysłowej» – психічної хвороби місцевого дідича князя Артура Яблоновського¹¹, котрий вже 46 літ перебуває в закладі для «obłąkanuch» – одержимих (душевно хворих) в м. Пірна над Ельбою, в Саксонії, поблизу Дрездена.

Над тим всім «górują» – піднімаються на стрімкому узгір'ї, котре омивається водами Корчика, мальовничі руїни знищеного пожежею 60 років тому старовинного Корецького замку. Вид надзвичайно препишний і розлогий на всю околицю. Він якось по-особливому, зауважує краєзнавець, спонукає до роздумів над минувшиною.

Тут нам ще раз хочеться вдатись до оригіналу – настільки справедлива в нім висловлена думка: «Ruiny te są tak piękne, że gdyby były nad Renem lub Nekarem, toby mnóstwo Anglików i innych turystów z bedekerami w ręku z pewnością je zwiedzało, i kazałoby sobie opowiadać legendy przywiązane do tych murów»¹² – ті руїни є так чудові, що якби знаходились над Рейном чи Некаром, то безліч англійців чи інших туристів з путівниками в руках, без сумніву, відвідувала б їх, та ще й просила б розповідати легенди, пов'язані з тими мурами.

Від себе ж додамо: не знайшлося в Корці ні в ті часи, ні в пізніші чоловіка, котрий міг би запросити «англікув» на споглядання знаменитих грузів і філософське розмислення «nad przeszłością» – минулим. А висновок після роздумів міг бути один: як сказав Еклезіаст, «усе воно марнота й утома духа»¹³. Але якщо в часи пана Юзефа Власта ще навіть руїни варті були туристичної уваги, то нині майже нема що показувати. Потрібна глобальна реставрація як замку і внутрішнього дитинця, так, можливо, і прилеглих територій.

Тим часом, заходимо з п. Юзефом всередину поруйнованих замкових мурів і бачимо те, на що з сумом споглядав наш «гід»: «Tu zaś w lecie jedynie kozy żydowskie po nich się wspinają i szczyrią wyschłą trawę» – тут же влітку одні [лиш] єврейські кози спинаються на них і щипають засохлу траву.

З гіркотою переконався історик в наступному: «Трудно відшукати в містечку кого-небудь, хто вмів би щось розповісти хоча б про останнього власника замку, князя стольника Чарторийського; тож з власної душі (з особистих знань. – *Авт.*), а радше зі старих хронік і традицій недавньої минувшини належить виснувати собі «wątek» – уток, нитку (сюжетну лінію) до розвідки про Корець»¹⁴.

Ю. Дунін-Карвицький із своїм завданням справився блискуче. Тому його розповідь про Корець і його благородного власника є однією з найзімістовніших серед тогочасних подібних¹⁵. Щоправда, вона подеколи хибує притаманним тому періодові неточностями в царині генеалогій кн. Корецьких. Наприклад, краєзнавець пише, що «король Владислав Ягайло спільно з в.кн. Вігольдом (Витовтом) підтвердили надання того міста, ще Корчеськом званого, князю Федорові (тобто Острозькому. – *Авт.*), котрий загинув у 1399 р. при боці Вігольда у битві під Ворсклою [...]. Князь Федор був першою богатирською постаттю цього наскрізь рицарського роду князів Корецьких, котрий остаточно згас в 1651 р.».

Далі автор знайомить нас з кн. стольником Чарторийським. За нього, мовляв, місто так піднялося, що стало «głośnem w Polsce» – гучним (прославленим) в Польщі. І сліди тої слави, котра вже правдиво схилилася до руїни, бачимо ще й досі. Князь стольник заслужив собі вічне визнання, заклавши в Корці славетну фабрику порцеляни.

Зауважимо, що хоча ми вже чимало знаємо про це підприємство з розповіді Анджейовського, нарис Юзефа Власта істотно від неї відрізняється. Отож ми не допустимо інформативних повторень, а лиш старатимемось доповнити Старого Детюка, а також подекуди і самого Ю. Дуніна-Карвицького. І в такий спосіб створимо композиційно цільну розвідку про Корець кін. XVIII – пер. пол. XIX ст. як столицю волинського фарфору.

Рід, котрий дав Корцю такого дбайливого господаря, в «Оповіданнях історичних...» описаний докладно. Словесний портрет і життєва характеристика кн. Чарторийського, котрий народився 21 листопада 1740 р., виконані шанобливо і з багатьма деталями. Тож вчинимо, нехай дещо скорочено, його переклад, зберігаючи колорит авторського польськомовного стилю. Думаємо, що читачам буде цікаво знати, який вигляд мав і чим займався давній господар Корця і величезних прилеглих до нього теренів.

Князь Юзеф мав постійний почесний титул стольника Великого князівства Литовського, котрий заслужено отримав після складення цього дигнітарства – уряду 14 грудня 1764 р. Станіславом-Августом Понятовським у зв'язку з обранням його королем. Як намісник короля Чарторийський певний час був міським луцьким старостою. На ньому закінчився уряд ключника волинського. В Берліні був добре знаний як достойний дипломат і посол Речі Посполитої.

Від батьків – коронного ловчого Станіслава Костки Чарторийського і воеводчанки хелмінської, Анни Рибінської дідич Корця успадкував гарну поставу і тонкі аристократичні риси обличчя¹⁶. Помер 15 лютого 1810 р., похований в давньому маєтку свого роду – Кальварії Зебжидовській, під Краковом. Належав до тієї гілки Чарторийських, котра іменувалася «на Корці» – на відміну від іншої: «на Пулавах і Сеняві».

Князь стольник – то вже не була постать наскрізь рицарська, закута в сталь, як, наприклад, Самійло Корецький (пом. 1622 р. в турецькому полоні). Всупереч тогочасній, пануючій в Польщі на кінець XVIII ст. моді (безсумнівно, на т. зв. патріотичний сарматизм¹⁷ – *Авт.*), він виглядав, як іноземець: далось взнаки тривале перебування замолоду в Берліні і Дрездені. Там народилося захоплення промисловістю й економікою, загалом працею в німецькому стилі. Отже, «просякнутий вишуканими західними манерами і поглядами на життя, німців наслідував аж до убору і мови»¹⁸.

Завжди у фракку тютюнового кольору, зі шпагою при боці, в чорних панчохах і черевиках з пряжками; на голові щедро напудрена перука, котру покривав тригранним пристосованим капелюхом. А ще носив при собі дві табакерки, в одну з яких напихав родзинок, котрі роздавав дітлахам на корецьких вулицях.

Часто мандрував пішки, при тому ж на далекі відстані. Зокрема, ходив до Пищівського ключа (за кілька кілометрів від Новограда-Волинського. – *Авт.*), де під його ж керівництвом закладався зразковий щодо забудов і європейського типу господарювання фільварок із запропонованою самим п. Юзефом назвою село Багате. Ще й тепер, читаємо в Дуніна-Карвицького, цей маєток у даній місцевості є найкращим. Отже, князь з тростинкою в руці крокував попереду, а трохи позаду завжди ходив за ним улюблений камердинер Клеменс Дулевич (можливо, то саме його нащадки і досі живуть в Корці і носять це прізвище? – *Авт.*).

Письменник добре знав п. Дулевича, і пише, що той «помер [ще] за його пам'яті в Славуті, в передмісті «Deraznia»; а був він дядьком знаного на дворі св.[ітлої] п.[ам'яті] кн. Романа Сангушка – теорбаніста Відорта».

Уряд луцького міського старости був дуже важливим і відповідальним з огляду на т. зв. *право меча*. Тобто в обов'язки князя входило затверджувати

судові вироки, в т. ч. й на покарання заслужувуючих того злочинців «па гардю» – на смерть. Отож великого розголошу набула свого часу в Польщі добровільна відмова корецького князя-стольника від високого чину королівського намісника, бо не захотів брати на свою совість підписання декрету на смерть якогось Напрушевського, у вині якого не був остаточно переконаний¹⁹.

Як уже подавалось, князь не мав нічого спільного з рицарством військовим, але він був рицарем духа й честі. Так, в часі справування ролі посла Речі Посполитої в Берліні п. Юзеф мав необережність взяти на себе відповідальність за укладення з прусаками угоди про поставлення ними Польщі 100 тис. карабінів, що й було виконано. Та, виявилось, прусаки ошукали замовників найганебнішим чином: уся продукція була бракована. Чому її не можна було повернути – для нас таємниця. Зате сейм дійшов висновку, що за збитки в розмірі 150 тис. дукатів винен посол Чарторийський, котрий недопильнував, яку *бронь* відправлено Варшаві. Князь стольник марно пояснював, що він не фахівець в цій зброї. На те сенатори не звернули жодної уваги.

Щоб покласти край претензіям, посол пообіцяв сеймові компенсувати збитки військового уряду і протягом року виплатив з власної *шкатули* всю ту величезну суму. За Польським біографічним словником, це його сильно похитнуло економічно.

Князь був не лише великодушною вдачею, але й мав своєрідне почуття гумору. Після остаточного поділу Польщі уже постійно жив у Корці. Якось замок навідав капітан справник чи, по-іншому, начальник жандармів Звягельського повіту, щоб віддати князю честь як одному з найбільших тутешніх магнатів. Князь прийняв чиновника досить ласкаво, а на прощання всунув йому в руку 50 дукатів. Той уклінно подякував і знічено промовив, що, мовляв, ще нічим не заслужив на таку ласку, оскільки нічого доброго для князя не зробив. Князь відповів: «Mocium panie! Złego sobie zrobić nie pozwolę, dobrego nie potrzebuje, a daje za to, abyś, mocium panie, nic nie gubi!»²⁰ – можновладний пане, злого собі зробити не дозволю, доброго не потребую, але даю за те, аби, можновладний пане, нічого не робив!

Цікавою є історія з корецьким купцем Вайнстоком. Останній розбагатів, гендлюючи деревом з князівських лісів. Він збудував собі розкішну двоповерхову кам'яницю серед інших, що оточували міський ринок. А з тильної сторони дому мав чудовий садок. В часі весілля старшої доньки запросив пана стольника на гостину. Князь прийняв запрошення. Прийшовши на сімейні урочистості, похвалив помешкання, дозволив, щоб йому представили молоду пару, зрештою, всю купецьку родину. Господар був безмежно радий увазі високого магната і запросив його відпочити на хвильку до бокового покою, котрий виходив до вже згаданого саду.

Князь погодився. Вайнсток, «w przystępie radości i dumy» – під напливом радості й гордості, щільно причинивши вхідні двері, підійшов до чималого куфра і, відімкнувши його, таємниче підняв віко і поманив гостя. Заглянувши, князь побачив там безліч золотих дукатів, які євреї нагромадив торгівлею деревом. За успіх свого гендлю він з низьким поклоном дякував Чарторийському, мовляв, це завдяки Вашій ласкавій опіці, милостивий пане, діло моє процвітає. Князь стольник дуже його похвалив і – подаємо дослівно – «злегка допитувався про величину суми, нагромадженої в скрині». Проте Вайнсток, єврейським звичаєм, відповідав ухильно.

Тоді князь виявив бажання вийти в сад. Натурально, господар поспішив виконати прохання гостя. А Чарторийський наказав йому принести залізний ридель, себто лопату й мотику і показав, де копати глибоку яму. Той подумав, що викопає скарб, яким досипле свою скриню.

Тим часом, заглибившись в землю на лікоть, євреї стомився. Тож князь йому допоміг – взяв ридель і теж почав копати. Справу докінчував Вайнсток. Заховавшись в ямі з головою, втратив рештки сил. Князь, подавши руку, витягнув спливаючого потом гендляря і з філософським виразом на обличчі обізвався: «Бачиш, мій Вайнстоку, у твоєму куфрі, яка б сума в ньому не була, хоч її величини ти не бажаєш мені сказати, завжди можна добратися до дна. А земля – то [мій скарб] і моя скриня. Скільки б ти в ній не копав, ніколи до дна не доберешся».

Осівши в Корці, Ю.-К. Чарторийський отримав запрошення служити царському уряду. Проте він відмовився і повністю присвятив себе впорядкуванню маєтків. Найперше, звернув увагу на вдосконалення рільництва – головної підстави добробуту як свого двору, так і селян. Останніх оточив чулою опікою, і не лише тому, що в ті часи поважалася заможність простого люду як головна ознака доброї адміністрації в дідичних селах. Князь був людиною щиросердечно релігійною (згадаймо його відмову бути луцьким старостою), тож мав за обов'язок перед Богом піклуватися «тими малими», які, за крайовим правом, були повністю залежні від пана. Суворо попередив він економічних офіціалістів (службовців), вищих і нижчих, щоб жодним чином не допускали найменшої несправедливості інтересам селян; не обтяжували їх понаднормовою панщиною. В обов'язок керуючих фільварками входило забезпечувати селянські двори необхідним робочим інвентарем, допомагати їм заводити власні садки тощо.

У князівських фільварках всі господарські будівлі було відремонтовано чи поставлено нові. Скрізь, де тільки можна було, садив фруктові дерева. А дороги між селами перетворював в алеї, переважно з надвіслянських тополь, які йому чомусь подобались найбільше. Ю. Дунін-Карвицький

пише, що в багатьох місцях він ще на свої очі бачив ці тополі, які досягли столітнього віку і були величезних розмірів. Князь також мав обширні лісові масиви, які утримував «*na wzór zagranicznu*».

Чималі суми витрачав на початкову освіту, зокрема, на т. зв. фундушеві училища, які фінансувались за рахунок прибутків з спеціально вкладених в банки певних грошових сум. Такі 2-класні училища діяли в Корці і Старому Олексинці²¹. З незначними перервами корецьке діяло до 1892 р. і на цю дату було реорганізоване в 2-класне приходське училище з фундушевим капіталом станом на 1900 р. в сумі 14 778 царських рублів. В столиці князівства п. Юзеф розгорнув промислове навчання, заклавши т. зв. школу економіки. І якщо на початках виробництвом порцеляни займалися іноземні робітники, то в скорому часі необхідні спеціальності опанували місцеві жителі. А ще князь відкрив три друкарні – дві в Корці і одну – в Ст. Олексинці²².

Центр міста і ринок, про який уже згадано, було забруковано і оточено кам'яними будинками за особистим архітектурним планом Чарторийського²³. Він же, подас Ю. Дунін-Карвицький, заселяв їх багатими «купцями старозаконними» (євреями старозавітньої релігії), яких «стягував» до Корця різними дозволеними владою заохоченнями та привілеями. А на бічних вулицях міста розміщувалися «*schludne dworki*» – упорядковані двори, які потопали в зелені фруктових садів. В них мешкали сім'ї господарських, замкових та фабричних працівників, а також багаті акціонери князівського фарфорового підприємства. Серед останніх були переважно люди з різних європейських країн. На міських околицях розміщувалися також «*przędzalnia i fabryka ordynarnego sukna*» – прядильна фабрика і суконна мануфактура.

Щодо головної фабрики Чарторийського, то її вироби відзначалися вишуканою красою і делікатністю, витонченістю форм, а особливо мистецькими малюнками. Сама порцеляна була незрівнянної білизни і прозорості. Отож ще й за життя Юзефа Власти марка тої фабрики – «Всевидюще око» в трикутнику²⁴ з написом по-польськи «*Korzec*» високо цінувалася на всіх виставках європейської кераміки. Вироби з цим знаком завжди займали почесні перші місця. З корецьких експонатів починалися журналістські розповіді, що присвячувалися цьому виду мистецтва й публікувалися в спеціальних виданнях. Але, зауважує історик, щораз менше можна зустріти ці знамениті сервізи, таріли тощо, і ціна їм з кожним роком більша. Хоча ще літ тридцять назад їх було вдосталь в кожному заможному домі на Волині. А тепер знавці антикваріату квапливо скуповують їх для закордонних аматорів старої порцеляни.

Найбільшу славу фабрика мала у перші роки після остаточного розподілу Речі Посполитої, коли Волинь увійшла до складу Російської імперії. Князь не шкодував коштів, наймаючи фахівців з виробництва

фарфору у Саксонії та Франції. Підприємство, за Дуніним-Карвицьким, очолив француз де Месер²⁵. В тому часі високим клієнтом фабричної адміністрації був начальник цих нових російських провінцій «generał en chef Tiutolmin». Бажаючи прислужитись Імператриці, «obstałował dla niej» – замовив для неї порцеляновий сервіз в золоті до кави на дванадцять персон з медальйонами Катерини II. Вартість його складала 1 000 дукатів.

Виконане замовлення кольору *bleu du roi* вразило усіх знавців мистецькою формою, делікатністю і прозорістю глинки, а особливо ж незрівнянною красою *мальовідла á la sepia*, рівно ж як і схожістю портрета з виділеною (для споглядання. – *Авт.*) мініатюрою. Премію в сумі 100 червоних злотих отримав «артиста-маляр» – дядько А. Анджейовського. Сама ж Катерина II подарувала директорові підприємства Месеру золоту табакерку, обсіпану брильєнтами, та ще й із своїм власним портретом.

Під пильним оком князя стольника фабрика розвивалася щораз більше і успішно конкурувала із таким же славним підприємством «w Mejsen pod Dreznem» – в Майсені під Дрезденом. Високий добробут міста тривав, допоки жив князь, котрий помер в 1810 р. Відтак, далі став істотно погіршуватися, зрештою, в 1831 р. «zanikł ostatecznie» – занепав остаточно. До цього вирішальною мірою спричинилися погром Корця російськими військами в часі першого польського повстання, а також і спалення замку опікуном Я.-К. Млодецьким.

В нарисі Юзефа Власта знаходимо цікаве повідомлення про те, що француз де Месер «po spaleniu fabryki koreckiej, przeniesionej w uszczuplonych rozmiarach do Horodnicy, prowadził swą własną w Baranówce»²⁶ – дослівно: після знищення вогнем корецької фабрики, перенесеної в зменшених розмірах до Городниці, відкрив свою власну в Баранівці.

З усього видно, що Юзеф Власт помиляється, заявляючи, ніби рештки корецької фабрики було перенесено в Городницю. Також на разі нам складно сказати щось більше про причетність Міхала Мезера до відкриття фаянсової мануфактури в Городниці²⁷. Але історичним фактом є те, що після занепаду такого важливого фарфоро-фаянсового центру, яким був Корець, менші аналогічні підприємства почали рости на Україні, мов гриби після дощу. Вони відкрилися в Бердичеві, Білотині²⁸, Кам'яному Броді, Полонному, Барашах, Довбиші, а також на Харківщині, Львівщині тощо. Вигідну справу повсюдно захопили у свої руки євреї²⁹.

Але повернімось до Корця. Юзеф Власт зауважує, що після катастрофічного пожеги в 1831 р. ніхто з співвласників корецької спадщини не брався за відбудову палацу, оскільки було невідомо, кому остаточно належатиме ця частина міста. Судова тяганина за розподіл добр тривала роками³⁰. Те, що належало емігрантам Юзефу і Герману Потоцьким – а їх

частина в основному знаходилася за річкою, на Новому Корці, прибрав до рук царський уряд. Дещо поділили між собою сестри Пелагія і Дорота – останній, зокрема, належало село Карпилівка (? – *Авт.*), надзвичайно цінний дубовий ліс тощо. А саме місто (обмежене річкою) із [спаленим] замком та фабричними і іншими будовами дісталось невиліковно хворому синові покійної княгині Пелагії Яблоновської – Артурові. Тож самим Артуром і його добрами опікувалася рідна тітка Дорота з Потоцьких Млодецька; а потім – двоюрідна сестра, донька дядька Германа Потоцького, графиня Пелагія Потоцька. В часі виходу в світ красензавчих «Оповідань» вона мешкала в Славуті, звідки адмініструвала Корцем.

Подавши десятків зо два рядків про давні корецькі костели, Ю. Дунін-Карвицький закінчив наступним чином: «Oto więc wierna opowieść... – отже, оце правдива повість про наш волинський Корець, про той старожитний Корчеськ з давнього уділу Бутава, Ольгердового сина, з описом вигляду того місця в туманній минувшині, якої долі зазнавало пізніше і до якої сумної руїни дійшло тепер, в останні часи».

Серед пізніших досліджень промислової діяльності Корецької фабрики порцеляни, без сумніву, найкращою з-посеред подібних є капітальна розвідка «Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu» Станіслава Малаховського-Лемпівського³¹, котрий, в свою чергу, достатньо зіслався у ній як на А. Анджейовського, так і на Ігнація Яковіцького, чия праця безпосередньо присвячувалася процесу фабрикації в Корці, Баранівці і Городниці та була видрукувана у Вільні ще в 1831 р. Поява книжки Яковіцького зумовилась інтересом Віленської академії до «rozwoju ceramiki krajowej». Молодий вчений побував у Корці за кілька років до закриття місцевої фабрики, власне, в період, коли вона ще трималася на плечах заледве 30 акціонерів.

Відтак, С. Малаховський-Лемпівський, посилаючись на згаданого автора, детально розповідає про технологічний процес приготування керамічної маси, зазначаючи, що виробничий успіх завжди залежав від добору глини і рівномірного обливу продукції прозорою «szkliwem-glazurą» – скляною глазуррю. Фахово описано про розвиток форм і прикрас корецької порцеляни. У перші роки вони «були мало оригінальні» – фабрика «niewolniczo» – рабськи трималася саксонських, віденських чи французьких, рідше англійських зразків і стилів. Проте незабаром Корець знайшов свої розписи, навіть дещо взявши з місцевих народних виробів. Орнаментика набрала натуралістичного, себто природного характеру з вільними мотивами – малюнками збіжжя, трави і квітів. Щодо барв – переважав улюблений тут блакитний у всіх відтінках колір.

Головні склади фабрика мала у Варшаві, Бердичові і Костянтинові. Князь Чарторийський був серцем і світлом цього славетного підприємства;

як тут, так і в самому місті він творив чудовну психологічну атмосферу доброти, спокою і «*żywo pulsującego życia*» – жваво пульсуючого життя.

Наступні IV і V розділи статті С. Малаховського-Лемпійського під заголовками «Фабрики, що виникли під впливом Корця» та «Марки головних волинських фабрик» дають достатнє уявлення про історію розвитку волинського фарфору і фаянсу. Про Корець сказано, що значення його не полягало винятково в тому, яку продукцію він випускав: місто було центром, який «променьовал», себто сяяв своїм промінням досвіду і заохочення до спів- чи самостійної аналогічної праці як сусідні околиці Волині, так і подальші терени Польщі, зрештою, Російської імперії.

Думаємо, що праця С. Малаховського-Лемпійського гідна уважного вивчення і окремої, повнішої розповіді про неї. А подана в ній колекція корецьких фабричних знаків навряд, чи потребує доповнення.

* * *

У нас є можливість погортати «*Pamiętniki, obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815*»³². В них Корцю і його володарю присвячено 309-314 сторінки. Той, хто їх написав, а це Каетан Козьмян, також особисто знав кн. Чарторийського і навіть гостював у нього незадовго до його смерті. Мемуарами пана Каетана доповнимо чудовий психологічно-громадянський портрет князя, так вдало виконаний Ю. Дуніним-Карвицьким. Бо зазначені нами п'ять сторінок в «*Pamiętnik'ach*» – це теж не що інше, як щире, перемішане з подивом замишування цією далеко не ординарною особою останнього не просто володаря, але *батька Корця*, широкого покровителя і захисника жителів міста й навколишніх сіл.

Звичайно, ми не позбавимо вдячного читача можливості дізнатися, хто він – Каетан Козьмян. Це особа, якій у польській мемуарно-краєзнавчій літературі присвячено тисячі сторінок. Найперше, життєві дати: народився в ніч з 31 грудня 1771-го на 1 січня 1772 рр., відійшов у вічність в 1856 р. Від Бога дарована йому щаслива доля народитися в сім'ї широко християнській. Про його батька, мечника Андрея Алоїзи Козьмяна, правовірного католика історія свідчить, що той у Люблінському воєводстві був особою досить впливовою і володів рідкісним даром прихилити до себе людські серця. Також надзвичайно релігійною була і його дружина, донька хорунжого, Єжи Кельчевського – Анна.

В об'ємній розвідці К. Войцеховського «Каетан Козьмян: життя і справи» наводиться факт, гідний подиву й сердечного пошанування пам'яті цих батьків, які і в своїх синів виховали надзвичайну побожність. Малі Вікусь, Юзьо і Кайтусь, пише дослідник, ще в колисці слухали від мами пісеньки не які інші, як тільки побожні. А підрісши, не пропускали жодної служби Божої в костелі. Тому і гралися вони не так, як інші діти – в

які-небудь пусті забави, а зодягалися в імпровізовані «шати духовні» та й відправляли «служби» на зразок костельних з «освяченням» тощо³³.

Серце юного Каетана рано схилилося до поезії високого штилю, і на довгий час вона стала для нього головним життєвим трибом та визначала його патріотичну в кращому розумінні громадянську позицію. Про неї ми ще дізнаємось, коли будемо читати створений ним морально-психологічний портрет кн. Чарторийського. І лише у 1820-их роках громадянська кар'єра К. Козьмяна стрімко пішла вгору – він займав дуже високі посади в урядових структурах Польського Королівства: з січня 1818 р. – надзвичайний державний радник з правом голосування на засіданнях Державної Ради; з 1821-го – генеральний директор комісії внутрішніх справ і поліції; далі був міністром внутрішніх справ і навіть з волі «cesarza Mikołaja» – сенатором-каштеляном Королівства.

В часи молодості доля звела п. Кайтуся з Анною Моссаковською, родом з волинського Блудова (тепер с. Світанок, Корецького району), котрий поруч з Межирічем. Весілля відбулося в Блудові у 1802 р. Відтак, подружжя повернулось на батьківщину молодого, в Галичину, в маєток Петровичі. Наскільки світлими і радісними були перші роки сімейного життя поета, осяяні щасливим взаємним коханням, народженням доні, Анельці, настільки тяжкими і страшними були для нього подальші удари долі: за другими пологами померла в 1804 р. кохана Анечка, залишивши йому синочка, Анджея. А в п'ятирічному віці назавжди пішла від враженого горем удівця і доня, схожа на янголятко...

Коли для Анджейка минуло чотири роки, приїхали вони в Блудов, до тестя. І це був той час, коли К. Козьмян мав змогу бувати в Тучині, Межирічі, Корці та інших помістях волинської магнатерії і шляхти. Ці візити він відобразив у «Pamiętnik'ach», котрі за життя не публікував і котрі були, за оцінками сучасників, його «найбільшим ділом прозовим» в кількості трьох томів. Їх видала родина: тт. I і II – в Познані, 1858 р., т. III – в Кракові, 1865 р.

Головну працю життя почав писати в 1850 р. у своїх Петровичах. Стель її ясний, простий і захоплюючий своєю вільністю і відсутністю претензійності. «Wartość Pamiętników Koźmiana jest ogromna...»³⁴, читаємо в «Rocznik'ach», бо вони є не тільки історією власного життя поета, то «діяння кількох поколінь, документ цивілізації і звичаїв польського суспільства». Зрештою, «to obawy, nadzieje i zawody tego społeczeństwa» – то переживання (страхи), надії і розчарування того поспільства. І вони стали основою безлічі історичних і літературних монографій, і, треба сказати, не втрачають для Польщі своєї актуальності і тепер, бо, вважаємо ми, і сьогодні мудро закликають цю непересічну націю чутливо тримати руку на пульсі життя побожного, високоморального і цнотливого.

Цікаво, що розповідь про князя Чарторийського автор логічно вмотивовує за допомогою прийому протиставлення. Спочатку він подає з легкою і не зовсім прихованою антипатією портрети двох знайомих осіб—представників найвідоміших в Польщі родів, зокрема княгині Феодори Валевської, дружини сенатора і воєводи, кривинсько-ганнопільського кн. Станіслава-Павла Яблоновського, котра покинула чоловіка і мешкала в родинному Тучині (нині Гошанського р-ну, Рівненської обл.), а згодом зійшлася з «uwodzicielem jenerałem Bauwtem», з якими мав зустрічі в цьому ж маєтку в часі створеного Наполеоном I т. зв. Варшавського князівства.

Отже, оповідку про князя Юзефа-Клеменса К. Козьмян починає такими словами: «Inna była postać i różna od tych dwóch, wyżej opisanych domów³⁵, inny i różny sposób życia w Korcu u księcia Józefa Czatoryskiego, stolnika W. księstwa litewskiego» – інша була постать і відрізнялась від тих двох, вище описаних домів³⁶, інший і несхожий спосіб життя в Корці, у князя Юзефа Чарторийського, стольника В.[еликого] князівства литовського. Князь той був широко знаний і шанований в Польщі як за свої чесноти, за характер, за розпорядливість, праведність, просвітницькі зусилля, патріотизм, так і за великі економічні заслуги перед краєм.

Згадавши про його надзвичайне посольство до берлінського двору в часі конституційного сейму, далі письменник доповнює характеристику добре знаної йому людини такими словами: «[...] brat rodziny Konstancyi ordynatowej Zamojskiej, szwagier Jędrzeja Zamojskiego ex-kanclerza [...]» – рідний брат Констанції ординатової Замойської, шурина канцлера (1764-1767) Анджея Замойського, кров'ю і прізвиськом з'єднаний з князем Адамом Чарторийським³⁷, він гідний був належати до найвидатніших з тієї родини мужів, бо ще не відомо, чи від неї взяв більше, а чи навпаки – їй придав честі. Під на вигляд французькою поставою, в його грудях горіла велика любов до своєї землі і роду. Прагнув піднести свій край до рівня інших європейських цивілізованих. Відтак, повністю присвятив себе тим шляхетним й правдиво патріотичним намірам. За кордоном перебував лиш тому, щоб вивезти звідти усе, що важливе, шляхетне й варте до запровадження.

Від інших у краї Чарторийський істотно відрізнявся уподобаннями, способом життя, обходженням з другими в товаристві. Не раз люди «płytkiego» – поверхового смислу мали князя за дивака і критикували його хіба лиш за те, що не знаходили в ньому своїх вад, особливо ж марнотратства і легковажності. А в нас немало знайдеться таких, що охочіше розпорядливість і ощадність назвуть скупістю, «niż rozrzutność marnotrawstwem» – аніж розтринькування коштів марнотратством. У нас же головне – мати популярність, не важливо, від чого: чи то від доброго чи то від злого, корисного чи шкідливого, аби тільки «блищати». Поміркуване, спокійне і тихе присвячення себе благу людства менш подобається, як

позування, галас і шум; і швидше шанується позірне марнослав'я, аніж скромність.

Отож, перебуваючи в батьків покійної дружини, в Блудові, пан Каетан вирішив провідати князя стольника, якого замолоду знав ще із Замостя, а також, читаємо в мемуарах, «i widywałem w Lublinie u tego ojca» – і зустрів у Любліні, в мого батька. Вони були давніми та щирими приятелями, постійно обмінювалися листами. Князь завжди обдаровував їх сімейство усіма новими зразками виробів зі своєї фабрики. Блудівський пан Моссаковський також дуже поважав і цінував Чарторийського, тож зять, як мовиться, без проблем упрохав його поїхати разом до князя і нагадати йому про давні зв'язки з родиною Козьмянів.

Приїхавши в Корець, не застали кн. Юзефа – був на прогулянці. Супроводжувати гостей по місту взявся домовий приятель князя, давній адвокат при Любельському трибуналі і добрий знайомий автора мемуарів пан Подлевський. І в ту пору містечко було хоч і невелике, але ошатне, чисте. Будинки як єврейські, так і православних корчан – муровані, зразково утримувані. Гарне враження справляла князівська «господарка» – себто фабрики фаянсу і порцеляни, меблів, сукна й полотна.

Назустріч трапився «екскурсантам» сам пан князь, «wagał pieszo z przechadzki» – пішки вертався з прогулянки. Ось яким побачили вони знамениту, вже добре відому нам за попередніми характеристиками людину. «Chudy, wysoki, w szarój sukni letniej francuzkiej i w bluzie, w pończochach i trzewikach czyli sabotach, w kapeluszu na głowie słonianym, z laską w rękę, szedł żywym i czerstwym krokiem» – худий, високий, в сірому літньому французькому платті і блюзі; в панчохах, черевиках чи ботах, в солом'яному на голові капелюху; з палицею в руці; йшов живим і бадьорим кроком. Ми, розповідає К. Козьмян, удалися за ним до замку.

Цікаво, що ця стародавня, гарно відреставрована Ю. Чарторийським будова видалася нашому «гїду» не дуже примітною: «Замок чи, радше, замочок на два пентра, невеличкий, зовнішній вигляд старожитний; майданчик (перед домом) маленький. Однак розміщення досить приємне (вдале): річка Курчик³⁸, бистра і глибока, обтікає це гніздо – колись – князів Корецьких»³⁹.

Князь прийняв гостей в нижньому апартаменті, не надто пишному і не обширному, зате пристойно умебльованому виробами власної корецької фабрики. Коли ж винуватець неблизької мандрівки представився господарю замку, той, читаємо далі, «przywitał mnie uprzejmie» – люб'язно привітав мене і з тою привітністю, яку завжди виявляв для мого тата. Розпитав про причини його смерті.

Звичайно, близькі князеві люди були запрошені на обід. І вся та мила атмосфера, просте але охайне сервірування столу назавжди запам'яталися

панові поету, якщо він так детально описав це через 45 літ. Він продовжує: «Обід був добрий, проте щодо кількості потрав – скромний. Прислуга подавала князеві полумиски, а він сам розливав страви гостям, запитував, яке кому вино до вподоби. Сам віддавав перевагу французькому. При столі і після обіду найбільше говорив про господарство краю, рільництво, мануфактури. А ще висловлював нагальну потребу вивести люд посполитий з темряви неучтва та злиднів, говорив про школи. До політики був мало охочий, хоча інколи згадував дещо із закордонних відомостей – отримував і читав усі доступні йому газети».

Уся та періодика, а також і безліч нових книг лежали в господаря замку в кабінеті. То був час існування т. зв. Варшавського князівства, створеного Наполеоном Бонапартом. Поляки марили тим князівством і французьким завойовником і не скоро зрозуміли, що той створив його лише як зручний плацдарм для нападу на Росію⁴⁰. Князь розпитав К. Козьмяна, котрий проживав у Галичині і був «сусідом того князівства», що воно собою являє в цивільному і військовому плані. В розмові інколи переходив на французьку мову, інколи на польську.

Коли ж розмова зайшла про Волинь, про сусідів, про Стецького, про Валевського та про інші заможні доми, котрі, очевидно, не знали, де дівати гроші, то господар замку сказав, як потім міг пригадати собі письменник: «Mości⁴¹ Panie, (to było jego przysłowiem. – *К.К.*), lepiejby tych marnie rozrzucanych pieniędzy użyć na jakie korzystne dla kraju zakłady [...]» – мосьпане (то було його улюблене звертання), краще б ті марно розкидані гроші використати на якісь корисні для краю справи. І додав: «Або ж приберегти їх тепер на пожертви для нього – коли до них щасливим збігом обставин поляки, можливо, будуть покликані».

Потім поговорили про генерала Князевича, котрого пан стольник безмірно шанував, а його спірозмовник теж добре знав і зустрічався з ним як не в Межирічі, то в Шпанові.

Мила зустріч тривала аж до вечора. Відтак, гості зібралися в дорогу, а князь – на свою звиклу прогулянку, сказавши на прощання: «Може, ще побачимось у Варшаві, куди збираюся податися на зиму. Запитуйте про мене, дуже прошу навідати мене там». Свій намір князь здійснив. Та недовго пожив він у столиці – там і «помер з відвагою і смиренням на руках у свого приятеля генерала Князевича». Зробив заповіт, і дочки порівну поділили славетний маєток за батьківським благословінням та умовою, аби всі вийшли заміж за поляків. Тож такі всі свято дотримали батьківського бажання.

В останні роки життя князь Чарторийський жив у (неофіційному? – *Авт.*) розлученні з дружиною, княгинею [Варварою Доротою] Яблоновською, рідною сестрою [кривинського] князя Станіслава. Була вона красунею

замолоду, аж поки заміжною віспа не зіпсувала їй лице. Проте хвороба, підкреслює К. Козьмян, не позбавила її «wdzięków ani daru podobania się» – чарівності ані дару подобатися. Розділившись з чоловіком, мешкала з дочками нібито в Дрездені. Була в повній мірі забезпечена князем всім необхідним для життя безтурботного і пристойного. Він же, як відомо, завжди згадував про неї із сумом. В заповіті записав їй певну суму в дуже делікатних виразах, аби віддала її «особі, яку кохає найбільше».

Князь Чарторийський – то був муж «oświecony⁴², snotliwy, prawy, niezachwiany w zasadach skrupulatnej moralności» – освічений, добродесний, праведний, непохитний щодо засад скрупульозної моральності. Він мав саме такі риси, яких Польща завжди потребувала і яких «niestety!» – на жаль, мала завжди недостатньо, з сумом зауважував К. Козьмян.

З цих слів можемо зробити висновок, що було справжнім патріотизмом у розумінні поета і великого суспільного діяча. А яким же сучасники знали корецького князя в стосунках з «людом вейскім», себто селянами? І в цьому випадку він був, образно кажучи, на кілька голів вищим від решти волинських магнатів. Подамо дослівно свідчення з аналізованих мемуарів.

«Для люду селянського був надто лагідним, чуйним і добродесним. Бувало, перед кожною весною болотисті дороги цілої Волині і України заповняли скрипучі мажі і вози [з оброком], запряжені вихудлими [за зиму] волами, котрі в супроводі таких же змарнілих селян, взутих в личаки та зодягнених у бідняцькі лахмани, тягнулися з глибин краю, долаючи шлях більше сотні миль до [т.зв.] «порту казмірського» – перепроводжували продукти для збагачення вельможних «i zbytkujących» – таких, що не знають міри, панів і шляхти.

Один лише князь стольник Чарторийський звільнив своїх селян від тієї вкрай обтяжливої повинності. Він побудував для них у селах магазини (комори) для зберігання збіжжя, вирощений ними хліб [не відбирав], а закупував. Відтак, своє зерно зберігав для внутрішнього споживання, наказуючи продавати його фабрикантам (працівникам корецьких мануфактур. – *Авт.*), до того ж «taniéj kilku złotych» – дешевше на кілька злотих [від середньої ринкової ціни]. В його корецьких добрах заможність сіл і люду різко контрастувала з нуждою в маєткових селищах панів-сусідів».

Далі – ще один яскравий приклад чуйного серця героя нашої історичної розвідки. Був у князя Юзефа рідний брат, князь Казимір. Не повезло йому в житті, тяжко захворів – збіднів розумом. К. Козьмян пише, що князь стольник поділився з братом батьківським маєтком. Благородний, шляхетний і люблячий опікун ні копійки не брав до своїх статків з уділу кн. Казимира. Більше того: оточив його максимальною увагою, тримав біля нього лікарів, підібрав йому доброго адміністратора. І навіть знаходив

для нещасного товариство, яке з розумінням ставилось до його хвороби і всіляко відвертало від думок про неї. Доходами з братової частини розпоряджався так, ніби (а може, й справді) з дня на день очікував, що той видужас, а йому прийдеться прозвітувати за кожен гріш.

Але... «Гинуть такі рідкісні вчинки в непам'яті людській, – підсумовує пан Каетан. – Тим часом, базграємо нісенітниці й теревені, інтриги, смішності, шануємо дивацтва і псуємо оцим усім повсякдення. Проте саме такі ось цноти гідні ходити повістями серед людей і справді іменуватися народними».

Далі в мемуарах – оповідь про те, що автор бачив у Межирічі, Славуті, Антонінах, Мізочі, Порицьку, Лабуні тощо.

Від себе ж скажемо, що в багатьох індивідуальних рисах характеру, а також у способі життя свідомо чи спадково-генетично, не знаємо, князя Юзефа-Клеменса Чарторийського повторив його онук, Роман Євстафійович Сангушко-Сибіряк⁴³ – син доньки Климентини.

На закінчення додамо, що в самому Корці, біля підніжжя замкової гори звів князь стольник ще в 1788 році будинок в монолітному пізньобароковому стилі, який місцева людність також називає палацом. Для яких цілей споруда мала слугувати – невідомо. Можливо, він призначався як резиденція для якоїсь з дочок. Ми не будемо описувати його вигляд, оскільки ця чудова будівля і досі є окрасою Корця, виконавши за свій вік чимало призначень, а нині служить лицесом для міської молоді.

* * *

Останні рядки – *ніби висновки до нашої повісті про історію славного колись на всю Європу міста Корця* – ми напишемо у співавторстві з доктором М. Орловичем, автором згаданого путівника. Між рядками його замальовки відчувається смуток. А проте чоловік намагався стримуватись у своїх емоціях. Стримаємось і ми.

Нема сумніву, що Корець кінця 1920-их рр. не змінив свого вигляду до початку Другої світової війни. Однак, не будемо писати, яким він став у її період і після неї, а також в радянські часи. Заключним акордом у «Корецькій симфонії» прозвучать наступні рядки, які своїм глибинним змістом ще раз підтверджують перші розділи безсмертної книги Еклезіаста.

«За 65 кілометрів од Рівного лежить місто Корець, проживає в ньому 5000 мешканців, з переважною єврейською більшістю, розміщене над річкою Корчиком, поруч з радянським кордоном. Готелі: «Ваймеля», вул. Костюшка; «Центральний», вул. Костюшка, 83; «Варшавський», Ринок, 12; «Європа», Ринок, 18; «Меламеда» (адреса відсутня. – *Авт.*). Ресторани: [перший] – в клубі шахістів; «Зоря», Ринок, 16; «Польська стріха», Ринок, 18».

Далі – стисла історія міста з найдавніших давен, яку ми вже відтворили на максимально можливому для нас широкому часовому «полотні». Однак, дещо візьмемо й у п. Орловіча. Він пише, що Корець впав в XIX ст. тому, що залишився на узбіччі при будівництві «ліній колейових», а брак залізниці і досі не дозволяє почати належну експлуатацію його природних багатств – гранітів та порцелянової глинки, яка нічим не поступається китайській.

Може, й так. Зауважимо, що залишки насипу під залізницю південніше Корця – від Новоград-Волинського до Здолбунова зберігаються й досі. Колія планувалась ще на початку XX ст., однак війна в 1914 р. перешкодила її будівництву. Була повторна спроба прокласти цю вітку, однак почалася нова війна – з німцями. Тому в Корці кажуть: «Не дай Боже, знову надумують робити це сполучення – почнеться війна».

Закінчивши з деякими географічними відомостями, автор путівника продовжує: «Місто забудоване бридкими партеровими домками та кам'яничками, в котрих проживає єврейська людність, і належить до найбрудніших (! – *Авт.*) серед усієї маси міст на Волині. Чудовий колись і оригінальний восьмибічний ринок, закладений у XVIII ст. на французький кштат згідно особисто розробленого кн. Юзефом Чарторийським архітектурного плану, залишився в XIX ст. «całkowicie zniekształcony» – повністю спотворений через забудову посеред нього вздовж шосе бридких і безстильових єврейських домів, котрі позбавили ринок характеру площі і звели його до брудного завулку.

Серед єврейських крамниць, що на території [колишнього] ринку, та й на інших вулицях привертає увагу величезна кількість, якої не зустрінеш більш ніде, аптечних складів. Між ринком і ярмом, де тече Корчик, стоїть на гранітній скелі руїна замку кн. Чарторийських. [...] Він згорів у 1832 р. і не був відбудований. «Obecnie należą ruiny do hr. Jadwigi Wnińskieј». [...] Поруч палацових розвалин стоїть парафіяльна церква св. Миколая, збудована в 1836 році коштом князів Чарторийських з метою збереження костелу⁴⁴ «od kasaty» – від конфіскації. [...] На околиці міста, недалеко від більшовицького кордону знаходиться могутня цукроварня «Korzec», що належить (антонінським. – *Авт.*) графам Потоцьким. За її межі уже не вийдеш без спеціального дозволу⁴⁵. (Добротний завод знищено у наші дні. – *Авт.*).

Лише з 1921-го по 1924 рр. включно дорогою із Звягля до Корця й назад день і ніч котилися вози з України – Корець розвивався як пограничний торговий центр. В наступні роки совети звели цей гандель нанівець. І тепер шосе від кордону й далі заросло травою, писав пан М. Орловіч.

Розповівши про величезні запаси гранітів на північних окраїнах Корця, зокрема, на землях сіл Гвоздів і Голичівка, а також і каолінової

глини, 9-метровий шар якої знаходиться на ближньому хуторі Заводня та в Сторожівському лісі в кільканадцятьох місцях, автор дуже пожалкував, що нема жодної можливості вдатися до їх промислової розробки.

Отже, хочеться нам висловити велике сподівання: Корець має всі шанси на відродження своєї порцелянової слави. Потрібен лиш господар.

А кінцівка нарису несподівана і цікава: між польським селом Криловом і більшовицькими Довжками, в лісі знаходиться 200 досить великих могил. Одні називають їх могилами Кривоноса, інші – татарськими.

На разі – ось дещо з парадоксів долі славного міста Корця...

Примітки

¹ Вихованець В. Таємниці давнього Корця//Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське Полісся та Маневиччина в європейській та українській історії: Матеріали XXXVIII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України, смт Маневичі, 13-14 травня 2011 року. – Луцьк: МП «Пульс», 2011. – Вип. 38. – С. 229-247.

² Полное собрание русских летописей. – СПб: Печатня В. Головина, 1871. – Т. II: Летопись по Ипатскому списку. – С. 276, 285, 322. Тут назва міста подається відповідно такими варіантами: «до Коречьска», «за Корческ»; «ко Коречьску»; «Корчане»; «до Кочерьска».

³ Нагадуємо, що ця згадка є невеличким епілогом до розвідки «Нічліг в Корці» про криваві події в місті в часи кн. Яна Кароля Корецького (пом. 1633 р.). Ось її зміст: «У Корці все затихло під руїнами. Розвалини замку на скелі при блиску місяця кидають на річку понуру тінь. Замовкли дзвони в покинутому кляшторі францисканів, і один лиш крик сови порушує цілковиту тишу». Див.: *Przeddziecki A. Nocleg w Korcu // A. Przeddziecki. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów.* –Wilno, 1841. – Т. I. – С. 22.

⁴ *Вихованець В. Корець в «Рамотах Старого Детьока...»* (До 145-річчя з дня смерті А.Л. Анджейовського)//Острозький краєзнавчий збірник/Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. – Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. – Вип. 6. – С. 28-45.

⁵ *Aftanazy R. Korzec//R. Aftanazy. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – Т.5. – С. 173.

⁶ *Dr. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu: Z 101 ilustracjami i mapką województwa.* – Luck, 1929. – С. 245-246.

⁷ Див.: *Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: Monografie i wzmianki.* – Brody, 1911. – Т. I. – С. 93-99.

⁸ Крім «Оповідань історичних...», неабияку цінність для краєзнавців становлять і такі праці *Ю. Дуніна-Карвицького*, як: «Szkice obyczajowe i historyczne» (Warszawa, 1882); «Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia» (Kraków, 1891). Ця книга перевидана в серії «Бібліотека «Волянна з Волині»» (Білий Дунаець; Острог, 2007). «Wspomnienia wołyniaka» (Lwów, 1897); «Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne» (Warszawa, 1901) та інші. В останній книжці, наприклад, крім нарису про родинний Мізоч, вміщено також розповіді про Пересопницю, Буцу, Шумськ, Бриків (Шумський), Сураж, Вілію, Кунів, Боровицю, Новомалин, Межиріч (Острозький), Дедеркали, Загайці, Ланівці, Теофіполь, Збараж, Броди, Радивилів, Вербу – всього 48 описів.

⁹ *Pulaski K. Kronika...* – Т. I. – С. 97.

¹⁰ *Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania...* – С. 102. Відомо, що граф Прот Потоцький

(1761-1801), власник Любара, Махнівки, Чуднова та ін. добр на Україні одночасно з Ю. Чарторийським, у 1783 р. розпочав виробництво українського фаянсу («w Cudnowie pobudował [...] hutę fajansów») і згодом був у князя співакціонером, маючи у своєму розпорядженні 17 акцій (у Чарторийського їх було 28). Див.: *Zielińska Z. Potocki Antoni Prot (Antoni Protazy Jacek) h. Pilawa (1761–1801) // Polski Słownik Biograficzny* (далі – PSB). – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – Т. XXVIII/1. – С. 133-136; *Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – Warszawa, 1997. – С. 280-281; *Школьна О. Соціокультурна антропологія Прота Потоцького та його натхненна фарфорова ентелехія у світлі ідей масонства // Історія музейництва і пам'яtkоохоронної справи в Острозі та на Волині: Наук. збірник*. – Острог, 2011. – Вип. 3 – С. 266-303.

¹¹ А. Яблоновський – син кн. Пелагії і острозького дідича, Кароля Яблоновського, онук кн. Мар'яни Юзефівни Чарторийської-Потоцької.

¹² *Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania...* – С. 103.

¹³ Святе Письмо Старого і Нового Завіту/Пер. П. О. Куліша, І. С. Левіцького, І. Пулюя. – Trinitarian Bible Society. – С. 595 (розд. 2:17).

¹⁴ Усі цитати див.: *Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania...* – С. 102-103.

¹⁵ Пор., напр.: *Сендульський А.* Местечко Корець, Новоградволынского уезда//Волинские Епархиальные Ведомости. – 1880. – №19. – С. 886-894. – №20. – С. 927-936.

¹⁶ Репродукцію з мальованого портрета кн. Ю.-К. Чарторийського див.: *Троневич П.* Луцький замок. – Луцьк, 2003. – С. 137.

¹⁷ Про сарматизм як життєвий триб, шляхетську ментальність *другої половини XVII ст.* див., напр., розділ «VIII. Republika Sarmatów» в: *Tymowski M. Kieniewicz J. Holzer J. Historia Polski*. – Warszawa, 1991. – С. 155-175. Зрештою, деякі дослідники це цікаве явище датують кінцем XVI, повністю XVII і майже повністю XVIII ст. (див.: *Тананаєва Л.* Сарматський портрет: Из истории польского портрета эпохи барокко. – Москва: Наука, 1979. – С. 11). Див. також: *Вихованець В.* Опис волинського воєводства у праці кс. Я. Бельського «Widok Królestwa Polskiego»//Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – С. 285.

¹⁸ *Nieć J. Czartoryski Józef Klemens (1740-1810)*//PSB. – Kraków; 1938. – Т. IV. – С. 279. Зовсім іншої думки, кого за зовнішнім виглядом нагадував князь Чарторийський, був його сучасник і навіть гість в його замку, К. Козьм'ян: «Wychowany za granicą i z obyczajów i z powierzczonej postaci więcej do Francuza podobny niż do Polaka» – [...] *більше на француза був схожий, аніж на поляка.* Див.: *Koźmian K.* Pamiętniki, obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815. – Poznań, 1858. – Oddział I. – С. 310.

¹⁹ Відмова Ю.-К. Чарторийського від високих обов'язків луцького старости, на нашу думку, може бути пов'язана з подіями т. зв. *волинської тривоги* 1789 р., основний зміст якої полягав у надуманій католицькою шляхтою підготовці повстання місцевим населенням, яке нібито мало розпочатись кривавою різаниною поляків і євреїв в день Пасхи. Буцімто з метою попередження цього повстання поляки вчинили сотні безпідставних арештів невинних людей, які зазнали страшних катувань на допитах; десятки лучан було страчено, безліч померло у в'язницях. Тим часом, шляхта забирала у своє володіння маєтки підозрюваних; особливо постраждала українська греко-католицька церква, яку звинувачували в підготовці повстання. Детальніше про це див.: *Троневич П.* Луцький замок. – С. 140-142.

²⁰ *Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania...* – С. 110.

²¹ Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае; их возникновение и средства содержания: Приложение к Циркуляру по правлению Киевск. учебн. Округа за 1900 год. – Киев, 1900. – С. 82-84, 91-95.

²² *Nieć J. Czartoryski Józef Klemens (1740-1810)*... – С. 279-280.

²³ Ю. Власт помилково подає, що ринок був «квадратової форми», оточений [просто]

кам'яними будинками. В точніших спогадах А. Анджейовського йдеться про те, що ринкова площа була восьмигранна і оточена двоповерховими будинками: «Rynek w okrąg kamienicami piętrowymi zabudowany prowadził na ośm ulic» (Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu / Wyd. F. Rawita Gawroński. – Wilno, 1914. – Т. 1. – С. 42). П. Ричков у своїй праці «Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст.» зусилля Ю.-К. Чарторийського щодо оновлення родинного гнізда називає «цікавим урбаністичним експериментом». Зокрема, ринкову площу у просторовому центрі міста було спроектовано і створено у вигляді правильного восьмикутника. Щоправда, на рис. 5. «Корець. Загальний вигляд первісного стану ринкової площі. Графічна реконструкція автора» П. Ричков зобразив будиночки одноповерхового вигляду в той час, як вони були двоповерхові. (Ричков П. Архітектурна спадщина Волині: Збірник наук. праць. – Рівне, 2014. – Вип. 4. – С. 77-78).

²⁴ «Всевидище око» – знак *вільних каменярів*. Як повідомляє О. Школьна, родич Станіслава Фелікса (Щенский) Потоцького, котрий у 1780-х роках очолював ложу «Великого Польського Сходу», Антоній Протазій Потоцький знаходився у тісних контактах з найбільш прогресивним людиною тієї епохи і, можливо, й сам сповідував «свободу, рівність і братерство». З усього видно, що до цієї ж ложі міг входити також і Ю. Чарторийський. Продукція в Корці і Чуднові, ймовірно, мала один і той же масонський знак. «Брати» ложі, як правило спільно займалися алхімічними дослідженнями, тому варто припустити, що «знайдення» практично одночасно рецептів «білого золота» на обох підприємствах не було випадковим. Від себе ж додамо, що *каменярем* мусив бути і Францішек Мезер, якому приписують відкриття рецепту справжнього волинського фарфору. Проте, зауважує О. Школьна, хоча робота мануфактури Прота Потоцького в Чуднові засвідчена документально, і не виключено, що її устаткування було перевезено в Корець після смерті графа в 1801 р., ми й досі не маємо точних відомостей щодо продукції підприємства та його марки, мітки, клейма і сигнатури.

²⁵ Автор сплутав вченого інженера, першого директора, сполонізованого угорця Францішка Мезера, з яким князь уклав контракт 17 вересня 1783 р., з французом, котрий керував фабрикою після смерті Чарторийського. Загалом до Корця в той час на запрошення його господаря прибуло чимало фахівців не лише з виготовлення фарфорової продукції, але й майстрів-архітекторів для впорядкування центральної частини міста. П. Ричов називає їх і «Франца Мезера» німцями. Національність Ф. Мезера та його брата Міхала відома за поданням С. Малаховського-Лемпільського: «Король в той час надає родині Мезерів, котра походила з Угорщини, індигенат». Відомо також, що Мезери за клопотанням, очевидно, Ю.-К. Чарторийського, отримали російське дворянство. Див.: *Вихованець В.* Корець в «Рамотах Старого Детюка...». – С. 43 (прим. 17-18).

²⁶ *Wlast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania... – S. 113.*

²⁷ Розповідаючи про Городницю, Ю. Дунін-Карвицький знову повторює своє твердження про те, що Корецька фабрика після пожежі була перенесена в Городницю. Але, за С. Малаховським-Лемпільським, фабрика в Городниці була закладена самим князем Юзефом Чарторийським між 1797 і 1803 рр. В 50-их рр. XIX ст. тутешнє підприємство вже також хилилося до занепаду, проте новий господар містечка, Вацлав Руліковський, котрий придбав Городницький ключ в сина Терези Чарторийської-Любомирської Юрія, оживив фабрику так, що станом на 1861 р. тут уже працювало 350 робітників, випускалось продукції на 150 тис. рублів річно.

²⁸ *Петрякова Ф.* Украинский художественный фарфор. – Киев: Наук. думка, 1985. – С. 168-171; *Романчук О.* Білогинський фарфор//Велика Волинь: минуле й сучасне/Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень, 1994. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка. – С. 295-297. Нумерація сторінок в збірнику не відповідає змісту.

²⁹ *Школьна О.* Роль фахівців-свреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. XIX – поч. XX століття//Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острог, 2009. – Вип. 2. – С. 269-287.

«Батько Корця» князь Ю.-К. Чарторийський та його фаянс і порцеляна XVIII – XIX ст.

³⁰ Katalog rękopisów. Archiwum X.X. Sanguszków w Sławucie/Ułoż. Gorczak B. – Sławuta, 1902. – S. 247: «[№] 1110. Obraz całej sprawy (jej postępu. zasad wyrokowania i wyroków) sióstr Hr. Maryanny Potockiej z jej successorami, pretendującymi nowego wydziału z fortuny ś. p. X. Józefa Czartoryskiego w 1840 r.».

³¹ *Malachowski-Lempicki S.* Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu//Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III. – S. 378-380.

³² *Koźmian K.* Pamiętniki, obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815. – Poznań, 1858. – Oddział I. – XXII s.; 346 s.

³³ *Dr. Wojciechowski K.* Kajetan Koźmian: życie i dzieła//Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. – 1896. – Т. XXIII. – S. 54.

³⁴ *Ibid.* – S. 275.

³⁵ Каєтан Козьмян на s. 308 детально описав, як мило й безтурботно, зрештою, бездумно протікало життя в Тучинському маєтку.

³⁶ Мова йде про доми сусідів князя Чарторийського – Стецького в Межирічі і Валецького в Тучині.

³⁷ Адам Єжи (Юрій) Чарторийський (1770-1861), князь, державний діяч, один з найбільш відомих представників цього роду, але іншої лінії. Учасник боротьби за незалежність Польщі. Після розподілу Речі Посполитої, з 1795 р. ад'ютант у в. кн. Олександра, згодом радник його як імператора; з 1804 р. – міністр іноземних справ Росії. Постійно добивався привілеїв для Польщі як в часі Варшавського герцогства, створеного Наполеоном, так і в період Віденського конгресу 1814-1815 рр., коли організовувалось Королівство Польське. В цей час був сенатором і радником Олександра I з польських справ. Під час антиросійського заклоту 1830-1831 рр. увійшов у склад повстанського уряду і очолив його. Після поразки емігрував до Франції.

³⁸ Так в «Памієтнік'ах», саме так назву корецької річки подає і Р. Афтаназі, і деякі інші польські автори.

³⁹ *Koźmian K.* Pamiętniki... – S. 311-312.

⁴⁰ Детальніше про Варшавське герцогство, яке поляки іменували князівством, див., напр.: *Тальберг Н.* Александр I. – Москва, 2000. – С. 23-24.

⁴¹ Скорочена форма від шанобливого: *miłościwy* – *милостивий*, рідше – *мостивий* [пане].

⁴² В тогочасній польській мові прикметник *oświecony* мав глибший зміст, ніж наш відповідник: *освічений*. Йдеться не просто і не стільки про опанування суми якихось спеціальних знань, скільки про стан людської душі – *просвітлення* у вищому смислі. Такий стан відсутній за спрощеного – матеріалістичного виховання. Свідчення цьому – слова дальшої характеристики князя Чарторийського, котрі фактично є синонімами одного ряду: *цнотливий* – добротесний, чеснотний; *правий* – праведний, непохитний в засадах скрупульозної моральності.

⁴³ Див., напр.: *Вихованець В.* Антоніни: погляд крізь віки//Антонінський край у просторі і часі/Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (11-14 червня 2008 року, смт Антоніни, Красилівського району, Хмельницької області). У 2-х тт. – Житомир, 2008. – Т.1. – С. 59-61.

⁴⁴ Про який костел мова, не зрозуміло, оскільки центральний міський кляштор францисканів був касований ще у 1832 р. і перебудований під православну церкву, в якій з 1863 р. відкрився жіночий монастир. Можливо, йдеться про Новокорецький фарний костел.

⁴⁵ *Dr. Orłowicz M.* Ilustrowany Przewodnik... – S. 247-249.

Декабристи в Острозі

В центрі Острога, на Красній гірці, знаходиться невеличка за площею, але велична за назвою площа Декабристів, а на північній окраїні міста – вулиця Декабристів. Не в кожному місті України в назвах вулиць вшановують пам'ять про події першої чверті XIX ст., які розпочались 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі, прокотились по всій Правобережній Україні і не минули Острога. Більшість школярів в Острозі знає, що саме на Красній гірці, в районі теперішньої площі Декабристів, піддали публічній екзекуції заарештованих солдатів та офіцерів Чернігівського полку. На жаль пройшовши по площі Декабристів в місті Острозі і оглянувши фасади будівель, а їх не більше десяти, ми не знайшли адресних табличок з назвою площі. Дізнаємось про назву площі з інформації про навчальні заклади: Острозька гімназія та Острозька школа №1, які розміщені за адресами – площа Декабристів 6 та 6А. З історичних джерел відомо, як саме в Острозі відбувалась екзекуція і над ким здійснювались присуджені вирoki. Але чому саме Острог став місцем проведення цього заходу?

Саратовський піхотний полк в повстанні декабристів. Створення таємних товариств на Правобережній Україні.

У 1825 р. в місті Острозі квартирував Саратовський піхотний полк (штаб полку та 1-а гренадерська рота), у містечку Кунів знаходилася ротна квартира 3-ї мушкетерської роти, частина солдатів та офіцерів полку були членами «Товариства об'єднаних слов'ян» [1, с. 112].

Після російського походу 1813-1814 рр. в Західну Європу, де офіцерський корпус познайомився з тогочасними європейськими ідеями і суспільно-політичним життям європейських країн та порівняв з самодержавно-кріпосницькими порядками імперії, спонукало його до рішучих дій.

Серед офіцерів, розташованої на Правобережній Україні, після виведення з Європи, 2-ї армії в Кам'янці-Подільському виникла таємна організація «Залізні персні» (1815 р.). Товариство, лідером якого був В. Раєвський, об'єднувало прихильників ліквідації кріпосницьких порядків і введення республіканської форми правління. Через рік під загрозою

викриття товариство саморозпустилося. В 1821 р. на Правобережжі, в Тульчині, було створено нову таємну організацію «Південне товариство». Серед учасників Товариства було чимало членів масонських лож. Лідером товариства став полковник П. Пестель. Роком пізніше в Петербурзі виникло «Північне товариство», очолюване М. Муравйовим. В лавах обох Товариств протягом 1821-1825 рр. налічувалося понад 200 членів. Керівники обох Товариств щорічно, під час Контрактового ярмарку в Києві, проводили наради, на яких обговорювалися програмні питання.

Разом із «Південним товариством» на Волині діяло «Товариство об'єднаних слов'ян», утворене 1823 р. у Новоград-Волинському офіцерами – братами Андрієм і Петром Борисовими та Ю.Люблінським. Політичною метою таємної організації було знищення самодержавства і утворення федеративного союзу слов'янських республік. Передбачалося знищення станів, звільнення селян від кріпацької залежності, встановлення демократичних свобод і прав для народу.

Брати Борисови написали «Правила» «Товариства об'єднаних слов'ян» («Катехізіс») і «Урочисту обіцянку», які були прийняті всіма членами Товариства. Перше правило свідчить: «Не надійся ні на кого, крім своїх друзів і своєї зброї. Друзі тобі допоможуть, зброя тебе захистить». «Не бажай мати раба, коли сам бути рабом не хочеш», - говорилося в іншому пункті «Правил». «В урочистій обіцянці» зазначено, що в таємну організацію кожен член вступав для звільнення себе від тиранства і повернення роду людському свободи. Кожен зобов'язувався ніколи не видавати членів Товариства, хоча б загрожувало «саме пекло з усіма жахами», а до мети слов'янської єдності йти у що б то не стало, хоча б через тисячі смертей і тисячі перешкод, присвятивши меті Товариства останній подих. Для більшого підняття ентузіазму клятва виголошувалася на мечі [2, с. 50].

У березні 1825 р. в містечку Чернихово, за 25 верст від Житомира, відбулися збори всіх членів Слов'янського товариства, яке визнало за необхідне доручити управління «Товариством» президенту (голові) і секретарю. Президентом був обраний П. Борисов, секретарем – В. Іванов, а заступником президента – П. Громницький. Збори вирішили почати збір членських внесків, передбачалося виробити новий статут [3].

До кінця літа 1825 р. у «Товаристві об'єднаних слов'ян» налічувалося кілька десятків членів. Пізніше склад його поповнився новими членами. У своїй більшості «слов'яни» були офіцерами 8-ї й 9-ї артилерійських бригад і Пензенського (розквартирований у районі Новограда-Волинського), Тамбовського (розквартирований у Корці) та Саратовського (розквартирований в Острозі) піхотних полків. Однак склалися обставини, що змінили всі наміри «слов'ян» [4].

Влітку 1825 р. 3-й корпус був зібраний на маневри під містечком Лещином, недалеко від Житомира. Там член Слов'янського товариства Тютчев зустрівся зі своїми товаришами по Семенівському полку підполковником Чернігівського полку С. Муравйовим-Апостолом, підпоручиком Полтавського піхотного полку М. Бестужевим-Рюїніним і дізнався від них про існування на півдні іншого таємного товариства. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюїнін – члени Південного товариства і видатні діячі його Васильківської управи, у свою чергу дізналися від Тютчева про існування «Товариства об'єднаних слов'ян». Вони запропонували «слов'янам» приєднатися до «Південного товариства». Почалися перемовини про об'єднання. Роль посередників між двома Товариствами взяли на себе Тютчев і його товариш по Пензенському полку Громницький.

За період з 3 по 13 вересня 1825 р. відбулося кілька нарад всіх «слов'ян» за участю представників Південного товариства – Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюїніна. На зборах говорили про безправ'я в армії, про важке становище солдатів і молодших офіцерів, пригноблених начальством, «на яке не можна скаржитися», про безправ'я селян, про недоліки системи управління, про несправедливість вищої влади, про необхідність у Росії зміни правління. При цьому Бестужев-Рюїнін читав «слов'янам» уривки з «Руської Правди» Пестеля. Обговорювалося питання і про «способи дії», про тактику революційної боротьби. На одному із зібрань Бестужев-Рюїнін виголосив промову, в якій говорив: «Наша революція буде подібна до Іспанської революції (1820). Вона не буде коштувати жодної краплі крові, бо здійснюється однією армією, без участі народу. Москва і Петербург з нетерпінням очікують повстання військ. Наша Конституція затвердить назавжди свободу і добробут народу. Майбутнього 1826 року в серпні місяці Імператор буде дивитися 3-й корпус, і в цей час вирішиться доля деспотизму; тоді ненависний тиран впаде під нашими ударами. Ми підніmemo прапор свободи і підемо на Москву, проголосивши Конституцію». Це була тактика військового перевороту, прийнята «Південним товариством». Тепер її повинні були прийняти і члени «Товариства об'єднаних слов'ян». Останні збори «слов'ян» відбулися 13 вересня 1825 р. Вони були найбільш численими і жвавими. Було вирішено об'єднатися з «Південним товариством» на підставах, запропонованих Бестужевим-Рюїніним. Як зазначав В. Горбачевський, Бестужев-Рюїнін першим виголосив клятву бути вірним Товариству. Його приклад наслідували всі присутні на цьому зібранні. «Всі палко клялися, – писав В. Горбачевський, – при першому знаку з'явитися в призначене місце зі зброєю в руках, використати всі способи для залучення своїх підлеглих діяти з відданістю і самозабуттям... Щиросерді, урочисті клятви

змішувалися з криками: «Хай живе Конституція! Хай живе республіка! Хай живе народ! Хай загине дворянство разом з царським саном!»

Одним з спеціальних завдань, дорученим «Слов'янам» «Південним товариством», була пропаганда серед солдатів. С. Муравйов і М. Бестужев розуміли, звісно, під цим той тип пропаганди, яким вони самі займалися. Але «слов'яни» зрозуміли своє завдання інакше, тим більше, що завдання це нічим новим і особливим для них не було: вони були дуже популярні в солдатській масі, трималися з нею, як рівні («запанібрата»), – доносить ад'ютант Сотників, надісланий після повстання досліджувати «дух» полків), вникали в потреби солдатів, вчили їх грамоти і зуміли ще під час таборів організувати заворушення в 1-й Гренадерській роті Саратовського полку. Вся суть цього заворушення в мініатюрі відтворює деякі риси відомої «Семенівської історії» 1820 р. Цією ротою спочатку командував член «слов'янського товариства» М. Спиридов і поселив там «дух свавілля». Незадовго до Лещинського табору рота була передана жорстокому фронтовику поручику Березину, який став застосовувати в ній нелюдські покарання, бажаючи відновити «порядок». Після одного із зібрань в селі Млинищах «слов'яни» дізналися про це, і рішучому поручику А. Кузьмину першому прийшла думка збунтувати роту. Юнкер Шеколла і солдат Анойченко виконали це рішення. Рота після навчання попрямувала до намету полкового командира Бричева і зажадала заміни Березина капітаном Клементєвим. Заворушення в роті тривали кілька днів – на знак протесту вона відмовилася виходити з таборів після їх закінчення.

Боягузливий Бричев, боячись неприємностей, обіцяв нікого не карати і виконати прохання роти, лише б вона припинила протест, і дотримав обіцянки. Цей випадок показує, по-перше, довіру солдатів до «слов'ян» і вплив на них останніх, а по-друге, дає підстави вважати, що пропаганда серед солдатів не була новою справою для «слов'ян».

15 вересня 1825 р. війська виходили з Лещинського табору на зимові квартири. У цей день представники «слов'ян» Спиридов, Горбачевський і Пестов ще раз зустрілися з Бестужевим-Рюмінім, щоб набрати групу осіб-«змовників», готових на царевбивство. У цю групу були намічені 12 осіб: Пестов, Спиридов, Тютчев, Громницький, Лісовський, Горбачевський, брати Андрій та Петро Борисови, Бечаснов, Кузьмін, Сухінов і Соловійов.

Коли армія була розміщена на зимові квартири, розпочалася робота з підготовки солдатів до повстання. Пропаганда велася в ряді частин і особливо в полках Пензенському, Саратовському, Чернігівському, 8-й і 9-й артилерійських бригадах, де багато офіцерів були членами таємного товариства. Успіх роботи багато в чому залежав від того, як офіцери ставилися до підлеглих їм «нижнім чинам». Джерела свідчать,

що ставлення це було дуже гуманним і м'яким. Після арешту декабристів ад'ютант головного штабу 1-ї армії Сотніков доповідав, що Спиридов у своїй роті «поселив дух свавілля, бо кажуть, що він давав солдатам багато волі і обходився з ними запанібрата». Про підпоручика Саратовського полку М. Мозгалевському, повідомляв Сотніков, «солдати шкодують і кажуть, що він для них був дуже добрий».

Можна вважати, що агітаційна робота серед солдатів мала певний успіх. Про це свідчили і самі декабристи. Так, Я. Андрійович вважав готовою артилерію, Спиридов і Тютчев ручалися за ввірені роти, а Громницький говорив, що він «негайно збунтує свою роту». Горбачевський стверджував, що 8-а артилерійська бригада з захопленням прийняла пропозицію повстати. З цього видно, що агітація доходила до солдатів, тримала їх на підйомі, порушувала довіру до командирів. І якщо під час повстання на півдні Чернігівський полк не був підтриманий іншими частинами, – в цьому солдати не винні [5].

25 грудня 1825 р. в Житомирі С. Муравйов-Апостол дізнався про повстання на Сенатській площі від кур'єра. Відвідавши командира корпусу генерала Рота, Муравйов разом з братом Матвієм негайно виїхав через Троянів у Любар, куди прибули о 10 годині ранку 27 грудня 1825 р. У цьому місті стояв Охтирський полк, командир якого А. Муравйов був членом таємного товариства. Через дві години туди ж приїхав Бестужев-Рюмін з повідомленням про те, що 26 грудня 1825 р. командир Чернігівського полку Гебель і два жандармських офіцери приходили на квартиру С. Муравйова-Апостола, щоб заарештувати його. Відкинувши висловлену братом думку про втечу, С. Муравйов запропонував А. Муравйову «негайно зібрати Охтирський полк і йти на Троянів, приєднати до повстання Олександрійський гусарський полк, з'явитися в Житомирі і заарештувати все корпусне командування». А. Муравйов відмовився підняти на повстання полк. Порадившись, С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін вирішили підняти повстання, почавши його з Чернігівського полку [6].

29 грудня 1825 р. розпочалося повстання Чернігівського піхотного полку, в якому брали участь близько 1000 солдатів та 17 офіцерів полку.

Перед від'їздом з Любара Бестужев-Рюмін написав записку Спиридову, в якій повідомив, що «Товариство» розкрито, повстання почалося. С. Муравйов пише дві записки – одну Спиридову і Тютчеву, а іншу – Горбачевському. В них йшлося про початок повстання і висловлювалось прохання про сприяння. Житомир був призначений збірним пунктом повсталих військ. А. Муравйов на слідстві уточнив, що в записках була вимога, «щоб через 8 днів всі були готові». Записки були залишені у командира Охтирського полку для передачі за призначенням, але як тільки

Бестужев-Рюмін і С. Муравйов-Апостол поїхали, А. Муравйов спалив записки.

Між тим, «слов'яни» – артилеристи вирішили діяти самостійно. Для цього потрібно було підняти піхоту і кавалерію. Горбачевський написав записку Спиридову. Її повинен був передати А. Борисов. Останній відвідав у ніч з 2-го на 3 січня в м. Старокостянтинів офіцерів Пензенського полку П. Громницького, Н. Лісовського, А. Тютчева і віддав їм записку. Офіцери обіцяли підтримати артилеристів 8-ї бригади. Тютчев запропонував підняти полк і йти на Новоград-Волинський за артилерією. Громницький та Лісовський погодилися з його пропозицією, але попросили з'їздити до Спиридова віддати йому записку Горбачевського, а потім вже приступити до справи всім разом. Тютчев поїхав до Спиридова, який квартирував зі своєю частиною, за 20 верст від Старокостянтинова, в містечку Красиліві. Йому була вручена записка Горбачевського наступного змісту: «Подавач цієї записки розповість вам докладно про все, що сталося з нашими знайомими; від нього ви дізнаєтеся, на що ми зважилися і чого очікуємо від вас». «Де подавач – запитав Спиридов, – і хто він?» Тютчев розповів про Борисова і про наміри артилеристів 8-ї бригади. «Отже, треба починати, – сказав Спиридов, – але чи готові у вас роти!» «Я згоден діяти і приготував 30 найкращих солдатів моєї роти; я переконаний, що вони потягнуть за собою всіх і за це ручаюсь, – відповідав Тютчев, – що ж стосується рот Громницького і Лісовського, я нічого не знаю, поїдемо до них». Спиридов погодився. Поки готували коней, Спиридов написав у Саратовський полк члену «Товариства об'єднаних слов'ян» В. Шимкову записку. Він просив сповістити своїх, що повстання починається негайно, тому потрібно приготувати солдатів до виступу, але не починати діяти до повторного повідомлення. Була залишена записка і Горбачевському: «Якщо не вдасться мені привести до вас Пензенський полк, то я сам приїду; будучи разом, ми швидше придумаємо, що зробити за таких обставин». Ці записки він віддав своєму денщику, наказавши доставити їх як можна швидше. Разом з Тютчевим Спиридов поїхав в Старокостянтинів до Громницького і Лісовського. Він запропонував розпочати повстання, питаючи, чи сподіваються вони на своїх солдатів. Офіцери відповіли негативно. Спиридов зауважив, що розглядає це як невиконання прийнятих на себе зобов'язань, але Лісовський і Громницький виправдовувалися тим, що Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін орієнтували їх на серпень 1826 р.

Тільки Тютчев підтвердив готовність хоч зараз підняти свою роту, але цього було явно недостатньо. Нарешті, після довгих міркувань Спиридов і Тютчев, бачачи, що неможливо що-небудь зробити, поїхали.

Командуючий третього корпусу доклав чимало сил, для знищення повстання на самому початку, так як не минуло ще й двох днів від початку

повстання Черніговського полку, а вже з наказу корпусного командира полки, що були в змові, повинні були раптово вийти зі своїх квартир і виступити в різні місця, віддаляючись від Чернігівського полку. Тому зв'язок з ними був перерваний та взаємодія дезорганізована.

Розрахунок С. Муравйова-Апостола на приєднання до повсталих 17-го егерського полку, підняти який в Білій Церкві повинен був підпоручик Ф. Вадковський, не виправдалися, по-перше, через несподіваний арешт останнього, а по-друге, через перекидання егерів з Білої Церкви у Сквиру після перших же звісток про події у Василькові. Полк, який квартирував у Брусиліві, отримав наказ іти в Бобруйськ. Полк, який квартирував у Ржищеві, командував полковник Тизенгаузен, також був узятий жандармами під арешт, отримав наказ виступити до Кременчука. Артилерія, що стояла в Рокитному, була спрямована до Одеси. Полк, який квартирував у Паволочі, виступив до Старокостянтинова. Виведений з Острога і Саратовський полк.

Одночасно війська, які повинні були обеззброїти Чернігівський полк, були швидко зосереджені і склалися з різних частин рот, ескадронів кавалерії і артилерійських частин, які були позбавлені єдності і перебували під командою незнайомих їм офіцерів. А офіцери-змовники, які належали до полків, що придушували повстання, були заарештовані жандармами [7].

3 січня 1826 р. повстання Чернігівського полку було придушене урядовими військами біля населеного пункту Ковалівка.

На наступний день, 4 січня, капітан Тютчев виступив зі своєю ротою в похід до Житомира, але не для того, щоб захопити штаб корпусу, а щоб охороняти його.

Спиридов приїхав в Красилів, куди 5 січня повернувся посланий ним денщик, який, залишивши Шимкову записку і взявши відповідь на неї, по дорозі до Новоград-Волинського був схоплений поліцією як шпигун таємного товариства. Його обшукали, але так як за наказом Спиридова записки були зашиті в складках шинелі біля коміра, то і не були знайдені, хоча поліцейські відірвали комір. Денщика арештували, але вночі він втік. Спиридов з надією почав читати записку. Шимков писав: «Саратовський полк з нетерпінням чекає повстання: я їздив в Тамбовський полк і прийняв там п'ять ротних командирів, які заприсяглися при першій нагоді з'єднатися з нашим полком і готові сприяти нам зі своїми підлеглими».

Треба сказати, що важливе місце у повстанні відводилося Пензенському полку, так як вважалося, що він більше від інших частин готовий до цього. І. Сухинов на слідстві показав: «Бестужев і Муравйов розповідали (членам таємного товариства), що вони мають велику надію на Пензенський і Саратовський полки». Сам Бестужев-Рюмін говорив під час допиту: «На

Пензенський полк ми мали більше надії, ніж на інші, тому що там, крім семенівських солдатів, служили майор Спиридов і капітан Тютчев».

Але Пензенський полк не виступив. В цей час він квартирував у місті Старокостянтинові та довколишніх селах, далеко від району дій Чернігівського полку, і не мав ніяких відомостей про початок повстання ні від Муравйова-Апостола, ні від Бестужева-Рюміна. Відсутність будь-яких звісток від керівників повстання зіграло важливу роль. З тієї ж причини не виступив і Саратовський полк. Без піхотного прикриття не виступили і артилеристи [8].

Сьомого січня стало відомо про поразку Чернігівського полку. Незабаром почалися арешти і допити офіцерів та солдатів, що брали участь у змові.

Заарештованих офіцерів-декабристів відправили під посиленою вартою в Петербург. Там проводилося основне слідство. Верховному кримінальному суду було віддано 37 членів Південного товариства і 23 члени Товариства об'єднаних слов'ян. Деяких судили в Могильові. Слідство над солдатами, учасниками руху, велося в Білій Церкві.

«Товариство об'єднаних слов'ян» в Саратовському піхотному полку

Саме з матеріалів допитів ми дізнаємось про участь офіцерів та нижніх чинів Саратовського піхотного полку в змові. В цьому полку на час повстання служили три члени «Товариства об'єднаних слов'ян»: підпоручик М. Мозгалевський, прапорщик І. Шимків і юнкер В. Шеколла та солдати Ф. Анойченко, Ф. Юрашев.

«Підпоручик Мозгалевський забороняв фельдфебелю бити солдатів, він говорив, що це «соромно для російського воїна, як і для кожної людини». Сам підпоручик ніколи нікого навіть пальцем не чіпав, не лаяв, а намагався зрозуміло пояснити, фельдфебелю і солдатам наказував не лихословити, не лаяться одне з одним [9, с. 64].

«У підпоручика Мозгалевського з офіцерів найчастіше бували: прапорщик Шимков, капітан барон Соловйов і майор Спиридов. Цей майор, старший роками, розумом усіх перевершив. У полку його поважали... З юнкерів бував Шеколла з товаришами, імена яких не знаю. З нижніх чинів постійно бували: Блазнів, Зенін, Юраш і Анойченко. На зібраннях рядові не стояли в присутності панів офіцерів, як належить за статутом, а сиділи запросто, як рівні. Анойченко говорив, звичайно, стоячи і так добре і спокійно, що навіть сам майор Спиридов до нього прислухався, а вже майор був розумна голова.» (свідчення колишнього вістового Н.О.Мозгалевського військовому слідчому).

«В числі небагатьох революційних заслуг Мозгалевського є запрошення в члени Товариства об'єднаних слов'ян юнкера Вікентія Івановича

Шеколли, 23 років». «Прибувши до нього в намет перед вечором, де тоді нікого не було, Мозгалевський після звичайного привітання почав скаржитися на утиски начальників, на важкість служби, та пригноблення солдатів, потім, повідомивши мені, що для виправлення всього того і приведення в кращий стан формується таємне товариство, запрошував мене вступити в його члени» (зі свідчень В. Шеколли від 13 травня 1826 р.). Мозгалевський поучав, що прив'язувати до себе солдатів потрібно для того, щоб в разі необхідності вони були готові діяти [10].

Копія з рапорту Головнокомандувачу 1-ю Армією Комісії Військового суду в Білій Церкві над бунтівниками Чернігівського піхотного полку від 22-го квітня 1826 р.: *«На виконання повеління Вашої Високості, доставлені в Комісію зазначені в показаннях... 16-ть чоловік нижніх чинів Саратовського полку 1-ї гренадерської роти під колишнім командуванням майора Спиридова, що отримали від цього останнього обурливі навіювання, в дусі таємного товариства, членом якого він був».*

Перший допитаний рядовий Анойченко, зізнаючись в усьому, показав, що він дійсно разом з рядовим Ф. Юрашем у таборі під Лещином був у Спиридова на його запрошення, і тут вони обидва говорили йому, що колишній порядок, при ньому існував у 1-ї Гренадерській роті Саратовського полку, де він, Спиридов, був до тих пір ротним командиром, змінюється, і що новий ротний командир поводить з ними дуже суворо. На цю скаргу Спиридов говорив Анойченку і Юрашу: «Треба потерпіти, може бути через рік все зміниться, що після табору повернувшись на квартири, вони будуть мати час для відпочинку». Але на заперечення їх, що і на квартирах мало буде спокою, – Спиридов на втіху їм казав: «Сподівайтеся на начальників, які вас не залишать і готові за вас у прірву». Анойченко і Юраш відповіли: «Ми за таких начальників теж готові полягти».

Рядовий Юраш, Анойченко, а також Янтар і Андреев, опитувані порізно, показали, що на початку грудня місяця майор Спиридов приїжджав у місто Острогож, де квартирував штаб Саратовського полку. Причиною такого приїзду Спиридова були колишні рахунки як з ротою, так і з багатьма нижніми чинами. Проживаючи для цього в місті Острозі чотири дні, Спиридов закликав до себе гренадерів і стрільців і, пригощаючи їх як завжди горілкою, випиваючи сам з ними, говорив їм, що служба нині надзвичайно важка, що не тільки солдатам, але і офіцерам немає можливості служити, що він дуже радий майорському чину і охоче погодився б знову командувати тією ж ротою, що Государ не справедливий, застерігав потерпіти недовго, обнадіюючи, що служба незабаром зміниться і буде легше, тільки б вони трималися його, Спиридова, коли все розпочнеться. Анойченко, Янтар і Андреев стверджували, що розмови, проведені Спиридовим, дуже схожі зі словами Муравйова,

виключаючи тільки зухвалі лайливі слова, яких ні супроти особи Його Імператорської Величності, ні проти служби Спиридов не говорив, але всього сказаного ним тепер добре не можуть пригадати, бо, буваючи у Спиридова, вони майже завжди напивалися у нього і, будучи п'яними, багатьох промов не розбирали. Під час перебування майора Спиридова в місті Острозі, Анойченко був у нього чотири рази, Янтар три, Андреев два рази, інші ходили в різний час і чули одну і ту ж агітацію.

На допиті 1826 р. Спиридов говорив: «Маю честь донести Височайше заснованому комітету: коли я був у м. Острозі і проживав, точно у мене були... не смію ніяк не зізнаватися, щоб я їм горілки не давав, і коли чув від них скарги на розпорядження найближчих начальників, говорив їм, щоб вони терпіли... говорив, що служба важка, і що офіцерам дуже важко і що багато у них в полку або намагаються перевестись в іншу частину, або залишають службу, однак додавав до цього, що в Пензенському полку солдатам легше і дають солдатам більше спокою, ніж у них. При скаргах солдатів Семенівського полку, зізнаюся, відверто говорив, що Государ проти них несправедливий, бо вони найкращі солдати, говорив потерпіть, що служба може змінитися... Анойченко дійсно був у мене рази три або чотири, також Янтар і Андреев не один раз... що я казав, що я не радий майорському чину, і охоче бажав би знову командувати тією ж ротою і се було, але єдино тому, щоб виявити мою звичку до них і повинен зізнатися, що командуючи тривалий час цією ротою, я надзвичайно любив всіх нижніх чинів, що при всякому випадку не упускав про це казати; давав їм горілку тому, що як я приїжджав для остаточної здачі роти і, не сподіваючись їх довго бачити, думав сим їм віддячити за їх з мною службу, і все це робив не таємно, але з відома ротного командира і просив його навіть не карати тих, які будуть п'яні, бо казав я, що Бог знає, коли я з ними увижуся, нехай не поминають лихом....» [11].

Справа про повстання Чернігівського полку розбиралася в особливій Білоцерківській судовій комісії і вироки її були більш суворі, ніж змовників з Сенатської площі.

Керівники повстання Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін царським судом засуджені до четвертування, заміненому повішенням, а офіцери В. Соловійов, І. Сухінов, А. Бистрицький, О. Мозалевський – до довічної каторги. Більше 100 унтер-офіцерів і солдатів зазнали тілесних покарань. 805 чоловік заслани на Кавказ.

Острозький період чернігівського полку. Розплата за повстання

Після придушення повстання Чернігівський полк був переформований.

20 січня 1826 р. 1-а гренадерська рота, як єдина, що залишилася на боці уряду при повстанні полку, в повному складі була переведена в гвардію. Новостворений Чернігівський полк весною 1826 р. отримав наказ виступити в Волинську губернію. Полкова квартира розташовувалася в місті Острозі [12].

В цей час у Могильові діяло дві комісії військового суду, з яких одна розглядала справу сорока осіб, які служили в різних піхотних і кавалерійських полках і артилерійських ротах, заарештовані за підозрами і показаннями, а у другій судили 13 осіб офіцерів Чернігівського полку та підпоручика 17-го егерського полку Дмитра Молчанова. Кожен з офіцерів Чернігівського полку містився в окремій кімнаті. Соловійов, Сухінов, Бистрицький і Мозалевський були заковані під час суду в кайдани. Монастир, що належав колись єзуїтам, служив темницею цим офіцерам. Суд завершився в кінці травня місяця і 13 липня в Могилеві були прочитані вирокі офіцерам, які втекли з полку під час повстання, а саме: Рибаківському, Кондиреву, князю Мещерському, Апостолу-Кегичу і Белелюбському, котрі були засуджені до шестимісячного ув'язнення в фортеці Бобруйська і, після закінчення цього терміну, до зарахування в полки з тими ж званнями. Петин, Войнілович, Сизиневський і Маєвський були позбавлені чинів і дворянської гідності і заслані рядовими в далекі сибірські гарнізони.

26 січня 1827 р. Белелюбський і Мещерський були звільнені від ув'язнення і відправлені в м. Острог Волинської губернії в Чернігівський полк.

12 липня 1826 р. Микола I власноручно наклав резолюцію на доповіді військового суду, яка стала остаточним вирокком Сухинову, Мозалевському, Соловійову і Бистрицькому «... щодо позбавлення (їх) чинів і дворянства та переломлення шпаги над головою перед полком поставити в Василькові при шикуванні команд з полків 9-ї дивізії під шибеницю і потім відправити на каторжні роботи довічно».

Соловійову, Сухінову, Мозалевському і Бистрицькому в Могильові не читали вироків: вони 18 липня були відправлені в місто Острог, де квартирував новосформований Чернігівський полк. 22 або 23 липня (1 серпня), на другий день після їх приїзду в згадане місто, новий Чернігівський полк був зібраний на міській площі під командою вилікуваного від ран полковника Гебеля (у цей час він вже був призначений комендантом міста Києва, але із-за неприбуття нового полкового командира продовжував командувати Чернігівським полком) для

проведення езекуції над старими чернігівцями, учасниками повстання. Для виконання вироку був призначений начальник штабу 3-го корпусу князь Горчаков. Полковий ад'ютант Павлов читав вирок суду за № 2707. Першими були виведені перед полком Соловійов і Бистрицький (Соловійов був в одній сорочці і халаті. Генерал прислав йому сюртук і рейтузи, щоб одягнувся для церемонії. Соловійов не прийняв цього і пішов на слухання вироку в тому, в чому був раніше. В тому ж самому одязі дійшов з групою заарештованих до Москви), яким на квартирі зняли кайдани. Соловійову прочитали вирок, в якому сказано: «...переломити шпагу перед полком, з мастку стягнути гроші за розтрачені казенні речі під час бунту, підвісити на місці злочину, у місті Василькові, під шибеницю та інше. Бистрицького ж, розжалувавши і переламавши шпагу перед полком, заслати навечно на каторжну роботу». По виконанні цього рішення їх тут же на площі закували в кайдани. Бистрицького відвели в міську в'язницю для відправлення до Сибіру, а Соловійова відправили до Житомира. Потім вивели перед полком Сухінова та Мозалевського. Їм було прочитано вирок такий, як і Соловійову. Коли Сухінов почув слова «заслати на довічнокаторжну роботу в Сибір», то голосно сказав: «І в Сибіру є сонце...».

Але князь Горчаков не дав йому закінчити, закричавши, щоб він мовчав і пригрозив, що буде за це неодмінно вдруге відданий під суд [13].

У числі засуджених був сивовусий фельдфебель Михайл Шутов. Військовий суд постановив прогнати його шпіцрутенами через тисячу чоловік дванадцять разів і потім заслати на каторжну роботу без терміну. Обличчя Шутова опухло від тривалого ув'язнення і обросло густим чорним, зі срібною сивиною волоссям. Він був оголений до пояса. Його круглі плечі здригалися, а губами він робив дивні рухи, ніби жував щось. Коли його повели по «зеленій вулиці», з прив'язаними до двох рушниць руками, він прокричав щось густим фельдфебельським басом. Можна було розібрати тільки: «Браття!». Інші слова були заглушені гучним гуркотом барабанів.

Підполковник Трухін промовляв, сміючись: «*Так його, так, шпар гарненько!*». На перший раз Шутов витримав лише дві тисячі ударів. Його занесли в лазарет для того, щоб після лікування піддати подальшому покаранню, доки не буде виконано ту кількість ударів, що призначено вироком № 2707.

Потім повели Павла Шурму. За те, що він випустив заарештованого С. Муравйова, його засудили прогнати через тисячу чоловік чотири рази. Він був у якійсь нестямі, і, коли сипалися удари на його оголену спину, йому все здавалося, що його карають за напад на свого командира.

«Сергій Іванович!.. – вигукував він. – Бачить Бог, я зла не маю!.. Нечистий поплутав!.. Батюшка, пане, ваше високобла... помилуй!..» [14].

О 9 годині вечора Соловійов, Сухінов і Мозалевський були вивезені в Житомир, де утримувались на гауптвахті цілий місяць.

21 (27) серпня 1826 р. Соловійов, Сухінов і Мозалевський були відвезені у Васильків, а 22 чи 23 (28)-го підведені під шибеницю, побудовану на площі за місяць перед тим. На площі були вишикувані Тамбовський піхотний полк, який займав у цей час колишні квартири старого Чернігівського полку, і прибулі з різних полків 9-ї дивізії по сто чоловік рядових з кількома штаб- і обер-офіцерами, біля самої шибениці поміщений був загін внутрішньої варти. Народ тіснився колом на площі в очікуванні якогось незвичайного видовища. Поміщики, не тільки київські, але з Полтавської та Чернігівської губерній, приїхали в Васильків зі своїми родинами тільки для того, щоб побачити, яким чином повісять бунтівників. Глядачі були не тільки в тісному натовпі, але займали дахи будинків і паркани - усе було всіяно ними.

Сухінова, Соловійова і Мозалевського привели закутими в кайдани і поставили попереду війська на великій відстані один від одного.

Коли вирок прочитали війську, кат, підійшовши до Сухінова, взяв його за руку, повів через майдан до шибениці, обійшовши навколо неї три рази, передав засудженого в команду внутрішньої варти. Так вчинили по черзі з іншими. Як скоро це було скінчено, кат негайно прибив до шибениці завчасно приготовану чорну дошку з великим білим написом. Вгорі було написано: «Повішені», а в іншому рядку – «Кузьмін, Щепила й Іполит Муравйов» (всі троє застрелилися до винесення вироку, І. Муравйов, вступаючи в товариство, дав слово не здаватися живим). По закінченні церемонії всі троє були здані офіцерові інвалідної команди, який відвіз їх у міську в'язницю, а згодом вони були переправлені в Київ.

5 вересня 1826 р. до Сухінова, Мозалевського і Соловійова знову приєднали Бистрицького і з партією кримінальників-арештантів відправили пішки, закованих у ручні та ножні кайдани по етапу в Москву, а звідти по етапу в Сибір. І тільки в середині березня 1828 р., тобто через 18 місяців, дійшли до місця свого призначення – у Великий Нерчинський Завод, – за 270 верст за Нерчинськом і за 20 верст від тодішнього китайського кордону [15].

Новий Чернігівський полк пробув в Острозі два роки. 2 квітня 1828 р. вийшов маніфест про війну з Туреччиною. Чернігівський полк залишає Острог і в складі 3-го піхотного корпусу бере участь у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр.

Джерела та література

1. Казьмирчук Г. Д. Вибрані твори. Том 1. Декабристи в Україні/Наук. ред. Ю. В. Лагиш. – К., 2012. – 244 с.
2. Чивилихин В. Память (Книга первая)/Роман-газета. – 1985. – №4 (1010). – Л., 1985. – 276 с.
3. Форум Декабристов. Кирсанов Н. Декабрист Петр Громницкий/Режим доступу: <http://dekabrist.mybb.ru/viewtopic.php?id=3783/>
4. Віртуальний музей історії Звягеля. Зал 6. Новоград-Волинський у складі Російської імперії. Новоград-Волинський – один із центрів декабристського руху. Склад Товариства об'єднаних слов'ян та осіб, що проходили у його справі/Режим доступу: <http://www.zviahel.info/museum/room6/room6-4/room6-4-3/>
5. Форум Декабристов. Кирсанов Н. Декабрист Петр Громницкий/Режим доступу: <http://dekabrist.mybb.ru/viewtopic.php?id=3783/>
6. Форум Декабристов. Сергей Иванович Муравйов-Апостол/Режим доступу: <http://dekabrist.mybb.ru/viewtopic.php?id=3626/>
7. Иосиф Руликовский. Восстание Черниговского полка//«Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820 г. – М.: Гос. публ. ист. библи. России, 2008. – С. 426-493.
8. Форум Декабристов. Михаил Михайлович Спиридов/Режим доступу: <http://dekabrist.mybb.ru/viewtopic.php?id=4011/>
9. Чивилихин В. Память (Книга первая)/Роман-газета – 1985. – №4 (1010). – Л., 1985. – 276 с.
10. Сайт Тесинського краєзнавчого музею/Режим доступу: <http://alex.tesinez.ru/dekabrist-nikolay-osipovich-mozgalevskiy-v-sele-tesinskom/>
11. Спиридовъ майоръ Пензенскаго пѣхот. полка/Режим доступу: <http://kemenkiri.narod.ru/SpiridovV.pdf/>
12. Форум Декабристов. Из записок Александра Гебеля/Режим доступу: <http://dekabrist.mybb.ru/viewtopic.php?id=4882/>
13. Сайт історичної бібліотеки/Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000101/st036.shtml/>
14. Форум Декабристов Анастасий Кузьмин/Режим доступу: <http://dekabrist.mybb.ru/viewtopic.php?id=2766&p=3/>
15. Румянцевский музей. Судьба участников востания/Режим доступу: <http://www.rummuseum.ru/portal/node/1369/>

Боротьба з українським національно-визвольним рухом у 1945 р. в документах Острозького РК КП(б)У

В останнє десятиліття вітчизняна наука зробила крок вперед у галузі переосмислення військово-політичної історії України ХХ ст. Проте один із найпотужніших національно-визвольних рухів у Європі 1940-1950-х років безпрецедентний за тривалістю, активністю і масштабами опір українського народу могутньому репресивному апаратові сталінської імперії під проводом ОУН і УПА все ще сприймається частиною нашого суспільства неоднозначно. Впродовж півстоліття радянська історіографія і пропаганда формували в людей спотворене уявлення про національно-визвольний рух 1940-1950-х років на західноукраїнських землях. Таким чином, режимові вдалося нав'язати широкому загалу викривлений стереотип борців за незалежність і соборність України, приховуючи реальні масштаби боротьби, її характер, а також злочини репресивних органів проти місцевого населення.

У 1944 р. в західних областях України розпочалось утвердження радянської партійно-політичної системи. Це породило значний опір місцевого населення, насамперед організованого національного підпілля. Уже в березні 1944 р. для ліквідації формувань Української Повстанської армії (УПА) сюди було спрямовано підрозділи внутрішніх військ НКВС – НКДБ, що діяли за підтримки винищувальних батальйонів та груп самоохорони. До участі у ліквідації «банд УПА і ОУН» залучалися прикордонні і конвойні війська НКВС, війська по охороні залізничних і промислових об'єктів, загони радянських партизан, а також за погодженням з командуваннями Львівського і Прикарпатського військових округів, гарнізони підрозділів Червоної армії та. За період від лютого 1944 р., по 1 серпня 1945 р. у Львівській, Ровенській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській та Чернівецькій областях в результаті проведених органами НКВС бойових операцій по ліквідації «банд українських націоналістів», в ході яких було вбито 94 196, і взято в полон 598 848 осіб [1, с. 180].

Цей неоднозначний період в історії України вимагає перегляду із залученням нових джерел, що дало б можливість відтворити драматичні і трагічні події, які відбувалися на західноукраїнських землях в післявоєнні роки.

КП(б)У не була в повному сенсі громадською організацією, вона виконувала і державні функції по керівництву суспільством. Фактично комуністична партія більшовиків була частиною державного апарату, тому партійні документи містили величезний обсяг інформації про проблеми радянської держави. Таким чином, документи що утворилися в результаті її діяльності підлягали передачі на державне зберігання.

Примірний перелік 1956 р. мав служити «керівництвом при відборі документів партійних органів і організацій на зберігання і знищення» [1, с. 1]. «Перелік» класифікував сучасні йому матеріали, а основним його завданням було «впорядкувати надходження документів до партійних архівів» [1, с. 1].

Загальні положення «Переліку» рекомендують не здавати в архів документи, що мають значення тільки для поточної роботи, документи підприємств і організацій, що надійшли в парторганізацію для інформації. Основні документи слід зберігати в двох примірниках – у фонді автора і в фонді вищестоячої організації, куди документ спрямовувався для інформації. При відборі документів на знищення слід було проявляти велику обережність, а документи «періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни (1917-1922), а також документи підпільного партизанського руху та інші документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., як правило, знищенню не підлягають» [1, с. 21].

Наступний, «Перелік документальних матеріалів партійних органів і первинних організацій, що підлягають зберіганню в партійних архівах» 1965 р. був покликаний «сприяти створенню меншого за обсягом, але повноцінного за змістом комплексу документів з історії партії і радянського суспільства» [2, с. 21]. Основний масив документів рекомендувалося зберігати в одному екземплярі. Обумовлювалося, що «Партійні архіви повинні приймати на зберігання документальні матеріали переважно виробничих первинних партійних організацій, а також великих або провідних установ науки, культури, торгівлі, охорони здоров'я, і органів державної влади» [2, с. 22]. Зберігався поділ документів на розділи за основними напрямками діяльності, однак загальне число найменувань зменшилося. У додатку окремо перераховуються матеріали, які не підлягають зберіганню в партійних архівах.

«Перелік документів партійних органів і первинних організацій, що підлягають здачі в партійні архіви» 1984 р., також ще ставить завдання оптимізації архівного фонду КПРС і обумовлює відбір вже на рівні документів. Так, при комплектуванні документів з питань, не розглянутих на засіданнях керівних органів, пропонується відібрати «лише документи по перспективним, найбільш важливим питань партійного, господарського

і культурного будівництва» [4, с. 24]. Крім цього, обмовлювався критерій, що краще приймати на зберігання документи великих первинних партійних організацій (понад 50 осіб). Втім, остаточне рішення залишалося за райкомами і міськкомами.

Важливо зрозуміти те, що згадані переліки носили характер методичних рекомендацій, тобто фіксували певний ідеал, до якого слід прагнути, але не відображають реально існуючу в партійних архівах ситуацію. Цілком зрозуміло, що в реальній дійсності непоодинокими були явища несвоечасної та неповної здачі документів, а то і необґрунтоване знищення.

Основний масив документів, що підлягав зберіганню відповідно до «Переліків», фіксує горезвісну керівну роль партії в житті суспільства: велику їх частину складають звіти, довідки, інформації та інші документи про роботу самих різних організацій, складені у відповідь на запити і розпорядження партії.

З метою оптимізації архівного фонду КПРС з переліків виключалися ті чи інші категорії документів. На зберігання не треба було приймати документи, що дублюють відомості, що вже містяться в інших справах, або пов'язані з такими, що втратили свою актуальність сферами діяльності.

Саме з появою змінених і уточнених «Переліків» пов'язане знищення значної частини документів у фондах райкомів партій наприкінці 1970-х – поч. 1980-х років. Відомий рівненський дослідник Ігор Марчук, у своєму дослідженні «Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині в 1941-1945 рр. у фондах Державного архіву Рівненської області» провину за ліквідацію документів покладає на партійну верхівку [2, с. 30-31]. На наше переконання, працівники архівів виконували знищення документів відповідно до тих вимог, які діяли в архівній галузі, і як наслідок під знищення потрапили документи, котрі на їхню думку втратили свою актуальність, історичну, наукову і культурну цінності. Можливо, якась і вказівка існувала, але вона стосувалася документів «Окремої папки», документи якої становлять специфічну категорію в архівних фондах компартійної піраміди.

Належність документів до цієї теки означала найвищий ступінь секретності, їх призначення лише для надзвичайно вузького кола керівництва, тривалу закритість. Починаючи з 1920-х рр., документи «Окремої папки» перебували на особливому режимі зберігання, про них не було навіть згадки в інструкціях з діловодства. Не входили вони й до переліку справ, які здавалися на зберігання до архівів.

Недоступність «Окремої папки», як підкреслює Р. Пиріг, була абсолютною [1, 332]. На Західній Україні документи «Окремої папки» на особливий режим зберігання потрапили лише починаючи з 1946 р.

У першій половині 1944 р., коли з Рівненщини остаточно було вигнано гітлерівських загарбників, тут відновилася робота тих органів влади, які працювали тут до початку війни. Відновлена була і довоєнна схема адміністративного поділу (30 районів¹), яка без істотних змін проіснувала до 1959 р.

В результаті діяльності партійних органів влади в архівосховищах відклався значний масив документів. Найбільш повно перебіг боротьби карально-репресивних органів радянської влади з українським національно-визвольним рухом у перші повоєнні роки, в документах райкомів партії висвітлено за період 1944-1946 рр., коли документи «Окремої папки» друкувалися в загальній стенограмі засідання бюро райкому партії. Починаючи з 1946 р. документи цього розділу, лише позначалися в загальній стенограмі, а самі матеріали підшивалися окремо, і зберігалися в сховищах режимно-секретного відділу держархіву.

Серед документів, які залишилися на постійному зберіганні у фондах Державного архіву Рівненської області, особливою інформативністю відзначаються протоколи засідань бюро райкомів КП(б)У; протоколи закритих партійних зборів; протоколи зборів райпартактиву; протоколи кушових нарад районів У документах основна увага приділена двом блокам проблемам:

– документи, які стосувалися заходів по ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів. З певною періодичністю, на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У приймалися рішення «Про ліквідацію бандитів та укріпленню радянської влади на селі», які надсилалися на місця і відповідно на їх виконання розроблялися заходи по ліквідації підпілля. У фондах всіх без винятку райкомів Рівненської області знайшли відображення реакція на рішення Політбюро ЦК КП(б)У, які приймалися 10.01.1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в Західних областях України», 26.02.1945 р. «Про хід виконання рішення ЦК КП(б)У від 10.01.1945 р.», 24.07.1945 р. «Про ліквідацію решток банд українсько-німецьких націоналістів в західних областях України», 30.11.1945 р. «Про виконання Постанови ЦК КП(б)У від 24.07.1945 р.». Серед документів цієї групи особливу увагу викликають плани ліквідації підпілля, звіти

---

¹Після приєднання Західної України до УРСР, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. було утворено Ровенську область з центром у м. Ровно. У січні 1940 р. замість повітів і волостей на території області було створено 30 адміністративних районів: Березнівський, Вербський, Висоцький, Володимирецький, Гоцанський, Демидівський, Деражненський, Дубровицький, Дубнівський, Здолбунівський, Клеванський, Клесівський, Корецький, Козинський, Костопільський, Людвигівський (Соснівський), Межирицький, Млинівський, Морочнівський (Заріченський), Мізоцький, Олександрійський, Острожецький, Острозький, Рафалівський, Ровенський, Рокитнівський, Сарненський, Степанський, Тучинський та Червоноармійський.

про пророблену роботу, зокрема кількість убитих і поранених з одного і іншого боку, перелік трофеїв, тощо.

– документи пов'язані з порушенням радянської законності. Боротьба з українським національно-визвольним рухом супроводжувалася величезними за своїми масштабами зловживаннями з боку посадових осіб, впершу чергу силових структур. Ситуація, яка виникла на західноукраїнських землях, змусила партійне керівництво прийняти постанови ЦК КП(б)У від 21.03.1945 р. та 21.05.1945 р. «Про факти грубого порушення радянської законності в Західних областях УРСР». Порушення цих документів носило повсякденний характер, і тому становило предмет обговорення на засіданнях бюро райкомів партії.

Цікавими для дослідників є також ті ознаки в документах, які безпосередньо не стосуються українсько-радянського протистояння, проте дозволяють зрозуміти особливості радянської влади. До них належать:

1) вживання виразів, що змінюють парадигму протистояння з військової на кримінальну на кшталт: «українсько-німецькі націоналісти», «бандити», «знахабнілі банди» та ін. Таким чином радянське керівництво намагалось наголосити, що вони просто знищують бандитів, а не ведуть боротьбу з визвольним рухом;

2) російськомовність документів. Незважаючи на те, що обласне, міське й районне партійне та військове керівництво працювало серед населення, майже повністю україномовного, а також на обов'язковість вживання української мови на території УРСР, між собою воно користувалось, за поодинокими винятками, російською мовою. Останньою складено більше 90% документів партархіву;

3) великий відсоток неграмотності в складанні документів. Дуже часто в офіційних паперах, підписаних секретарями райкомів, а то й обласним начальством трапляються елементарні граматичні та орфографічні, пунктуаційні помилки, що наочно свідчать про рівень грамотності керуючих людей та їхніх секретарів.

Не перебував осторонь процесів радянзації й Острозький район, на території якого, після звільнення від німецької окупації, розпочалася боротьба між радянською каральною системою та підрозділами українського національно-визвольного руху. Це протистояння супроводжувалося наступом радянської тоталітарної системи на усі сфери суспільного життя.

Дослідження документальної спадщини райкомів КП(б)У Рівненської області про боротьбу з загонами українського руху опору ОУН і УПА дає підстави стверджувати, що матеріали цих установ є цінним джерелом для вивчення радянсько-українського збройного протистояння 1940-1950-х рр. на території краю.

****

В додатках подано документи з Державного архіву Рівненської області, які зберігаються у фонді П-13 «Острозький РК КП(б)У» і які яскраво ілюструють процес боротьби з українським національно-визвольним рухом, у Острозькому районі протягом 1945 р.

Джерела та література

1. Бугай Н. Иосиф Сталин – Лаврентию Берию: Их надо депортировать. М., 1992. 288 с.
2. Марчук І. Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині в 1941-1945 роках у фондах Державного архіву Рівненської області//Український визвольний рух. Зошит 1. – Львів, 2003. – С. 26-33.
3. Перечень документальных материалов партийных органов и первичных организаций, подлежащих хранению в партийных архивах. – М., 1965.
4. Перечень документов партийных органов и первичных организаций, подлежащих сдаче в партийные архивы. – М., 1984.
5. Пиріг Р. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело//Український археографічний щорічник. 1999. – Вип. 3-4. – С. 331-343.
6. Примерный перечень типовых документальных материалов партийных органов и первичных партийных организаций с указанием сроков хранения. – М., 1956.

ДОДАТОК

№ 1

ПОСТАНОВЛЕНИЕ²

Острожского Райкома КП(б)У по вопросу

«О ходе переписи населения по Острожскому району»

Заслушав информацию начальника Острожского Райотдела НКВД тов. Ефимова о ходе переписи населения по району и укреплении местных органов советской власти, проверкой проведенной Райкомом КП(б)У установлено, что за последнее время партийно-советские группы, командированные в сельские советы, по переписи населения и укреплении местных органов советской власти, добились некоторых результатов.

Так, например, уполномоченный РК КП(б)У тов. Дикий и оперуполномоченный РО НКВД тов. Бабенко на основе правильной партийно-массовой работы среди крестьян села Бочаницы добились положительных результатов в работе.

За период переписи населения в сельском совете, явилось 3 повинной бандитов и дезертиров, скрывавшихся от мобилизации в Красную Армию 152 чел., в селе Милятин-Бурины и Милятин-Почапки явилось ___ челов., и в ряде других сельсоветов.

Райком КП(б)У однако отмечает, что в общем работа по переписи населения и укреплении местных органов советской власти по району проходит неудовлетворительно.

Руководство работой приписных пунктов со стороны начальника РО НКВД тов. Ефимова и начальника райотдела милиции тов. Орехова оперативно не осуществляется. Тов. Орехов не выезжает в села, а отсиживается в кабинете, что приводит к ряду серьезных недостатков по переписи населения.

В селах группы содействия милиции, а также истребительный отряд, организованы неудовлетворительно, участковыми уполномоченными милиции медленно укомплектовываются сельские советы.

Массовая работа при учете населения в районе не считается с административными мерами к семьям бандитов и к семьям, в которых есть члены семьи, уклоняющиеся от призыва в РККА.

При проведении учета населения недостаточно уделяется внимания работе по разбивке населенных пунктов на десятихатки, что не дает возможности точнее выявлять бандитов данного населенного пункта, живущих на нелегальном положении.

Со стороны председателя Исполкома Райсовета депутатов трудящихся тов. Велискевича не уделяется достаточно внимания и не используется работников Исполкома в селах по укреплении органов советской власти. Сам тов. Велискевич мало выезжает в села, недостаточно изучает председателей сельских Советов, их заместителей и секретарей, не занимается вплотную подборкой помещений для органов сельских Советов.

В период переписи населения со стороны секретаря Райкома ЛКСМУ тов. Лущик не уделено достаточно внимания переброске комсомольских кадров в села для организации политическо-массовой работы среди молодежи района.

С 25 января по 10 февраля 1945 г. РК ЛКСМУ не создал ни одной комсомольской организации в деревне, этим самым не выполняет решения ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г.

Комсомол мало проявляет героизма и инициативы в борьбе с украинско-немецкими националистами. Несмотря на это секретарь райкома комсомола тов. Лущик ни одного разу не обсудила на заседании Бюроотдельных комсомольцев о борьбе с украинско-немецкими националистами.

Исходя из этого Райком КП(б)У ПОСТАНОВЛЯЕТ.

---

²Додаток до Протоколу № 2 засідання Острозького Райкому КП(б)У від 12 лютого 1945 р.

1. За формальное отношение к проведению учета населения, недостаточную организацию укрепления местных органов советской власти в деревне, т.т. Ефимову, Орехову и Велискевичу указать на их недостатки в этой работе. Одновременно предупредить их, что если не организуют работу в соответствии с решением ЦК КП(б)У от 10.1.1945 г. к ним будут применены самые строгие меры взыскания.

Напомнить еще раз тов. Орехову, что он несет персональную государственную ответственность за состояние и проведение работы по переписи населения района.

2. Обязать начальника РО НКВД тов. Ефимова, начальника РО НКГБ тов. Максимова и секретарей первичных парторганизаций всемерно и решительно усилить борьбу с украинско-немецкими националистами с тем что бы использовать зимний период для окончательной ликвидации в районе банд «УПА» и деловой сети «ОУН».

3. Обязать секретарей первичных парторганизаций и райком ЛКСМУ улучшить политическую работу среди населения, обратив особое внимание на то, чтобы охватить все предприятия, учреждения и села.

а/ усилить работу по разъяснению обращения Правительства УССР и ЦК КП(б)У к населению западных областей Украины, довести это обращение до каждого жителя района.

б/ В своей политической работе партийным организациям особое внимание уделять разоблачению вылазок кулачества, торговцев и других националистических элементов, которые являются опорой украинско-немецких националистов.

в/ Для борьбы с кулаками и торговцами надо брать опору на батраков и бедноту, привлекать середняка, изолировать кулака от масс.

г/ Партийные организации должны вскрывать злодеяния украинских националистов. Практиковать выступления перед населением активных участников «УПА» и «ОУН» из числа арестованных или явившихся с повинной, хорошо известных оуновскому подполью и населению.

д/ Для разоблачения работы среди «ОУН» и «УПА»[...] и советским органам совместно с НКВД и НКГБ широко развернуть полит-массовую работу среди семей участников «ОУН» и «УПА» находящихся на нелегальном положении, с задачей вывода их к нам с повинной.

е/ Организовать в районном музее фотовыставку зверств и злодеяний украинско-немецких националистов. Срок исполнения 20 февраля 1945 г.

ж/ Организовать до 1 марта 1945 г. одну агитбригаду для проведения культурной работы на селе, в состав бригады включить лекторов, агитаторов, артистов.

4. Обязать редактора районной газеты тов. Матвиенко систематически освещать зверства украинско-немецких националистов разоблачая их прием по обману населения, для чего использовать имеющиеся в распоряжении прокуратуры, суда, НКВД и НКГБ документы.

5. Обязать начальника НКВД тов. Ефимова и начальника НКГБ тов. Максимова создать во всех населенных пунктах района массовую агентуру – осведомительную сеть с задачей выявления и разоблачения оуновского подполья. Усилить политическое и чекистское воспитание агентуры.

6. Поручить т.т. Максимова и Ефимову к 20 февраля 1945 г. разработать план истребительного батальона для операции по ликвидации украинско-немецких националистических банд.

7. Обязать секретаря РК ЛКСМУ тов. Лущик выделить в течении февраля м-ца 1945 г. 3 комсомольца из числа местной молодежи, знающих обстановку района, для нелегальной работы в спецгруппах.

8. Начальнику НКВД тов. Ефимову до 15 февраля 1945 г. провести по всех селах района учет жителей в возрасте от 15 лет и больше. Использовать учет населения для выявления участников «УПА» и «ОУН».

9. Для окончания в срок переписи населения обязать всех коммунистов, комсомольцев, а также беспартийный актив принять самое активное участие в проведении учета населения.

10. Обязать начальника милиции т. Орехова до 20 февраля 1945 г. обеспечить назначение на каждые 2 села участкового уполномоченного милиции за счет бывших партизан. Перед посылкой на село провести с ними 5-ти дневный инструктивный семинар при РО НКВД.

11. Обязательным условием для успешной борьбы и проводимых мероприятий по уничтожению оуновского подполья является усиление большевистской бдительности. Все коммунисты райпарторганизации должны обеспечить сохранение строжайшей тайны при подготовке и проведении операции. Виновников разглашения тайны и болтунов беспощадно наказывать, вплоть до исключения из партии и предания суду.

12. Обязать начальника истребительного батальона т. Паршина до 15 февраля 1945 г. организовать истребительный батальон в составе 120 чел. Пополнение батальона провести за счет местного населения, бывших партизан, партийно-советского и комсомольского актива.

Заместителем командира истребительного батальона по политической части утвердить 2 секретаря РК КП(б)У тов. Балю.

Обязать командование истребительного батальона обеспечить организацию регулярных занятий по боевой подготовке с личным составом истребительного батальона.

13. Обязать начальника НКВД и НКГБ и начальника милиции создать в каждом крупном населенном пункте вооруженные группы содействия. Установить как правило, что группы содействия подчиняются участковым уполномоченным милиции.

а/ к 15 февраля 1945 г. создать 10 групп содействия в крупных населенных пунктах и 2 группы самообороны предприятий.

б/ к 25 февраля 1945 г. создать 25 групп содействия в крупных населенных пунктах и 3 группы самообороны предприятий.

14. Учитывая особенности Острожского района укомплектованием истребительного батальона за счет бывших партизан, просить Обком КП(б)У дать соответствующие указания торгующим организациям о выделении фонда основных продуктов питания – хлеба, мяса, белья и обуви.

15. Просить Обком КП(б)У на период зимней кампании представить отсрочку от призыва в РККА бывших партизан, находящихся в истребительном батальоне.

16. Обязать секретаря РК ЛКСМУ тов. Луцки добиться в ближайшее время создания комсомольских организаций в каждом селе и на каждом предприятии, закрепить за каждым 2-3 селами комсомольские организации райцентра для усиления массовой работы среди молодежи этих сел и создания новых КСМ организаций в селах. На 15 февраля создать 5 организаций, на 1 марта – 5 организаций, на 1 апреля 8 КСМ организаций.

Создать при каждом сельсовете до 1 марта 1945 г. избы-читальни, кружки художественной самодеятельности. Практиковать посылку на села культбригады, сопровождаемой демонстрацией кинофильмов, чтением докладов, лекций и т.д.

Возобновить работу шефских комиссий предприятий, учреждений над отдельными сельсоветами.

Обязать РК ЛКСМУ 25 февраля 1945 г. провести районное совещание молодежи и 8 марта районное совещание женской молодежи, 15 апреля создать областной слет батрацкой молодежи.

17. Для оказания практической помощи сельским Советам в выполнении постановления ЦК КП(б)У, командировать руководящих работников района в сельские Советы и районный аппарат НКВД и НКГБ.

18. В порядке выполнения постановления ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. заслушать

*Борьба з українським національно-визвольним рухом у 1945 р.
в документах Острозького РК КП(б)У*

на заседании Райкома КП(б)У секретарей первичных парторганизаций, начальника НКВД и НКГБ, председателя райисполкома о ходе выполнения решения ЦК КП(б)У.

19. Обязать председателя Исполкома райсовета депутатов трудящихся тов. Велискевича в срок до 20 февраля 1945 г. организовать работу всех сельских Советов района, подобрать и закрепить трудоспособный состав председателей и секретарей сельсоветов, провести с ними семинар и оказать практическую помощь сельсоветам в организации их работы.

20. В срок до 1.3.1945 г. установить количество депутатов сельских Советов и оказать помощь в организации их работы среди населения. До 15.3.1945 г. создать исполкомы сельсоветов и утвердить их на заседании исполкома Райсовета.

21. Подобрать помещения для сельсоветов там, где их еще нет, принимая во внимание, чтобы эти помещения соответствовали всем условиям для размещения в них работников сельсоветов, отремонтировать их и оборудовать, и также вывесить на них вывески.

22. Организовать постоянно-действующие комиссии – культурно-бытовую, заготовительную, финансовую и другие. На заседаниях исполкома Райсовета систематически заслушивать отчеты председателей сельсоветов о проводимой ими работе, оказывая им практическую помощь в этой работе.

23. Систематически проводить воспитательную работу с руководящим составом исполкомов сельсоветов путем совещаний, семинаров, лекций, докладов. Включать в активную работу депутатов сельсоветов, организовать вокруг исполкомов актив из числа передовиков, проявивших себя в борьбе с немецкими захватчиками.

24. Райком КП(б)У обращает внимание всей райпарторганизаций района, что решение ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. являются документом исключительной политической важности, и что вся работа парторганизации должна быть подчинена борьбе с украинско-немецкими националистами.

Райком КП(б)У требует от всех руководителей партийных и советских организаций, от всех коммунистов и комсомольцев самой решительной и беспощадной борьбы с бандами украинско-немецких националистов.

Секретарь Острожского РК КП(б)У *подпись* /Сербин/

*Держархів Рівненської області, ф. П-13, оп. 1, спр. 41, арк. 9-13.
Оригінал, машинопис.*

№ 2

ПРОТОКОЛ № 1

закрытого партийного собрания Острожской райпарторганизации

от 25 марта 1945 г.

Присутствовало – членов ВКП(б) – 54 челов.

– кандидатов ВКП(б) – 72 челов.

Президия райпартсобрания т.т. Сербин, Баля, Велискевич, Яковлев.

Председатель собрания тов. Баля.

Повестка дня.

1. О выполнении решения ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. по борьбе с националистическими бандами.
2. О проведении весенней посевной компании.

1. О выполнении решения ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. по борьбе с националистическими бандами. /Докл. тов. Сербин /.

Выступали.

т. Гусев. Борьба с националистическими бандами проходит не совсем хорошо, потому, что не все занимаются этим важным вопросом. Без связи и помощи совпартактива органам НКВД и НКГБ, этим органам работать тяжело. В основном нужно отметить, что работа органов НКВД и НКГБ проходит неудовлетворительно.

т. Валискевич. Основные наши задачи – это борьба с бандитами и весенний сев. В настоящее время мы должны провести хорошо весенний сев, но, как известно, в проведении этого мероприятия нам мешают националистические банды, значит в первую очередь нам необходимо провести с ними борьбу.

При выезде в села совпартактиву необходимо заниматься всеми государственными вопросами, нужно проводить масово-разъяснительную работу среди населения, укреплять советскую власть на селе, проводить весенний сев и другое.

т. Бриненко. Борьба с националистическими бандами – есть борьба всех коммунистов. Плохая работа по борьбе с бандами у тов. Кузьмина. Нужно обратить особенное внимание на этот вопрос и в ближайшее время всем коммунистам с оружием в руках повести решительную борьбу против банд.

т. Руденко. Истребительный батальон плохо проводит работу по борьбе с националистическими бандами. Руководитель истребительного батальона тов. Паршин распустил своих бойцов и они занимаются не тем чем следует. Сам Паршин тоже ходит в пьяном виде и подрывает авторитет советского работника. С группой бойцов истребительного батальона Паршин ночью убил человека из села Розваж гр-на Рудого, который ушел от националистических банд, так как один раз уже от них пострадал. В отдельных случаях проявляется мародерство – так, например т. Штыхалюк, который увез из села кожи, убитых курей и прочее.

т. Кузьмин. Недостаточно ведется борьба с националистическими бандами. Нам необходимо принять активное участие в вооруженной борьбе. Апарат школы механизации сельского хозяйства примет активное участие в этой борьбе.

т. Яковлев. Районный совпартактив недостаточно ведет вооруженную борьбу с немецко-украинскими националистами. Такие организации, как НКВД, милиция, НКГБ тоже недостаточно проводят активную борьбу с бандами. Райисполком не занимается укреплением советской власти на селе, в некоторых селах сельсоветы почти никакой работы не проводят. При выезде в села совпартактив недостаточно занимается всеми вопросами. Отдельные лица не только не стараются перед населением показать, что они представители советской власти, а поступками своими подрывают себя и советскую власть. Напиваются пьяными и занимаются всем тем, чего совсем ненужно. Так, например, Цуканов был пьян и занимался мародерством, Мацко в пьяном виде в присутствии т. Валискевича набил 14-ти летнюю девочку, которая учится в школе. Истребительный батальон плохо ведет борьбу против националистических банд. Сам Паршин занимается пьянством и нарушает всю дисциплину в истребительном батальоне.

т. Дикий. Борьба с националистическими бандами со стороны органов НКВД, НКГБ и совпартактива проходит недостаточно. Основную работу по борьбе с бандами провели войска НКВД, которые находились в нашем районе. Истребительный батальон необходимо укрепить и добиться, чтобы он был боеспособной единицей. Какую помощь оказывает Райисполком председателям сельских Советов в деле укрепления советской власти? Абсолютно никакой. Райисполком даже ни одного раза не дал им бумаги. До сих пор председателям сельских Советов не выплачивают зарплаты. Разве мы этим укрепим советскую власть на селе? Конечно нет. Тов. Валискевичу необходимо уделять самое максимальное внимание на работу сельских Советов.

т. Салов. Большая работа по борьбе с бандами проведена со стороны органов НКВД, НКДБ и совпартактива, но все это недостаточно, ибо мы решения ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. полностью не выполнили. Банды украинско-немецких националистов не ликвидированы. Истребительный батальон находится в плохом состоянии, плохая в нем организованность. Сразу можна отметить, что отдельные коммунисты несвоевременно реагируют на сложившуюся обстановку. Так, например, тов. Бабенко знал, что в село Белашев направилась группа из 13 человек бойцов истребительного батальона, ему было также известно, что там находится банда в количестве 200 человек. Никакого решения для того, чтобы людей спасти и банду разбить он не мог принять, и никому ничего не сказал. В следствии группа была разбита, и в результате боя 9 человек погибло, а 4 чел. Вернулись. Спецгруппа НКГБ занимается мародерством. Нужно прекратить все эти безобразия.

т. Андрущенко. Тов. Дикий в своем выступлении отмечает недостатки других, но сам также не занимается важными вопросами. Он не разбирает дел на тех, кто подрывает советскую власть среди населения. Нужно быстро и решительно вести борьбу с нарушителями советских законов. Тов. Яковлев также недостаточно уделил внимания на незаконные поступки, которые имели место в селах в присутствии его, как старшего группы. Т. Мацко набил 14-ти летнюю девчонку в присутствии тов. Велискевича, а тов. Яковлев никакого решения по этому вопросу не принял.

т. Лущик. Не все коммунисты оказывают помощь в работе комсомольцев. Они не помогают создавать комсомольские организации на селах, а также недостаточно уделяют внимания группам самообороны. Например, к коммунисту Кузмину и Пелеху обращались за помощью работники райкома ЛКСМУ, но они им никакой помощи не оказали. Коммунисты Демидюк, Шводов, Косик и другие мало уделяют внимания работе комсомола. Прошу контролировать работу комсомола и оказывать максимальную помощь работникам райкома ЛКСМУ в работе.

т. Русак. Нужно отметить, что политико-массовая работа в селах района проводится в недостаточной мере. Совпартактиву необходимо усилить политмассовую работу среди населения сел, но не заниматься безобразиями, как это бывает среди отдельных коммунистов.

т. Пелех. Для того, чтобы усилить борьбу с националистическими бандами в селе Оженин, нужно вооружить всех рабочих МТС. В селе Оженин имеются такие люди, которые удрали из рядов Красной Армии и сидят теперь в «сховищах», есть и такие, которые еще при немцах залезли в «сховища» и до сих пор оттуда не вылезают, а в ночное время делают свое дело. Вновь в организованному в селе Оженине колхозу имени Ворошилова нужно уделить особенное внимание для того, чтобы его сделать образцовым.

т. Ишутинов. Одна из важнейших наших задач – это борьба и ликвидация националистических банд. Борьба против банд теперь проводится недостаточно, так как при выездах в села имеется много всяких безобразий и случаев недисциплинированности. Необходимо производить выселение, то к этому мероприятию нужно подходить справедливо и реально. Необходимо согласовывать эти вопросы с райвоенкоматом, чтобы не беспокоить семей военнослужащих.

т. Розенберг. Советская власть в наших селах укреплена плохо. Председатели сельсоветов есть почти во всех селах, но почти никакой работы они не проводят. В некоторых селах совсем не отведены помещения под сельсоветы, этому вопросу Райисполком недостаточно уделяет внимания. При выезде на села совпартактив не занимается всеми необходимыми вопросами, старшие групп конкретных заданий не дают. Руководители учреждений не обращают внимания на заявления крестьян, что также производит нехорошее впечатление среди населения. Борьба с бандами проводится недостаточно, не все коммунисты принимают активное участие в этой борьбе.

т. Просихин. Перед нами стоит важнейшая задача – это ликвидация националистических банд, а также укрепление советской власти на селе. Нам необходимо усилить борьбу с оружием в руках. При выездах в села мы должны заниматься такими важными вопросами, как ликвидация националистических банд и укрепление советской власти на селе. Всю работу мы должны проводить в связи с органами НКВД и НКГБ. Партийная организация райвоенкомата недостаточно проводила работу по борьбе с бандами, но в настоящее время она усилит и наладит эту работу.

т. Баля. Партийная организация нашего района всемерно ведет работу по борьбе с националистическими бандами, но все это недостаточно атому, что мы не добились полного выполнения решения ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. Не все коммунисты вели активную вооруженную борьбу против националистических банд. Например, тов. Манаенко ни одного раза не выезжал на село, не вел никакой борьбы с бандами, а также не проводил никакой работы среди населения в селах. Райвоенкомат невнимательно подходит к тем семьям, которым выдает справки о пребывании членов семьи в армии. Имеются случаи, когда семьи получают справки на членов семьи, которые находятся в «сховищах» и участвуют в бандах.

Райисполком во главе с тов. Велискевичем не занимается таким важным вопросом, как укрепление советской власти на селе. На селах не работают председатели сельсоветов. Некоторые уже второй год не получают зарплаты. Райком комсомола недостаточно проводит работу среди молодежи на селе, мало занимается вопросом по созданию комсомольских организаций. Истребительный батальон недостаточно ведет борьбу против националистических банд. Руководитель истребительного батальона тов. Паршин занимается пьянством и нарушением государственных законов советской власти. Необходимо укрепить дисциплину в истребительном батальоне и превратить его в боеспособную единицу.

Заслушав доклад секретаря Райкома КП(б)У тов. Сербина о ходе выполнения решения ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. «Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами», районное партийное собрание отмечает, что парторганизация района и органы НКВД и НКГБ в выполнении постановления ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. Провели значительную работу по борьбе с украинско-немецкими националистами.

За время с 10 января 1945 г. По 15 марта 1945 г. Явилось с повинной 438 чел. бандитов, взято в плен в период боев 819 чел., убито 168 чел. бандитов. За это время захвачено у бандитов винтовок 82, пулеметов 7, автоматов 20 и другое вооружение.

Многие явившиеся с повинною с целью искупления своей вины перед народом изъявили желание принимать активное участие в вооруженной борьбе против украинско-немецких националистов.

На ряду с проведенной работой по борьбе с украинско-немецкими националистами, районная партийная организация не выполнила решения ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. До этого времени не ликвидированы остатки украинско-немецких националистов.

Органы НКВД и НКГБ не использовали всех возможностей имеющихся в их распоряжении для ликвидации банд в районе, как банда «Гоцула», оперирующая в районе Вельбивно-Могиляны, Курганы, Бадовка, банда «Олега» оперирующая в селах Грозов, Точивки, банда «Якоря», оперирующая в селах Плоска, Хоров, Верхов, Белашев, Галивка, Точивики и ряд других местных боевок.

До этого времени полностью не окончили перепись населения в районе, как в селах Новомалин, Точивики.

В отдельных сельсоветах учет населения проводится формально, как в селах Бадовка, Верхов, Хоров и другие. С этих сельсоветов с повинной банды не явились. Органы НКВД до сего времени не выполнили решения ЦК КП(б)У о назначении в сельские

Советы уполномоченных. С 25 уполномоченных работает на участках только 5, группы самозащиты в селах не организованы за исключением сел Оженин, Коростова, Ляхов.

Выселка по селам района проводится не систематически и не по плану, на количества подлежащих выселению 665 выселено 60, и то из сел пригородных, в результате чего явка с повинной бандитов за последнее время прекратилась.

Со стороны Исполкома райсовета депутатов трудящихся работа по укреплению органов Советской власти на селах не выполняется.

За время переписи населения по району со стороны Исполкома не использовано возможности подбора и замены председателей сельсоветов, которые не соответствуют своему назначению, не везде имеются специально отведенные помещения для сельсоветов, нет вывесок. Только в 33 сельсоветах созданы постояннодействующие комиссии, но отсутствует руководство ими.

Со стороны председателя Исполкома Райсовета тов. Велискевича нет достаточного внимания по этому вопросу и не используются работники исполкома в селах района по укреплению органов советской власти. Сам тов. Велискевич мало выезжает в села района, недостаточно изучает председателей сельсоветов и актив села.

Со стороны Райкома комсомола также выполнение решения ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. об организации комсомольских организаций в селах района не выполнено, с 50 сельсоветов создано всего 2 комсомольских организации и 12 групп молодежного актива, в остальных селах не создано. Это объясняется тем, что со стороны Райкома ЛКСМУ не было достаточной полит-массовой работы в селах среди молодежи района.

Также со стороны парторганизаций района не было достаточной помощи комсомолу и комсомольской организации по их укреплению и росту комсомола.

Нужно отметить, что со стороны райпарторганизации недостаточно была развернута партийно-политическая и культурная работа среди населения района, нерегулярно проводились в селах доклады и лекции, особенно в отдаленных селах, как Бочаница, Теремное, Завизов, Михалковцы и другие.

В районе создано всего лишь 18 изб-читален, 7 сельских клубов, и эти клубы еще не полностью стали очагами культуры в селах.

Не все коммунисты принимают активное участие в борьбе с украинско-немецкими националистами, не ведут вооруженной борьбы с бандитами. Например коммунисты Будаговский, Демидюк, Шведов, Буравцов, Пелех, Щетинский, Кузьмин, Орехов, Паршин.

Исходя из этого районное партийное собрание ПОСТАНОВЛЯЕТ

1. развернуть массово-политическую работу среди сельского населения, особенно среди молодежи, жен красноармейцев, инвалидов Отечественной войны и интеллигенции. Неустанно продолжать разъяснение населению обращения Президиума Верховного Совета СССР, СНК СССР и ЦК КП(б)У к населению западных областей Украины. В ближайшее время добиться такого положения, чтобы закрыть доступ в села бандитам днем и ночью.

2. Обязать начальника НКВД т. Грабчака и начальника НКГБ т. Максимова, а также роты [...] разработать план мероприятий по окончательному разгрому банд и местных боевиков до 1 апреля 1945 г.

3. Предупредить т.т. Грабчака и Максимова, что они несут персональную ответственность за выполнение решения ЦК КП(б)У о ликвидации банд и местных боевиков в районе.

4. Закончить учет населения по селам района до 1 апреля 1945 г.

5. Обязать начальника НКВД т. Грабчака и секретаря РК КП(б)У по кадрам т. Яковлева до 29 марта 1945 г. подобрать и командировать участковых милиции по селам района в количестве 18 человек, и в этих селах создать группы самозащиты.

6. Проверить на протяжении 3-х дней взятых на учет населения на нелегальном

положении и отобранные подписки всех неявившихся с повинной и преступить к немедленному выселению.

7. Обязать председателя Исполкома райсовета депутатов трудящихся тов. Велискевича к 5 апреля 1945 г. закончить организацию сельсоветов и постояннодействующих комиссий при них. Подобрать на эту работу проверенных на деле и преданных советской власти и регулярно проводить с ними работу.

а/ Для сельсоветов отвести пригодные помещения, оборудовать мебелью, сделать вывески, установить круглосуточные дежурства в сельсоветах из членов сельсоветов и сельских исполнителей.

б/ До 10 апреля 1945 г. утвердить исполком сельских Советов по всем селам района.

в/ Выявить всех сельских депутатов и привлечь их к активной общественной работе.

г/ Ежемесячно созывать один раз в месяц совещание всего сельского актива в районный центр.

8. Поручить райкому КП(б)У закрепить всех коммунистов за сельскими Советами для проведения партийно-массовой работы в селах и борьбы с украинско-немецкими националистами и систематически заслушивать их на райкоме КП(б)У о выполнении решения райпарторганизации.

9. Обязать временно исполняющего обязанности редактора райгазеты тов. Рядненко систематически освещать в районной газете зверства украинско-немецких националистов.

10. Добиться в ближайшее время в каждом сельском Совете организации изб-читален, красных уголков и укрепить работу ранее организованных сельских клубов и изб читален. На заведующих изб-читален возложить обязанности на сельских учителей, а также посылать на постоянную работу в села комсомольцев.

11. Обязать Райком ЛКСМУ создать комсомольские организации в селах района. Прикрепленные коммунисты за сельскими Советами должны оказать максимальную помощь комсомолу в создании КСМ организации в этих селах.

а/ Закрепить каждую городскую КСМ организацию за определенными сельсоветами по созданию и шефству над КСМ организациями в селах.

б/ Подобрать в районном центре необходимое количество комсомольцев и командировать их на постоянную работу в села (в такие органы, как сельсоветы, кооперацию, школы, санитарные пункты).

в/ Вовлечь молодежь в общественные кружки, как хоровые, драматические, музыкальные и другие.

12. С целью укрепления истребительного батальона в райцентре раскрепить всех коммунистов райпарторганизаций по взводам. Во время дежурства взвода находится на казарменном положении, выходить на операции по борьбе с бандеровцами. Предупредить всех коммунистов, что за невыполнение данного решения будут привлекаться к государственной ответственности.

13. Учитывая, что имеются случаи, когда работники выезжая на села по заданию НКВД, Исполкома и Райкома, занимаются мародерством, предупредить коммунистов райпарторганизации что в случае повторения таких явлений коммунисты будут привлекаться к строжайшей партийной и государственной ответственности.

14. Проводя всякие мероприятия в селах, популизировать среди населения района силу колхозного строя, особенно в дни Отечественной войны, и готовить население к массовому коллективному хозяйству.

Партийное собрание райпарторганизации обращает внимание всех коммунистов, что решение ЦК КП(б)У от 10 января 1945 г. является документом исключительной политической важности и что вся работа райпарторганизации должна быть подчинена борьбе с украинско-немецкими националистами.

*Боротьба з українським національно-визвольним рухом у 1945 р.
в документах Острозького РК КП(б)У*

[...]

Секретарь Острожского РК КП(б)У *подпись* /Сербин/

Держархів Рівненської області, ф. П-13, оп. 1, спр. 43, арк. 35-41.

Оригінал, машинопис.

№ 3

Протокол № 25

Засідання Острозького Райкому КП(б)У

Від 14 вересня 1945 року.

Присутні члени РК КП(б)У: т. т. Сербін, Баля, Максимов

Запрошені : голова Райвиконкому т. Ярина, начальник міліції т. Орехов, уповноважені по заготівлі хліба т.т. Кавалеров, Дикий, Ходурський.

[...]

2. «Про боротьбу з бандами в районі». /Допов. т.т. Орехов, Черданцев/.

Заслухавши інформацію в.о. нач. РВ НКВС тов. Орехова та командира роти НКВС тов. Черданцева про роботу по боротьбі з бандами, райком КП(б)У відмічає, що за останній час боротьба з українсько-німецькими націоналістами в районі послабилась мають місце факти бандпроявлень.

Органи НКВС і НКДБ не мають достатньо розроблених планів агентурно-оперативних міроприємств по ліквідації кожної з банд і боївки СБ. агентурні данні подаються неточні з великим запізненням. Бувають випадки, що не знайшовши свідків, бандитів не допитують і зовсім відпускають.

Внаслідок непогодженої роботи між відділом НКВС та військовою частиною, остання часто проводить операції по боротьбі з бандами без оперпрацівників, а тому вони бувають мало успішними і навіть безрезультатними.

Райком КП(б)У ПОСТАНОВЛЯЄ:

1.Зобов'язати в.о. начальника РВ НКВС тов. Орехова, нач. РВ НКДБ тов. Максимова і нач. Роти військ НКВС тов. Черданцева

а/ На основі розроблених планів, намітити конкретні міроприємства по ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів в районі, указавши склад банди, окремо кожної бандитської групи чи боївки, прізвища чи клички керівників, район дій, кому доручено ліквідація банди і в який строк, а також вжити всі необхідні заходи щодо повного і своєчасного виконання намічених міроприємств.

б/ Посилити і покращити агентурну роботу шляхом придбання нових агентів із числа затриманих бандитів.

в/ Негайно закріпити за військовими групами, що є в районі, оперативних працівників і не відкликати їх до повного виконання групою своїх завдань.

г/ Кожну чекістсько-військову операцію по ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів провадити обдуманно, організовано, використовуючи всю наявну озброєну силу.

д/ Не залишати без розслідування і покарання жодного випадку бандпроявлень. Посилити боротьбу з посібниками бандитів. Через агентуру знаходити свідків і виявляти бандитів, заарештовувати і судити їх.

Секретар Острожського Райкому КП(б)У *підпис* Сербін

Держархів Рівненської області, ф. П-13, оп. 1, спр. 42, арк. 9-10.

Оригінал, машинопис.

№ 4

ПРОТОКОЛ № 5

закрытого партийного собрания состоявшегося 10 ноября 1945 г.

Присутствовало – членов партии – 48 челов.

– кандидатов – 12 челов.

Президум партийного собрания : т.т. Сербин,
Яковлев, Баля, Максимов, полковник Дмитриев
и подполковник Калинин.

Повестка дня.

1. О ходе выполнения постановления ЦК КП(б)У от 24.VII.1945 г. «О ликвидации остатков банд украинско-немецких националистов в западных областях Украины».
2. О состоянии организационно-партийной работы в районе.
3. О выполнении хлебопоставок по району.

1. О ходе выполнения постановления ЦК КП(б)У от 24.VII.1945 г. «О ликвидации остатков банд украинско-немецких националистов в западных областях Украины».
/Докладчик тов. Баля/.

ВЫСКАЗАЛИСЬ

тов. ГРАБЧАК – нач. РО НКВД. Решение ЦК КП(б)У в полной мере относится к нашему району. За последнее время в борьбе с остатками банд украинско-немецких националистов ослабела, одновременно с этим органы НКВД и НКГБ и в связи с прибытием в район войскового соединения и расстановки гарнизонов по селам, также самоуспокоились, считая, что войска сами ликвидируют остатки банд. Советско-партийный актив, находясь по селам, всю свою работу проводил односторонне, т.е. все свое внимание обращал на выполнение хлебопоставок, мало помогая органам НКВД по ликвидации остатков банды. Следует сказать, что проведение массово-разъяснительной работы среди населения проводится недостаточно. Райорганизации: земотдел до сего времени не навел порядков в землепользовании, от чего бывает недоразумение среди крестьян /земли числится больше, чем имеет крестьянин фактически/, что вызывает недовольство. Райпотребсоюз не организовывает торговлю по селам необходимыми товарами – соль, спички, керосин и др. парторганизация должна включиться в борьбу по ликвидации остатков банд и активно помочь органам НКВД.

тов. АНДРУЩЕНКО – управляющий Госбанком. В настоящее время в районе участились случаи нарушения революционной законности со стороны военных, имеет место, что даже в городе отдельные военнослужащие врываются в квартиры, забирают вещи и безобразничают. В части борьбы с остатками банд украинско-немецких националистов следует отметить, что органы НКВД не борются с бандитами, даже пойманных бандитов выпускают, мотивируя тем, что нет свидетелей, конечно такая практика является вредной и немедленно должна быть устранена. Нужно хорошо поработать, чтобы разоблачить бандитов и найти свидетелей.

тов. МАЦКО – секретарь райисполкома. Работая на селе Садки по хлебопоставке, мною было задержано два бандита с оружием в руках, которых я направил в НКВД, но их там продержали несколько дней и выпустили. Между тем на месте, в селе, крестьяне их опознали и прямо заявляли, что эти бандиты у них забирали вещи, но все это во внимание райотделом НКВД взято не было и в настоящее время они находятся на свободе.

тов. РОЗЕНБЕРГ – зав. Гособеспечением. Проводя работу по хлебопоставках, мы недостаточно уделили внимание демобилизованным из Красной Армии и инвалидам

Отечественной войны. За все время мы не провели с ними ни одного совещания, не привлекая их к общественной работе, между тем бандиты сразу берут их под свое влияние. Необходимо в самое ближайшее время это исправить и не позже 20 ноября 1945 г. провести в районе совещание демобилизованных и инвалидов Отечественной войны и в дальнейшем регулярно проводить такие совещания.

тов. ГУСЕВ – райотдел НКГБ. За последнее время участились случаи нарушения революционной законности со стороны солдат, стоящих там гарнизонов. Мерк пресечению этого явления командование соединения не принимает. Бандитские проявления в районе участились, в результате чего имеются жертвы со стороны солдат, что свидетельствует о беспечности, стоящих по селам гарнизонов и бандиты безнаказанно проводят свою подлую работу. Считаю, что для успешной борьбы с остатками банд украинско-немецких националистов необходимо, чтобы в район прислали отряд войск НКВД, которые приспособлены к этой работе.

тов. КАЛИНИН – нач. политотдела войскового соединения. Основной и главной задачей в борьбе с остатками банд украинско-немецких националистов является поднять весь партийно-советский, комсомольский актив, а также все население, что конечно обеспечит успех по ликвидации остатков банд. В случаи нарушения ревзаконности со стороны солдат, стоящих в селе гарнизонов имеют место, но не столько, сколько здесь говорят. Я официально заявляю, что по целому ряду проверенных фактов нашими следственными органами, не подтверждается то, что подтвердилось, виновные понесли суровое наказание. Создание групп самозащиты, является одним из основных вопросов. Условия для этого имеются, т.к. сейчас в большинстве сел стоят гарнизоны, но органы НКВД этим вопросом не занимаются. Мы не обеспечим крестьян самим необходимым соль, спички, керосин и т.д., что вызывает справедливое нареkanie со стороны крестьян. Необходимо в самый короткий срок наладить торговлю в селах, снабжать необходимыми продуктами крестьян. В части помощи вооруженной силой, мы ее всегда предоставим в любом количестве, было бы только соответствующее использование этой вооруженной силы.

тов. ЯКОВЛЕВ – секретарь РК КП(б)У. решение ЦК КП(б)У о борьбе с остатками банд украинско-немецких националистов в нашем районе выполняется слабо ввиду того, что занимаясь хлебопоставкой, мы этот участок работы ослабили. Считаю, что стоящие гарнизоны войск в селах обеспечат ликвидацию остатков банд. Тов. Грабчак, выступая здесь, сказал, что органы НКВД намечают свою работу в дальнейшем вести и организовывать борьбу с бандами, ссылаясь только на то, что советский партийный актив не помогает, а ведь агентура НКВД работает очень слабо, в результате чего те операции, которые и проводятся, не дают хороших результатов. По району не полностью укомплектованы председатели и секретари сельских Советов, имеют место, что председатели сельских Советов не работают и числятся только на бумаге, следует райисполкому пересмотреть состав председателей и секретарей сельских Советов и укомплектовать сельские Советы работоспособными и преданными людьми.

тов. МАКСИМОВ – нач. РО НКГБ. Органы НКВД и НКГБ провели большую работу. Мы уничтожили основные крупные банды в районе. Сейчас остались мелкие группы и одиночки, которые в открытую борьбу не вступают, а действуют террором. Нужно сейчас изменить тактику борьбы с ними, это организация и засылка агентуры, создание небольших подвижных отрядов, которые будут вести борьбу, а также, чтобы партийно-советский актив, работающий в селах, проявлял больше бдительности, а через преданных нам людей выявлял бандитов и сообщал в органы НКВД. Я прошу командование воинского соединения выделить две подвижные группы с опытными офицерами в распоряжение райотдела НКГБ для уничтожения остатков банд.

тов. ДИКИЙ – райпрокурор. В районе больших банд нет, с мелкими остатками банд необходимо вести борьбу через хорошо организованную агентуру. Органы НКВД работают плохо, в результате чего за последнее время в районе усилились бандпроявления и имеются жертвы, но ответных мер со стороны НКВД нет. Это свидетельствует о том, что органы НКВД не имеют точных данных о бандах и их семьях, которые проживают в селах. Нужно немедленно такое положение исправить.

тов. Сербин – секретарь РК КП(б)У. вопрос о ликвидации остатков банд украинско-немецких националистов в районе обсуждался несколько раз. Мы должны помнить, что имеем дело не с простыми бандитами, а с бандой политической. Таким образом борьба с ними является не только органов НКВД и НКГБ, а всей партийной организации. Раньше борьба велась гораздо лучше, в последнее время эта борьба ослабела. Проведение хлебопоставок не является мотивом для ослабления борьбы с бандою, а наоборот, каждый коммунист наряду с выполнением хлебопоставок, обязан был усилить борьбу и с бандитами. Органы НКВД ослабили борьбу с бандитами, столкнувшись с трудностями следствия и отсутствия свидетелей, пошли по линии наименьшего сопротивления, т.е. совсем перестали вести борьбу с бандами. Нам нужно немедленно создать на селах актив, вовлечь в него все лучшее, что есть на селе, а также организовать группы самозащиты. Сейчас мы должны провести перепись населения. Для этого необходимо подобрать лучших работников НКВД и совпартактива с тем, чтобы перепись прошла на высоком уровне. нарушение ревзаконности в районе имеет место, нужно органам прокуратуры и НКВД повести жесткую борьбу с нарушителями, привлекая их к уголовной ответственности. я считаю, что наша районная парторганизация способна решать все вопросы и с успехом решить вопрос о ликвидации банд украинско-немецких националистов.

ПОСТАНОВИЛИ

Районное партийное собрание отмечает, что коммунисты райпарторганизации, органы НКВД и НКГБ, выполняя решение ЦК ВКП(б) о недостатках в политической работе среди населения западных областей Украины и в борьбе с украинско-немецкими националистами, провели значительную работу по ликвидации банд украинско-немецких националистов и оуновского подполья.

В связи с победоносным завершением войны и переходом нашей страны на мирное положение, когда основной задачей является восстановление народного хозяйства, развитие культуры и дальнейший подъем материального благосостояния трудящихся, политическое положение в нашем районе еще более улучшилось.

Трудящиеся нашего района активно включились в работы по восстановлению и развитию местной промышленности и сельского хозяйства.

За последнее время наши руководители смелее стали выдвигать на руководящие посты в органы советской власти лучших и наиболее активных работников из числа местного населения. Свыше 150 человек из местного населения выдвинуты на руководящую работу в советские, хозяйственные, торгово-финансовые, культурно-просветительные и др. организации.

За последнее время в активную общественно-политическую работу вовлечено много женщин и молодежи.

Крестьяне нашего района успешно выполняют свои обязательства перед государством, о чем свидетельствует полное завершение хлебопоставок по отдельным селам района, как-то: Бочаница, Тесов, Милятин-Почапки, Садки, Сеянцы, Милятин-Бурен, Чешский Гай и др., много других сел подходят к концу выполнения.

Разгром фашистской Германии и Японии, дальнейшее укрепление военно-экономической мощи Советского Союза, морально-политическое единство украинского народа в его дружбе с братским русским народом – порождают растерянность и чувство

обречённости среди остатков банд украинско-немецких националистов и оуновского подполья.

Однако, несмотря на это, районная партийная организация, органы НКВД и НКГБ неудовлетворительно выполняют решение ЦК ВКП(б).

Органы НКВД и НКГБ делают неправильные выводы в нашем районе, из фактов уменьшения количества бандпроявлений, самоуспокоились, полагая, что оставшиеся бандитские группы будут разгромлены воинскими соединениями Красной Армии, которые передислоцировались в наш район.

Это привело к тому, что в районе ослабили борьбу по уничтожению банд украинско-немецких националистов. Бандиты почувствовали слабую борьбу против их в районе и начали снова активизироваться. Например, в селе Плоска 5 ноября 1945 года убито бандитами старшего сержанта и повешен агент уполнаркомзага. 9.XI.45 года в селе Бочаница бандиты тяжело ранили сержанта. 10. XI.45 года в селе Розваж бандиты повесили крестьянина. В селах Хоров, Тесов, Михалковцы наклеили массовое количество листовок, направленных против советской власти. В селе Милятин-Почапки при обстреле гарнизона, сожгли три сарая с хлебом. В ряде сельских Советов сожгли государственные посевы и много других фактов бандпроявлений.

Однако, до сих пор бандитские проявления остаются безнаказанными, не наносятся ответные удары по бандитам, а бандпособники и члены семей бандитов не подвергаются репрессии.

До сего времени имеются факты грубого нарушения советской законности со стороны партийно-советского актива и воинских частей.

Например, уполномоченный РК КП(б)У и исполкома райсовета депутатов трудящихся тов. Гранцев, работая на селе по заготовке хлеба, снял незаконно в семье красноармейца 2 костюма и плащпалатку. В селе Бочаница уполномоченный Томашевский избил председателя сельсовета тов. Бойко. В селе Плоска воинскими частями незаконно, под видом бандитов, изъят кабан, в селе Милятин-Почапки также незаконно воинским гарнизоном изъят кабан и много других грубых нарушений советской законности.

Недостаточно в отдельных селах района поставлена массово-политическая работа. Уполномоченные РК КП(б)У ограничиваются лишь эпизодическими лекциями и докладами, слабо вовлекают в общественную жизнь широкие массы трудящихся. Недостаточно проводится разъяснительная работа по вопросу внутренней и международной политикой Советского Союза, не подчеркивается особо то, что дала и дает трудящимся советская власть, не раскрывают перед ними перспективы и задачи дальнейшего развития нашего государства, неуклонного роста национальной украинской культуры, подъема материального благосостояния трудящихся.

Парторганизация еще недостаточно разоблачает фашистскую сущность – идеологию украинско-немецких националистов.

В целях усиления борьбы по окончательной ликвидации остатков банд украинско-немецких националистов в нашем районе, районное партийное собрание

ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Обязать всех коммунистов райпарторганизации, начальников НКВД и НКГБ устранить отмеченные в настоящем постановлении недостатки в борьбе за ликвидацию остатков банд украинско-немецких националистов и принять меры к полному выполнению решения ЦК КП(б)У от 24.VII.45 года и решения Политбюро ЦК КП(б)У от 30.X.45 г.

2. Поручить нач. райотдела НКВД тов. Грабчаку и секретарю РК КП(б)У тов. Баля до 20 ноября 1945 года организовать подвижную группу по ликвидации и уничтожении бандгрупп и одиночек в наиболее пораженных местах района. Тех командиров групп, которые будут проявлять медлительность и халатность при проведении операции, в

результате чего банды останутся не ликвидированы, привлекать к строжайшей партийной и государственной ответственности.

3. просить командование местного соединения выделить в помощь специальную группу бойцов с опытным боевым командиром для принятия активного участия ликвидации банд в районе.

4. Начальникам НКВД и НКГБ в кратчайший срок пересмотреть свою агентурную сеть и вовлечь новую агентуру, более проверенных и преданных советской власти, нацелив их на выявление и своевременное оповещение дислокации бандитов, а также информации о бандпособниках.

5. Организовать до 20 декабря 1945 года в селах района группы самоохраны, возглавив их участковыми уполномоченными и бывшими бойцами спецгрупп.

6. Поручить начальнику НКВД тов. Грабчаку и райкому КП(б)У организовать в селах района группы самозащиты и для проведения партийно-массовой работы командировать коммунистов и комсомольцев.

7. Подобрать бойцов бывших спецгрупп и командировать их на села для организации борьбы с украинско-немецкими националистами.

8. Обратить внимание руководителей партийно и советских организаций, всех коммунистов и комсомольцев на необходимость дальнейшего повышения бдительности, решительно пресекать малейшее проявление беспечности.

9. в целях выявления банд в районе, провести перепись населения района с 15 ноября 1945 года по 20 декабря 1945 года. Вовлечь в эту работу коммунистов, комсомольцев и грамотных товарищей советского актива.

10. Обязать райпрокурора тов. Дикого и нарсудью тов. Кавалерова вести решительную борьбу с нарушителями ревзаконности, привлекая их к строжайшей государственной ответственности.

11. Поручить райкому КП(б)У до 15 ноября 1945 года на заседании райкома КП(б)У разработать план массово-политической работы среди трудящихся нашего района, наметив мероприятия по коренному ее улучшению, обратив особое внимание на усиление работы среди интеллигенции, женщин, членов профсоюза и молодежи.

12. Обратить особое внимание коммунистов райпарторганизации на проведение разъяснения политико-советской власти, на сельских собраниях, в особенности в местах, где проводятся операции войсками НКВД по ликвидации бандитизма.

13. Предложить всем коммунистам райпарторганизации развернуть массово-политическую работу в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР. Организовать изучение широкими массами трудящихся Конституции СССР и УССР и положение о выборах в Верховный Совет СССР, привлекая к этой работе местный актив, интеллигенцию, женщин-активисток, демобилизованных воинов Красной Армии, инвалидов Отечественной войны, особое внимание уделить пропаганде исторической дружбе и союза украинского народа с великим русским народом.

14. Выдвигать смелее на руководящие посты преданных советской власти людей из числа местного населения, принимавших активное участие и в восстановлении советской власти, доказав на деле свою преданность нашей большевистской партии и родине в борьбе против украинско-немецких националистов.

15. Обязать РК КП(б)У до 20 ноября 1945 года организовать в городе постоянно действующий семинар учителей.

16. Проработать и разъяснить обращение Украинского правительства к населению западных областей Украины среди населения района до 18 ноября 1945 года.

17. До 20 декабря 1945 года организовать по району сеть медицинских пунктов, согласна плана.

*Боротьба з українським національно-визвольним рухом у 1945 р.
в документах Острозького РК КП(б)У*

18. Не позже 20 декабря 1945 года организовать по селам района торговую сеть, а также организовать потреб общества согласно плана.

19. В целях быстрой ликвидации банд украинско-немецких националистов, районное партийное собрание обязывает всех коммунистов, комсомольцев лично принимать участие по ликвидации остатков этих банд.

[...]

Секретарь Острозького РК КП(б)У *подпись* /Сербин/

*Держархів Рівненської області, ф. П-13, оп. 1, спр. 43, арк. 70-77в.
Оригінал, машинопис.*

№ 5

Протокол № 30

Засідання Острозького Райкому КП(б)У

Від 15 листопада 1945 року.

Присутні члени РК КП(б)У: т. т. Сербін, Баля, Максимов

Від Обкома КП(б)У т. Пономаренко

Від Обл. управління НКВС т. Дорохов

Запрошені : голова Райвиконкому т. Ярина, уповнаркомзаг т. Котоуч, секретарі перв.

Парторганізацій т. Андрущенко, т. Кавалеров, від райвідділу НКДБ т. Гусев. Зав.

Оргвідділом РК КП(б)У тов. Кравець, представники військових частин – полковник
Дмитрієв, підполковник Калінін, майор Мірабов.

1. «Про ліквідацію банд українсько-німецьких націоналістів та організацію партійної та партійно-виконавчої роботи в районі». /Допов. т.т. Максимов, Баля/.

Висловились : т. Баля, Андрущенко, Ярина, Кавалеров, Гусев, полковник Дмитрієв, підполковник Калінін, Сербін.

Райком КП(б)У відмічає, що за останній час послабла боротьба по ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів, а також недостатньо проводилась партійно-організаційна та політично виховавча робота серед населення. Райвідділ НКВС послабив боротьбу з бандитами, в результаті чого за останній час має місце ряд бандпроявів на терені району, відповідних мір на бандпрояви проведено не було жодних.

Райком КП(б)У ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Доручити тов. Сербіну, Начальнику РВ НКДБ тов. Максимову, разом з представником Облуправління НКВС тов. Дорохіним у відповідності з постановою ЦК КП(б)У розробити конкретні плани міроприємства боротьби по ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів в районі.

2. Затвердити план міроприємств проведення партійно-організаційної та партійно масової роботи серед населення району по підготовці до виборів в Верховну Раду Союзу РСР.

[...]

Секретарь Острозького РК КП(б)У *подпись* /Сербин/

*Держархів Рівненської області, ф. П-13, оп. 1, спр. 42, арк. 24.
Оригінал, машинопис.*

Підтверджений факт вивозу музейних цінностей з Острога за межі України на початку 1950-х років

Питання встановлення і підтвердження фактів вивозу музейних та бібліотечних цінностей за межі України в різні періоди її бездержавної історії (здійснюваного як в межах чинного законодавства, підзаконних актів і розпоряджень тих років, так і поза тогочасним правовим полем, що не могли контролювати або на що не могли мати вплив українські чинники) були і залишаються актуальними – і не лише в Рік культурної спадщини в Європі і в Україні.

В першу чергу належить продовжити як опрацювання масиву документальних джерел, так і збір усних свідчень (наскільки це ще можливо в наші дні) з даних проблем. Потенційні евристичні можливості у цих напрямках ще далеко не вичерпані і не повинні обмежуватися лише, наприклад, вивченням офіційних розпоряджень органів державної влади і управління галузями культурно-освітньої роботи і мистецтв, обліково-музейної документації конкретних закладів тощо.

У нашому випадку на слід вивезення музейних цінностей з Острозького краєзнавчого музею за межі тодішньої Української РСР у 1953 р. навело вивчення наказів по цьому закладу стосовно оплати праці і відряджень його персоналу.

Коротко про кадрову ситуацію в Острозькому краєзнавчому музеї в першій половині 1950-х рр. (в 1950 р. Острозький історичний музей був реорганізований в краєзнавчий – передбачалося, що в його складі має бути створена природнича експозиція і відповідні колекції). На 1 січня 1953 р. штат музею складався з директора, наукового працівника, рахівника, завгоспа (у квітні того ж року ця посада була скорочена), денного доглядача і прибиральниці. Директор (колишній фронтовик, випускник історичного факультету Чернівецького університету) переважно виконував обов'язки уповноваженого місцевого райкому партії (вибори, державні позики, заготівлі, сівба, збір урожаю тощо), що простежується в книгах наказів по музею. Науковою продуктивністю, очевидно, не відзначалася і офіційний науковий працівник музею (студентка-заочниця, дружина посадовця системи держзаготівель). Основна наукова робота з вивчення, опрацювання, опису музейних, бібліотечних і архівних фондів, що за 40 років відклалися в Острозькому замку завдяки діяльності Братства

імені князів Острозьких, а також засновника і першого керівника музею, відкритого у відреставрованому замку 11 (24) серпня 1916 р., о. Михайла Тучемського, а пізніше – краєзнавця і археолога Йосипа Новицького, лягла на плечі Григорія Равчука, що офіційно займав у музеї посаду рахівника [2; 3].

Г. Равчук народився 1895 р. в с. Борисів Острозького повіту, навчався в Острозькій чоловічій гімназії, закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира в Києві (останній університетський випуск 1918 р. – ще в Українській державі гетьмана П. Скоропадського). На початку 1920-х рр. був українським громадським активістом в Острозі, обирався секретарем повітового товариства «Просвіта». Пізніше він відбув у Радянську Україну (його рідне село опинилося по іншу від Острога сторону міжвоєнного кордону), де приймав активну участь в процесах українізації – як вчитель української мови на Київщині та кореспондент етнографічних дослідницьких установ Всеукраїнської академії наук. В 1930-х рр. був репресований, відбув ув'язнення і заслання, після звільнення не міг працювати на педагогічних і наукових посадах, тож переважно влаштувався рахівником в різні установи і організації. З осені 1949 р. він зайняв посаду рахівника Острозького музею [1, с. 38-50].

Слід віддати належне директору музею Михайлу Більдіну, який не лише надав можливість Г. Равчуку – вчорашньому політв'язню – працювати з музейними експонатами, архівними та бібліотечними фондами, а й знайшов шлях хоча б частково оплачувати цю працю по кошторису науково-дослідницьких робіт – як таку, що здійснювалася у вихідні та в позаробочий час. Зрозуміло, однак, що обов'язки рахівника музею з персоналом півдесятка працівників і тогочасним нескладним бухгалтерським обліком навряд чи були надто обтяжливими, і Г. Равчук під патронатом директора музею (а, можливо, і іншого свого добродійника рангом вище) міг займатися науковою роботою і в свій основний робочий час, та ще й отримувати за це додаткову до основного окладу грошову винагороду. Так, наказом №17 по Острозькому краєзнавчому музею від 30 травня 1953 р. за виконання робіт з інвентаризації музейних та бібліотечних фондів в квітні-травні 1953 р. Равчуку Григорію Романовичу по кошторису науково-дослідницьких робіт (ст. 5) було виплачено 490 карбованців, з розрахунку 10 крб. за надурочну роботу в кожен із 49-ти робочих днів цих місяців [4, с. 7]. Нагадуємо, що оклад штатного наукового працівника музею становив 450 крб., директора – 500 крб. Наказом №16 по Острозькому краєзнавчому музею від 27 травня 1953 р. Г. Равчук отримав додаткову зарплату по кошторису науково-дослідницьких робіт (ст. 5) в сумі 410 крб. за виконання і здачу по трудовій угоді лекції на тему «Події на Волині в роки Визвольної війни українського народу 1648-

1654 pp.» [4, с. 6 зв.]. Аналогічного змісту записи не раз зустрічаються у книгах наказів по Острозькому краєзнавчому музею за 1951-1955 pp. – аж до того часу, коли 31 грудня 1955 р. Г. Равчук був офіційно призначений на посаду наукового працівника музею (його попередниця відбула на чергову академічну сесію у свій педагогічний виш і на роботу не повернулася) [5, с. 18-18 зв.].

Серед інших документів, що стосуються позаштатної наукової праці Г. Равчука в музеї і її оплати по кошторису науково-дослідницьких робіт, привертає увагу запис в книзі наказів від 27 лютого 1953 р. Наведемо його повністю мовою оригіналу:

«Приказ №5 по Острожскому краеведческому музею от 27 февраля 1953 г. Во исполнение приказа Комитета №24 от 8/1. 1953 г. по отбору из музейных, библиотечных и архивных фондов книг на иностранных языках к отправлению в адрес Государственной Публичной Библиотеки, за проделанную работу произвести выплату зарплаты сотруднику Равчуку Г. Р. из расчета затраченных сверхурочных часов и выходных дней в количестве 20 ч [еловеко]/дней по цене 10 руб. на сумму двести рублей, согласно сметы 1953 года из научно-исследовательских средств, ст. (5). Директор М. Бильдин» [4, с. 2].

Через кілька тижнів директором музею був виданий ще один наказ: *«Приказ №7 по Острожскому краеведческому музею от 14 марта 1953 г. Счетовода Равчука Г. Р. командировать на ст. Острог для отправления малой скоростью книг 3 ящиков в адрес Государственной Публичной Библиотеки, согласно приказа №24 от 8/1. 1953 Комитета. Директор М. Бильдин» [4, с. 2 зв.].*

Зрозуміло, що «3 ящики» книг на іноземних мовах просто не могли бути з числа дублетних видань, що нагромадилися в Острозькому музеї в кількох примірниках кожне. Мова йде, очевидно, про унікальні друки, які зацікавили одну з провідних книгозбірень тогочасного СРСР. Та й навіть за умови дублетності цих видань в острозькій збірці їх другі примірники, звичайно, зацікавили б будь-який музей чи бібліотеку Української РСР, але «приказ Комитета» цього варіанту їх передачі, мабуть, не передбачав.

«Государственная Публичная Библиотека», про яку йде мова в опублікованих нами вище документах це, зрозуміло, Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, що до революції мала назву Імператорської публічної бібліотеки, а після розвалу СРСР іменується Російською національною бібліотекою в Санкт-Петербурзі.

«Комитет», наказом якого від 8 січня 1953 р. книжкові цінності в Острозі були вилучені для їх передачі в Ленінград – це, вірогідно, Комітет в справах культурно-освітніх установ Української РСР, створений 30 серпня 1946 р., якому, серед інших напрямків, підпорядковувалася і

музейна справа, і бібліотечна мережа. Всесоюзного аналога-надбудови, на відміну від вертикалі паралельного Комітету у справах мистецтв, комітети в справах культурно-освітніх установ союзних республік не мали. Союзно-республіканське міністерство культури, утворене у 1953 р. є правонаступником обох раніше окремих комітетів – у справах мистецтв і у справах культурно-освітніх установ.

Література та джерела

1. Близняк М. Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук//Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині: науковий збірник. – Вип. 1. – Острог, 2006. – С. 38-50.
2. Манько М., Данилюк М. Незабутні постаті працівників музею й історико-культурного заповідника в Острозі та їх попередників//Острозький науковий збірник: ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі. 1916 – 11 (24) серпня – 2016. – Острог, 2016. – С. 13-25.
3. Манько М., Данилюк М. Спроба літопису музею та історико-культурного заповідника міста Острога//Острозький науковий збірник: ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі. 1916 – 11 (24) серпня – 2016. – Острог, 2016. – С. 26-33.
4. Книга наказів по Острозькому краєзнавчому музею на 1953 р.//Архів відділу кадрів КЗ «Державний історико-культурний заповідник м. Острога» Рівненської обласної ради. – Справа №5.
5. Книга наказів по Острозькому краєзнавчому музею на 1954-1955 рр.//Архів відділу кадрів КЗ «Державний історико-культурний заповідник м. Острога» Рівненської обласної ради. – Справа №4.

Острозький класик української літератури Іван Маєвський

*«... Любителі художнього слова
можуть сповна поринути в багатогранний
творчий світ непересічного прозаїка
української літератури».*

Іван Пацук

Так написав незабутній поет, журналіст і краєзнавець про нашого земляка, острожанина Івана Мусійовича Маєвського. Талановитий митець, майстер прозового слова написав чимало новел, які увійшли до солідної книги «Дуб-нелинь». У 80-их роках минулого століття Іван Маєвський подав у Львівське видавництво «Каменярь» цю книгу оповідань, де вона стояла у видавничих планах, але, на превеликий жаль так і не була надрукована з політичних причин. І ось тільки після його смерті (помер 28 жовтня 2000 року), завдячуючи підтримці Національного університету «Острозька академія» та його дружини Раїси Федорівни, була видана значно доповнена книга новел під однойменною авторською назвою «Дуб-нелинь» до 80-річчя його ювілею. Це вдячна данина його світлій пам'яті. Саме тоді написав я вірш «Рідне слово – невмируще»:

«Дуб-нелинь» щедро плодоносить
Нетлінні жолуді-слова.
Їх окропляють Божі роси,
Їх сонце волі осява.

В серцях учнівських проростають
Із «Дуба-нелиня» думки:
Нехай любов до ріднокраю
Палає, мов святі свічки...

Тобі вклоняюсь, «Дубе-нелиню»,
Що з іскри Божої воскрес
У ріднім краї дивом-зеленню,
Яка сягає до небес,
Торкаючись земних сердець,
Бо слово – творчості вінець.

Справді його душа живе у кожному слові, кожній літері новел. Великі виховні та пізнавальні можливості закладені в кожному творі. Тут і воєнна тематика, і правдиві сторінки Голодомору, і страшна, спотворена каторгою, буденщина сталінських таборів. Усе, що пережив наш земляк-острожанин за 76 років земного буття, він вдихнув у твори, бо ж писав їх зболеним своїм серцем.

Педагог Білок Елла Петрівна видала посібник вибраних новел Івана Маєвського та літературно-мовні коментарі до них, а також доповнила цей навчальний підручник документально-ілюстративним матеріалом із сімейного архіву родини Маєвських. Ця книга надає можливість учителям-філологам швидко та якісно підготуватися до уроків з літератури рідного краю або ж позакласного читання. У бесідах з учнями учителю необхідно закласти у дитячі душі почуття гордості за наш славетний край і талановитого його співця – прозаїка Івана Маєвського, неординарної та колоритної постаті, яка своїми творами заслуговує того, аби у школі вивчали його життєвий та творчий шлях.

Поряд з найбільш гуманною професією лікаря-педіатра, йому були притаманні письменницький талант і обдарованість, ентузіазм і відданість минулому і сучасному рідної України, велика ерудиція та інтелігентність, високі громадянські позиції. Для творчості Івана Маєвського характерне постійне бажання вивчати минуле волинського краю, популяризувати свої знання.

Письменник понад сорок років працював лікарем у древньому місті Острозі – серці Волині. Паралельно займався літературною діяльністю. Настирливо і пристрасно вигранював кожне слово своїх прозових творів. До речі, перше оповідання «Останній іспит» благословилося на світ у Гошанській районній газеті «Радянське життя» за 9 червня 1964 року. Відтоді у тому часописі читачі мали змогу насолоджуватися барвистим і соковитим словом правди в оповіданнях, картинах, новелах, пастелях молодого обдарованого прозаїка Івана Маєвського. У літературно-мистецькій сторінці «Веселка» (24 жовтня 1964 р.) перед новелою «Наївна» було написано: «Хочеться читати його твори. У новелах, картинах, оповіданнях Івана Маєвського надуманого місця немає. Автор зазнав немало випробувань. Партизанів у роки війни, будував шахти, переростком штурмував науку... Що писати? Йому це підказує бурхлива сьогочасність. В острозького лікаря ще скромний творчий доробок. Та говорить він за неабиякі можливості автора...». Таким обнадійливим був початок молодого прозаїка.

Уже з 1 квітня 1965 року його натхненне слово збуджує серця читачів Острозької районної газети «Зоря комунізму», при якій починає активно діяти літоб'єднання «Промінь», очолюване чимало років талановитим письменником Іваном Маєвським.

За життя острозьким майстром прозового слова написано більше сотні оповідань і новел, чимало нарисів, шість повістей, роман-диалогія «Савли».

У 1999 році побачила світ історична повість про славетний Острог «Черепки» - прижиттєва книга автора. Як він їй радів! Як пишався своїм прозовим первістком! Пестив та викохував цю книгу, неначе немовля, кровинку свого серця. Безмежно сяяв усмішкою, мов школяр.

Ця історична повість присвячена подіям другої половини XVI ст. на теренах історичної Волині. У передмові до повісті професор Микола Ковальський зазначив: «Твір написаний на історичному антуражі доби другої половини XVI ст., коли відбувалися доленосні реальні події. Історичні факти та персонажі є достатньо достовірними і реальними... Головними реальними персонажами у цій повісті є князь Василь-Костянтин Острозький, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Дем'ян Наливайко та католицький дяч Петро Скарга, Сулчак П'ятигорець. До уявних персонажів належать Андрій Комиш, сотник Лаврін, Каспро Ногаї... ця повість І. Маєвського заснована на доброму знанні історичних реалій, ситуацій, особистостей, стосунків між ними, що є свідченням досконалого вивчення автором джерел та літератури як художньої, так і історичної...».

А вже у післяслові автор зазначає: «На фоні історичного антуражу написана в 1992-93 роках повість «Черепки». Цей твір проситься на продовження. Адже останні десятиріччя XVI ст. багаті на події, досі мало висвітлені в українській художній літературі».

На превеликий жаль, письменник у 2000 році відійшов у вічність, і новим задумам не судилося здійснити. Можливо, хтось із нащадків продовжить цю тему в художній літературі так майстерно, як і автор історичної повісті «Черепки».

У 2004 році побачила світ наступна книга прози І. Маєвського «Дуб-нелинь», на жаль, уже посмертна за сприяння дружини Раїси Федорівни Маєвської. Ця прозова книга оповідань, новел і повістей присвячена подіям Другої світової війни, післявоєнного періоду, трагічним сторінкам життя в'язнів, що потрапили в лабеті енкаведистського терору. Висока ліричність, пронизлива щирість, нещадна правдивість – ось прикметні ознаки цих творів, які не могли з певних причин раніше побачити світ. Людські долі, змальовані в книжці, сповнені драматизму і зумовлені часом колізій. Одним словом, вибране з його трьох рукописних книг «Жадний», «Богом забути» і «Дуб-нелинь» читачам припадуть до душі, як про це написала у «Слові про автора» поетеса Світлана Луцькова.

У 2008 році у видавничому центрі Національного університету «Острозька академія» надрукована книга Івана Маєвського «Зимовий кальвін» (збірка повістей, новел та оповідань). Проблеми сучасного XX ст. автор відтворив як у повістях, так і у творах малого формату – новелах і оповіданнях.

Новели, що входять у збірку, написані в різні роки і різні за тематикою. Автор поринає у світ дитинства, і мов сам стає однолітком героя Андрійка («Батіг»), або з недитячою образою на дорослих, розказує про свої підліткові роки в автобіографічному оповіданні «Галушки». Або ж згадує події війни, оригінально переплітаючи їх із сучасною сімейною туристичною поїздкою на Кавказ, що також підтверджує зв'язок із героїчною минувиною (новела «Уруштен»).

З благоговінням та особливою людською шаную звертається письменник до літературних святинь української класики. Великий Кобзар в уяві письменника проходить по стежках і замках нашого стародавнього Острога. Молодий Тарас Шевченко милується світанковою красою Замкової гори і малює «дивний ансамбль замку». Натхненний чарівними краєвидами Острожчини, він пише вірші, п'є кришталево-цілющу воду зі святого джерела під селом Гільчею (новела «Цілюща вода»). А юна поетеса, майбутня Леся Українка, малим дівчам вражена «хутром першого снігу», дихає п'яним лісовим повітрям рідної Волині та бачить у поетичній уяві майбутніх героїв своїх творів: Мавку, Перелесника, Русалоньку (пастель «Зимова казка»).

Учитель-філолог, журналіст, лауреат Всеукраїнського конкурсу «Українська мова – мова єднання» Елла Білюк у передмові «Покликання чути серцем» справедливо стверджує: «Іван Маєвський, як вірний син Острозького краю, серцем відчував його стародавню неповторність. Пейзажі рідного краю хвилюють душу письменника і відтворюються поетичною прозою на сторінках його творів («Смуток незабутній», «Більше тепла»). Радістю людського буття, «золотим сяйвом нового дня» наповнені повісті й новели нашого земляка. Тож які б соціальні бурі не проносилися над Україною, життєдайне слово Івана Маєвського завжди буде цікаве і корисне читачам». І так хочеться продовжити цю думку, що слово острозького класика української літератури вельми необхідне молодому поколінню, особливо школярам, аби вони зростали вихованими людьми на повчальних творах письменника.

У 2009 році благословилося на світ ще одна, досить цікава книга Івана Маєвського «Савли». Це – роман-дилогія: пера книга «Тюремні дзвони», а друга – «Невидимі кайдани». Особливістю цього роману є те, що в ньому майже документально викладено життєпис письменника. Тут описуються часи, пов'язані з українським самостійницьким рухом на Західній Україні. Іван Маєвський розповів про все пережите максимально об'єктивно, з позиції людини відвертої, із вродженим почуттям справедливості, відповідальності та особистим поглядом письменника-патріота.

Доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України Володимир Трофимович у передмові до книги «Правда про нас» справедливо пише: «Останніми роками помітно зріс інтерес широкої громадськості, науковців, літераторів до післявоєнної історії України.

Цьому сприяє і відкриття архівних фондів і публікації документів, матеріалів, спогадів, які в минулі часи були практично недоступними для них. Вони дають змогу відійти від схематизму, стереотипів і на основі нових концептуальних підходів висвітлити всю складність суперечливого післявоєнного минулого українського народу.

Під таким кутом зору представлений на суд читачів роман-диалогія «Савли» І. Маєвського певною мірою заповнює серйозну прогалину в українській літературі і є цінним для вивчення історії національно-визвольної боротьби. Цей твір – один із кращих з-поміж тих, що на сьогодні написані про Західну Україну та її жителів у часи вельми драматичних подій завершального періоду війни і перших повоєнних років...

Віriamo, що роман «Савли», який надруковано в Острозі Рівненської області, де працював і творив автор, до того ж у видавництві Національного університету «Острозька академія», що свято шанує, плекає і примножує національні традиції українського народу, буде належно оцінений читачами, які, своєю чергою, зможуть зрозуміти усю велич таланту Івана Маєвського і весь драматизм подій, який він намагався донести до нас».

На презентації роману «Савли», письменник із Рівного Іван Пашук висловив думку про визнання громадськістю свого острозького колеги по перу шляхом увіковічення пам'яті. Історичний куточок Рівненщини – наше стародавнє місто, в якому письменник прожив значну частину життя, де написав твори, сповнені любові до людини, воздає шану своєму талановитому синові. Одна з вулиць древнього Острога нині має ім'я Івана Маєвського, його довічно занесено у когорту почесних громадян міста, Острозьке міськрайонне літоб'єднання носить його ім'я, а на будинку в центрі міста, де проживав письменник, прикріплено меморіальну пам'ятну дошку.

З особливою гордістю неодноразово згадував Іван Мусяйович Маєвський відвідини старовинного Острога геніальним українським класиком літератури Олесем Гончаром восени 1977 року. Провінційний лікар і майстер прозового слова з благоговінням супроводжував славнозвісного тоді на усьому пострадянському просторі майстра художнього слова, автора знаменитого роману «Собор» по туристських стежках острозькими святинями, спілкувався з ним, навіть не сміючи мріяти про своє майбутнє письменницьке визнання, але, напевне, думав про велику відповідальність для людини – бути письменником.

Високохудожня проза Івана Маєвського ще чекає свого справедливого поцінування у нашій критиці, відгуках читачів.

КНИГОЗНАВСТВО

Станіслав ВОЛОЩЕНКО

Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині

У цій публікації ми дослідимо місце та час створення рукописних списків Єрусалимського Уставу, встановимо імена переписувачів, з'ясуємо локації покладення у храми і простежимо їх подальшу міграцію.

Волинські списки Уставу зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). У процесі дослідження нам вдалося виявити вісім рукописних книг, пов'язаних із Волинню, датованих XVI-XVII ст. [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8]. Найбільше Єрусалимських Уставів представлено у фонді І “Літературні матеріали” – 5 книг [1, 2, 3, 4, 5] і по одній у фондах 303 “Зібрання рукописних книг Мелецького монастиря” [6], ф. 311 “Зібрання рукописних книг Десятинної церкви” [7] і ф. 313 “Зібрання рукописних книг Почаївської лаври” [8].

Найдавніший волинський кодекс представлений третьою чвертю XVI ст. Ця рукописна пам'ятка походить із колекції рукописів Милецького Михайлівського монастиря (Старовижівський р-н, Волинська обл.), вона зафіксована у візитації монастиря за 1749 р. Там Єрусалимський Устав згадується серед церковних книг у розділі “*Xięgi Cerkiewne*” під номером 17 “*Ustaw pisany in fol. 1*” [9, арк. 122 зв.]. В останній третині XIX ст. рукопис опиняється у Києві. Відповідно до наказу київського митрополита Арсенія Москвіна (1795/1797-1876) за № 3449 від 11 грудня 1874 р. рукописи із Києво-Софійського собору, Києво-Печерської та Почаївської лавр, київських монастирів, а також Тригірської, Загорівської, Дерманської, Милецької та інших обителей повинні бути передані до фондів Церковно-Археологічного музею при Київській духовній академії [10, с. V]. Після реорганізації цього музею його фонди сформували Подільську філію Всеукраїнської бібліотеки України (далі ВБУ, нині НБУВ), а 19-26 листопада 1924 р. досліджуваний кодекс разом із колекцією Милецького монастиря переїхав до відділу рукописів (нині ІР) ВБУ [11, с. 411-412]. За палеографічними ознаками, а також особливостями оздоблення книга створена якщо не у самому

Михайлівському монастирі, то у місцевостях поблизу. Рукопис переписано каліграфічним півустановом, оздоблено плетінчастою заставкою на арк. 69. Цей Устав унікальний і тим, що для зміцнення шиття книжкового блоку при переоправленні було використано фрагменти аркушів із несвіжського видання Катехизму 1562 р. Симона Будного. За дослідженнями Олени Гусевої цей стародрук відомий у 10 примірниках і двох фрагментах у бібліотеках та музеях Росії, Польщі і Чехії. Таким чином, наша знахідка є нині єдиним фрагментом Катехизму 1562 р. в Україні та свідчить про побутування примірника цього видання на Волині [12, с. 136-137].

Інші списки Єрусалимських Уставів були переписані у XVII ст. Волинська копія Уставу початку XVII ст. була придбана 4 лютого 1605 р. ієреєм Іллею для Троїцької церкви м. Олики (тепер селище у Ківерцівському р-ні Волинської обл.) [3, арк. 20 зв. – 22]. У другій половині XIX ст. кодекс потрапляє до Загаєцького монастиря (Шумський р-н, Тернопільська обл.), а звідти за Актом № 519 до Київського центрального архіву давніх актів. П'ятого травня 1935 р. Олицький Устав був облікований у фонді I відділу рукописів ВБУ [13, арк. 129]. Цей кодекс переписаний двома переписувачами, почерк першого простежується на арк. 1-17 і 110-321 зв., а другого – на арк. 18-109 зв. Книга оздоблена 15 заставками й одною кінцівкою.

У період між 13 лютим і 27 серпням 1612 р. було переписано ще один Устав у Городці (Володимирецький р-н, Рівненська обл.). На замовлення настоятеля храму Миколая Чудотворця, священника Михайла Стефановича, книгу переписав Матвій Смідинський, син священника Епіфанія з білоруського м. Турова [7, арк. 371]. Незадовго після створення рукопису ротмістр Андрій Чернишов подарував його Києво-Десятинній церкві [7, арк. 1-27], а у 1924 р., разом із колекцією рукописів церкви, він надійшов до ВБУ [14, с. 143]. Почерк Матвія Смідинського не відзначається вишуканістю каліграфії, його літери середніх розмірів (висота рядкових літер становить 3 мм) із легким нахилом управо. Переписувач не застосував жодної заставки у книзі, однак виписав коричневим атраментом дві плетінчасті та одну хрестовидну кінцівки, які за стилем оформлення відносяться до стародрукованого типу. У кодексі чимало правок основного тексту, які за нашими дослідженнями можна датувати XVIII ст., що свідчить про читання рукопису.

Так само як і кодекс під № 3945, рукопис першої чверті XVII ст. за № 3943, який зберігся у фрагментарному вигляді на 5 арк. [2], надійшов до ВБУ із Київського центрального архіву давніх актів і облікований 5 травня 1935 р. [13, арк. 129]. Цей фрагмент є початком втраченої книги. Він містить один повний розділ, який стосується особливостей зберігання кодексу ігуменом “сь всякимъ тщаніємъ хринити” і “не презирати въ оуставѣ положенная вся” [2, арк. 1-3 зв.], та початок розділу Уставу

церковній службі [2, арк. 4-5 зв.]. Над заголовком згаданого розділу передбачено місце для заставки, яку так і не було виконано. Однак перший рядок кіноварного заголовку цього розділу виписано в'яззю та покрито золотом [2, арк. 4]. Цей фрагмент подає відомості про фоліацію книги, яка проставлена кириличними цифрами у верхньому зовнішньому куті, що траплялося вкрай рідко у досліджуваних кодексах.

Із Білостоцького чоловічого монастиря (Луцький р-н, Волинська обл.) походить ще один кодекс першої чверті XVII ст. [4]. У цьому рукописі, окрім маргінальних записів релігійного характеру, вміщено записи про історію монастиря. Зокрема, є відомості про початок будівництва монастирського храму у травні 1644 р., а також про точну дату смерті її фундатора перемишльського та самбірського єпископа Сільвестра Гулевича – 30 травня 1645 р. після полудня у день відання свята Трійці [15, с. 205]. У XIX ст. книга опиняється у фондах бібліотеки Волинської духовної семінарії, а від 2 липня 1935 р. інвентаризована у фонді I відділу рукописів ВБУ [13, арк. 138].

На Волині також був переписаний Устав 18 грудня 1627 р. рукою пресвітера Іоакима. Цей кодекс “за панованя его милости пана wdриво^oского сщенико^m івано^m, w^tмениⁿ ei ра^b божій феудо^p хар^oкови^ч боⁿдарь и своею жоною wксимою и свои^m сыно^m панасо^m” був вкладений у церкву Воскресіння Господнього у с. Мельниківці [8, арк. 8-17]. У XVIII і XIX ст. книга належала Почаївському монастирю [8, арк. 1, 2]. У другій половині XIX ст. почаївські рукописи переїзять до Центрального археологічного музею Київської духовної академії, а у 20-х роках XX ст. надходять до ВБУ [14, с. 125].

За нашими дослідженнями, кодекс № 5359 створений на Волині у першій третині XVII ст. На жаль, не відомо у якому точно році він був подарований Києво-Печерській лаврі. У наступному сторіччі він зберігався у бібліотеці лаври під номером “Рук. 44. Д” [5; 16]. Ця копія Уставу у 30-х роках XX ст. надійшла до колекції ВБУ, а 13 жовтня 1936 р. була описана та облікована у фонді I [17, арк. 12 зв.].

Точно датованим є рукопис, завершений 6 жовтня 1632 р. в нинішньому с. Старий Остропіль (Старокостянтинівський р-н, Хмельницька обл.). Кодекс був переписаний Яковом Даниловичем із Солоного Городка (нині м. Городок, Львівська обл.) на замовлення місцевого священника Матвія Воробієвського “презвитера и сослужителя Воскресеⁿскаго”. Писар вказав, що завершив створення книги при храмі Різдва Богородиці [1, с. 250 3-го рахунку]. У публікації Якіма Запасака 1995 р. ми віднайшли інформацію, що Яків Данилович переписав також чимале за форматом Євангеліє, датоване 1636 р. [18, с. 92]. У фондово-обліковій документації ІР НБУВ про надходження Єрусалимського Уставу 1632 р. зазначається, що досліджуваний манускрипт отриманий за Актом № 217 із Ніжинського

архівного управління 1930 р. Також відомо, що архіву Ніжині (Чернігівська обл.), у свою чергу, цю книгу одержав із місцевої Хрестовоздвиженської церкви. У наступному році після надходження кодекс 1632 р. був описаний працівниками відділу рукописів ВБУ 6 березня 1931 р. [17, арк. 8 зв.].

Таким чином, у нашому дослідженні вдалося встановити, що вісім рукописних списків Єрусалимського Уставу із колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського було переписано на Волині. Сім кодексів переписано від початку XVII ст. до першої третини цього ж сторіччя і лише один – у третій чверті XVI ст. Із вказівкою на час створення збережено три пам'ятки 1612, 1627 і 1632 рр. Досліджено переписувачів манускриптів, вони були виключно представниками чоловічої статі. Матвій Смідинський з Турова був сином священника, Яків Данилович із Солоного Городка був професійним писарем, а Йоаким – священником. У ході дослідження реконструйовано історію побутування та міграції волинських копій Уставу. Визначено джерела надходження манускриптів до ВБУ, а також встановлено, що досліджувані рукописи опинилися у Києві в період від останньої чверті XIX ст. до другої половини 30-х років XX ст. У статті також здійснено введення до наукового обігу досі не відомого фрагменту із видання Катехизму Симона Будного 1562 р. Одержані результати окреслюють наступні перспективи дослідження волинських списків Єрусалимських Уставів. Вони пов'язані із дослідження маргінальних записів різного характеру, особливо релігійного спрямування як вагомого джерела до вивчення рівня релігійної культури краю, а також і звернення особливої уваги до студій місяцесловних частин цих рукописних книг, адже дозволять простежити специфіку почитання святих у конкретному регіоні. Важливими, на наш погляд, мають бути дослідження текстологічного характеру, зокрема, визначення редакцій цих списків, встановлення джерел походження глав Уставу. Окремих публікацій потребують фрагментологічні дослідження, які дозволять встановити існування як мало відомих, так і не відомих видань стародруків, а також сприятимуть кращому розумінні історії та культури на основі рукописних фрагментів на паперовому чи пергаментному носії, які часто знаходять у рукописних Уставах, з якими нам доводилося працювати. Актуальними залишаються пошуки інших кодексів, переписаних особами, згаданими у цій публікації, що дозволить простежити репертуар замовлених у них книг, географію їх професійної діяльності, а також рівень мистецького виконання й освіченості.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 1759.
2. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 3943.
3. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 3945.
4. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 4054.
5. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5359.
6. ІР НБУВ. Ф. 303. Од. зб. 109.
7. ІР НБУВ. Ф. 311. Од. зб. 576.
8. ІР НБУВ. Ф. 313. Од. зб. 26.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 201, оп. 46, спр. 529.
10. Описание рукописных собраний, находящихся в городѣ Киевѣ. Выпускъ I. Собрание рукописей Московскаго митрополита Макарія (Булгакова), Мѣлецкаго монастыря на Волини, Кіево-Братскаго монастыря и Кіевскои духовной Семинарии. Сост. Н. И. Петровъ. Москва: Университетская типографія, Страстной бульварь, 1891. VIII, 321 с.
11. Іванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом. Київ, 2010. 791 с.: іл.
12. Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог: В 2 кн. Книга первая / Под общей редакцией Л. И. Сазоновой. Москва: «Индрик», 2003. 648 с.; ил.
13. ІР НБУВ. Інвентарний опис фонду І. Кн. 3.
14. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукоп.; [авт.-уклад.: О. П. Бодак та ін.; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін.]. Київ: Ін-т рукоп. НБУВ, 2015. 325, [1] с.
15. Волощенко С. А. Устав церковної служби: Білостоцький Устав // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2017. Вип. 21. С. 202-212.
16. Волощенко С. А. Списки Уставу церковного Єрусалимського XVII ст.: датування, переписувачі, локалізація, побутування (за матеріалами Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2018. Вип. 22 (подано до друку).
17. ІР НБУВ. Інвентарний опис фонду І. Кн. 4.
18. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. 480 с.: іл.

Колекція рукописів знаменно-демественної нотації XV-XIX ст. у збірці Національного музею у Львові

Церковний спів, що розуміється як сакральний феномен, як частина ритуалу, закономірно потребує письмової фіксації. У часи Середньовіччя до появи нотолінійної традиції запису мелодій використовували особливі знаки музичної нотації (первісно безлінійної) – невми, які ставилися безпосередньо над текстом, без всяких лінійок [13, с. 3].

Слово невма походить від латинського *neuma* і давньогрецького *νεῦμα* (нахил головою або очима). Невми склалися з рисок, крапок, ком тощо. Ними позначали окремі звуки, групи звуків, ходи голосу вгору і вниз, але не вказуючи точну висоту звуків, тому вони могли лише нагадувати співакові вже відомі йому наспіви і контури руху мелодії [22]. Вони вірогідно походять від позначень грецьких мовних акцентів, знаків пунктуації або хейрономії.

Схожі з невменною системи нотації існували в стародавніх культурах Єгипту, Індії, Палестини, Сирії, Персії, Вірменії (наприклад, «хази») тощо. Перші пам'ятки західноєвропейської невменної нотації датуються IX ст. (добою Каролінгського відродження). Не враховуючи підвидів, розрізняють наступні основні традиції європейської невменної нотації – палеофранкська, бретонська, Санкт-галленська, аквітанська, лотарінгська (мецька), беневентанська (південноіталійська), центральноіталійська, мозарабська (іспанська), англосаксонська [19].

З прийняттям Християнства в Київську Русь приходять візантійська музична традиція і невменний запис мелодій за допомогою безлінійного нотного письма. У самій Візантії невменна нотація пройшла зміни, де екфонетичну нотацію у VIII ст. замінила невменна. В процесі еволюції вона зазнала змін і виробила кілька форм – ранньовізантійську (VIII-XII ст.), середньовізантійську (XII-XV ст.) та пізньовізантійську або «кукузелевська» (XV-XIX ст.) [5]. Музичні тексти гімнографічних кириличних рукописних книг також упродовж своєї еволюції (XI-XVII ст.) записувалися двома типами нотацій (які мають кілька підвидів): 1) безлінійними – *кондакарна* (XI-XIV ст.), *знаменна* або *крюкова* (XII – поч. XX ст.), а також такими різновидами безлінійного нотного письма, як *путьова*, *путна* (рос. – *путевая*, *путная*) (XVI-XVII ст.) та *демествена* (XVII – поч. XX ст.) нотації, що позначалися на письмі невменними знаками – знаменами; 2) нотолінійною – т. зв. «*київське знам'я*» (кін. XVI-XVIII ст.) [18, с. 7].

У збірці Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (далі – НМЛ) при підготовці картотеки кириличних кодексів було виявлено 14 рукописів з музичними текстами, записаними знаменною або демественною нотаціями – тобто нотним безлінійним невменним письмом. При цьому було уточнено їх типологічну назву, зміст, тип нотації, а за особливостями використаної нотації, палеографії та оздоблення – дату створення. Після аналізу проведений записів було вивчено історію побутування цих рукописів впродовж їх використання та шлях поступлення до НМЛ.

Розвиток знаменної нотації в бік уточнення розпочався на початку XVII ст. Він виявився в появі з другої чверті – середини XVII ст. в знаменній нотації так званих літерних кіноварних позначок т. з. «поміт». Це червоні літери двох видів, що проставлялися зліва та зверху від знамен. Перші – *вказівні* – визначали темп та характер руху голосу, другі – *ступеневі* («*степенные*») – звуковисотні використовувалися разом з *вказівними* з другої половини XVII ст. і показували, з якого ступеня церковного звукоряду слід починати поспівку, зображену даним знаменем. За допомогою кіноварних позначок можна було досить точно фіксувати співвідношення тонів всередині одного знамені та між знаменами в межах обіходного звукоряду [2, с. 47-50; 12, с. 66-67; 18, с. 43-44; 24, с. 193]. Від середини XVII ст. (після 1668 р.) біля знамен почали проставляти додаткові чорнильні рисочки – «признаки», впроваджені Олександром Мезенцевим, які уточнювали звуковисотне положення знамен [13, с. 14]. Аналіз нотації на наявність поміт і признаков уможливило датування більшості кодексів із збірки НМЛ, записаних знаменною нотацією.

На підставі вище викладеного впливає, що рукописи без поміт і признаков датуються XV – першою половиною XVII ст. Таких рукописів у збірці НМЛ виявлено три – Ркк-907, Ркк-1068 і Ркк-1171.

Найбільшу складність при проведенні датування викликав Збірник кінця XV – початку XVI ст. (Ркк-907), який містить Тріодь пісню (арк. 1-49), Тріодь цвітну (арк. 50-90) і Стихирар місячний (арк. 90-313зв.). Раніше він атрибутувався лише як «Стихирар крюковий XV ст.». Його датування було здійснено на підставі аналізу як текстової частини, так і типу нотації. За характером начерку використаних знаменних знаків, які при написанні мають значні проміжки між кожним знаком, а також відсутність поміт і признаков, надавало можливість датувати рукопис в доволі широких межах XV-XVI ст. Структура Стихирара до кінця XV ст. будувалася лише за одним принципом – за датою виконання піснеспівів (у середині кожного розділу послідовність їх виконання була довільною). З кінця XV ст. він набуває цілковито іншого вигляду і тепер вибудовується за датами нерухомого календаря від 1 вересня до 31 серпня, а в середині – за порядком богослужіння. Саме цей другий тип Стихирара присутній у нашому

рукописі, тому датування кодексу обмежалося кінцем XV – початком XVI ст. Крім Стихирара до складу збірника входять Тріодь цвітна і пісна. Це датування підтверджує і аналіз філіграней, оскільки рукопис переписано на папері одного знаку 1499-1500 рр. «Глечик з однією ручкою з короною і квіткою та літерами НН на тулубі» [20, № 624 (1499-1500)]. Оздоблення кодексу обмежується невеликим суцільно-кіноварними ініціалами, заголовками в'язку та окремими словами і реченнями, в тексті виділеними кіновар'ю. Через відсутність у рукописі будь-яких записів не вдалося з'ясувати про його місце створення і побутування. Лише відомо, що згідно запису у книзі надходжень експонатів до НМЛ рукопис було куплено в 1910 р. у відомого московського букініста Івана Михайловича Фадєєва [15, 16] за 17 руб. 50 коп. Зазначимо, що вивчення існуючої на сьогодні оправи Збірника нічого не може додати до вже вище згаданого, оскільки у 20-30 рр. XX ст. кодекс був наново оправлений у стінах НМЛ музейним палітурником Василем Чеховим у картонні палітурки (214x146мм) поволочені білим пергаментом із старих документів, записаних латинкою.

Проаналізувавши характер нотації наявних рукописів, стало можливим окреслити хронологічні межі написання Збірника (Ркк-1068) з текстами Октоїха (арк. 1-141), Празників (арк. 142-179 зв.) і Обіходу (арк. 180-241) кінцем XVI – початком XVII ст., який раніше датувався XVIII ст. і вважався «Октоїхом старообрядницьким». Він переписаний знаменною нотацією без кіноварних літерних поміт і признак, що уможливило його датування першою половиною XVII ст. Цьому не суперечить і підбір текстів у рукописі. Особливу увагу становить присутність у Збірнику тексту книги Обіход. Слід зазначити, що первісно він не виділявся в окрему книгу, а входив до складу збірок, що містили вибрані тексти з Ірмологіонів, Октоїхів, найважливіші піснеспіви Тріодей і Праздників. Основними причинами, що зумовили виникнення Обіходу, дослідники вважають перехід на межі XIV-XV ст. до відправлення богослужінь за Єрусалимським статутом замість Студійського і введення співочого виконання тих текстів, які раніше лише читали. Назва книги свідчить про повсякденний характер співів, зібраних у ній. Усталена назва, після того, як вона сформувалася, з'являється вперше в невменних рукописних книгах лише в першій половині XVII ст. [25]. Після проведення досліджень паперу рукопису, стало можливим час створення рукопису обмежити серединою XVII ст. Зокрема, частина, що містить Октоїх на арк. 1-141 переписана на папері із філігранями; Дві перехрещені літери «С» довкола Лотарингського шестираменного хреста з літерами «СВ» (арк. 1-63) [6, бл. до № 375 (1650 рр.); 8, № 593 (1647 р.)]; Глечик з короною під півмісяцем з монограмою «М / IV» (арк. 64-140) [6, бл. до № 712, 715 (1644 рр.); 8, № 722 (1646-1654 рр.)]; Французька лілія в щиті під короною з літерами «FB»

(арк. 142-179, 180-241) [8, № 923 (1646-1654 pp.)] і Дракон (арк. 150-180)¹. Його декоративне оздоблення на арк. 1 (заставка і орнаментация берегів) були виконані в середині XVII ст. у розвиненому стародрукованому стилі, зі своєрідними, характерними для цього напрямку рисами: неодмінна симетрія з кучерявими по обидва боки гілками, листям, плодами та вазоном або іншої геометричної фігурою в центральній частині. Згодом оздоблення рукопису у XVIII ст. було доповнено малюнком із зображенням Двоперстя в рослинному бароковому обрамленні із квітів і грон винограду на нумерованому аркуші перед арк. 1. На жаль, покрайні записи, справа рукопису і інформація у книзі надходжень експонатів не уможливають встановленні місця виникнення і побутування книги. Із фрагментарно збереженого покрайнього запису, виконаного російським скорописом XVIII ст. на арк. 180-196, довідуємося про особу одного із власників книги – дядька Афанасія Петрова². Не локалізується і місце виготовлення оправи, оскільки вона належить до «півфранцузького» типу і виготовлена наприкінці XIX ст. Вона складається із корінця, покритого коленкором червоно-коричневого кольору, і картонних палітурок, обклеєних мармуровим папером у зелено-чорні розводи. До НМЛІ, згідно запису у Книзі надходжень експонатів, кодекс «куплено у 1915-1918 pp. через полковника Володимира Пещанського за 12 руб. 50 к.» [32, с. 37-40].

Наступний рукопис (Ркк-1171) переписаний вже демественною нотацією без поміт і признак проходив в інвентарних описах як «Ірмологіон крюковий XVII-XVIII ст.». Після аналізу текстів і нотації був атрибутований як триголосний Демественник з вибраними піснеспівами з Октоїха й Обіходу другої половини XVII ст. Письмова традиція демества виникає в XVI ст. і містить нотовані і ненотовані піснеспіви і фрагменти, які можуть бути невмованими знаменною або путьовою нотаціями. Вироблений упродовж XVI ст. репертуар демественних піснеспівів на початку XVII ст. оформився в книгу Демественник, яка повністю присвячена мало поширеному напіву, і який використовувався у небагатьох храмах. Музейний рукопис переписаний на папері знаків 1673-1682 pp. – «Голова блазня з 7-ма зубцями» [8, № 469 (1678 p.), № 478 (1680 p.), № 404 (1682 p.)] кілька варіантів і гербом міста Бристоль з текстом «IPMOR / BRISTILL / PORIORN / POVEII» [8, № 267 (1673 p.)]. Датування Демественника вдалося звизити, оскільки, на арк. 301зв.-302зв. було виявлено текст «*Оутверди // Бо/же благо/честивѣйшаго / царѧ нашего Ѡеу//дора и свѧтою православы/ною вѣров православыных / хрѧстѧянѣх / во вѣкѣх вѣка*» – многоліття Федору Олексійовичу Романову (1661-1682 pp.) московському царю у 1676-1682 pp. [30]. Цей текст привернув увагу

¹Без аналогій.

²У записі сказано, що [хто] «книги украдет [...]ски станет Гсда сидити [] въ дѣчка афанасі” петрова сна прозвание [...] в ден страшиного с[у]да его».

відомого композитора і музичного діяча, священника УГКЦ, а тоді ще як він сам пише «богословъ руского св. Богословія и питомецъ сѣменища Лвовского, на другомъ роцѣ», – о. Порфирія Бажанського (1836-1920 рр.) [3]. На додаткових аркушах, вклеєних між форзацними верхньої дошки, він залишив розлогий опис рукопису, виконаний 21 квітня 1863 р., проте помилково датував його 1565-1590 рр. періодом царювання Федора І-го Івановича «Блаженого» Рюриковича (1557-1598 рр.), другого московського царя з 1584 р., сина Івана ІV Васильовича «Грозного». Це помилкове твердження про створення рукопису між 1565 і 1590 рр. записано і на арк. 178 зв.-179 скорописом першої половини ХІХ ст.: «Сія Книга отноша / тиса може въ 1565 / – 1590 лѣто. / за владѣнія Царя / Феодора / писана нотама / греческаго и во/лоскасакаго оупотре/блѣнія яжъ до / сего дне. // ноты раздѣлены / на / три голоса». З інших записів, які проливають світло на попередніх власників книги, виявлені записи на вільному форзацному аркуші верхньої дошки російським скорописом «Сіа книга / Глагѡлема / Ѡлеѡандра Дѡбра / ...» і на приклеєному форзацному аркуші спідньої дошки запис російським скорописом ХVІІ ст. – «Яко^в Ко^рнѣевъ». До НМЛ рукопис був переданий митрополитом Андреем Шептицьким до 1907 р.

До рукописів з перехідною нотацією, що має часткові поміти і датується другою чвертю ХVІІ ст., належить частина Збірника-конволюта (Ркк-954), яка містить Ірмологіон (арк. 1-8, 81-160). Блок конволюту розбитий, аркуші не тримаються основи, переплутані, складені не за порядком і в такому стані пронумеровані простим олівцем в НМЛ. В інвентарних описах Збірник проходив як Ірмологіон крюковий. Після дослідження розрізнених аркушів встановлено, що він складається з двох різних рукописів: вище згаданого Ірмологіона другої чверті ХVІІ ст. і Тріудей цвітної і пісної кінця ХVІІ ст. Аналіз філіграней Ірмологіона не може допомогти у датуванні цього рукопису, оскільки Ірмологіон в основному переписаний на папері з філігранню «Голова блазня» (арк. 108-113), яка належить до дуже віддаленого типу в альбомі Т. Діанової [8, № 311 (1650 р.)], а ще один водяний знак «Під короною двоголовий російський орел з щитом замість тулуба і крокуючим ведмедем із лівого нижнього кута у правий верхній за лінією перев'язі (герб Ярославля?)», виявлений на арк. 4, має найближчий аналог в альбомі Т. Діанової [8, № 1032 (1675 р.)]. Уточнити дату створення рукопису уможливилося запис на арк. 160 зв. російським скорописом першої половини ХVІІ ст., де записано, що «ЗРЕЕ^{то} (7155-1647 р.) го^{ду} ноেমвриа^в въ АІ (11) де^{лѣнь} Сия^ж / книгу ирмосы положи^л / в до^м Николае Чѡдотво^рца / на емишь Сѣ(с?) трен^ского мн^стр/Старець Прокопе^и Трѡневъ». Нижче додано іншим почерком пізнішого часу: «Книга Глаголема Ермоло^и Еми/щско^и в Хр^{сти} Церкви Бжїи / Николая Чѡдотво^рца и Стра/стотерпца Х^{ста} мѣнка Его^в/и Казеннь». Можливо ця частина походить із якогось монастиря, оскільки згадана церква

св. Миколая Чудотворця знаходиться в селі Ємишево Ярославської області³. Рукопис на арк. 1, 84, 135, 144 оздоблений 4 вузькими заставками з рослинним орнаментом, притаманним московським виданням кінця XVI – першої половини XVII ст., виконаними пером у стародрукованому стилі.

Інша пізніша частина конволюту, що містить Тріоді цвітну і пісню (арк. 9-80зв.) за характером нотації (знаменна з помітами та признаками) і палеографічними особливостями датується останньою чвертю XVII ст. і належить до пореформених рукописів. Рукопис переписаний на папері кількох різновидів «герб Амстердама» 1658-1696 pp [8, № 137 (1658 р.), № 137 (1658 р.), № 138 (1673-1676 pp.), № 147 (1696 р.)]. Ця частина конволюту в останній чверті XVII ст. перебувала в стінах Спаського Ярославського монастиря, про що свідчить запис на арк. 26-81 сучасної пагінації⁴, де скорописом кінця XVII ст. записано, що: «И Прика[з]начѣе // Иеродиконе // Иосиѣе, // І всей // братіи // а по^аписалѣ // Книгѣ // Триоди // Тогоу // Спсва // мн^стр // ро^славскоу // Казенной // По^ачей // Івань // Иванѣ // сынѣ // Копѣ^илинѣ // Повеленію // Спасова^{го} // мн^стр // Са до^{то}ники // И Пра^дники // Спѣва^т». Вірогідно у записі згадується архімандрит Спасо-Преображенського монастиря в Ярославлі Йосиф, який був його настоятелем у 1691-1699 pp. [29, стб. 338]. Ще один затертий, але датований запис виконаний дрібним півуставним скорописом знаходиться на арк. 17-78 «Свщ... (евстафія?) // Исповедника? // [??] // М^сця марта // Лѣта зр^чс^{го} [7196 р. = 1688 р.] // К^т(29)^{л[нб]} // на памть // прп^абнагѣ ѿца нше^{тм} // того^ж [...]ра // Пустыника[?] // Марка еп^кпа»⁵. Крім ініціалів, Тріоді не мають оздоблення, лише на арк. 93 залишене місце під заставку. На підставі вище викладеного приходимо до висновку, що частина цього конволюту, що містить Ірмологіон була переписана близько середини XVII ст., а Тріоді – в останній чверті цього ж століття. Місцем створення і побутування цих рукописів з великим відсотком вірогідності слід вважати територію сучасної Ярославської області Росії. До НМЛ Збірник-конвolut надійшов у 1911 р. в дарунок від московського букініста Миколая Матвійовича Вострякова († бл. 1913 р.), брата Анісії, дружини директора НМЛ І.С. Свенціцького.

Рукописи, де присутні лише кіноварні поміти, датуються дуже вузьким проміжком – часу другою чвертю – серединою XVII ст., і їх у збірці НМЛ є три (Ркк-1091, Ркк-1184, Ркк-1258).

Перший Збірник (Ркк-1091) вважався Октоїхом кінця XVII ст. Його атрибуція проводилася на підставі не тільки аналізу нотації, але й

³Ємишево – село, адміністративний центр Артем'євського сільського Тутаєвського району Ярославської області в Росії.

⁴Оскільки в рукописі сторінки складені неправильно, тому подаємо реконструкцію запису за порядком богослужінь від 3 тижня Великого посту до Вознесіння Господнього.

⁵29 березня відзначають пам'ять преподобних отців Марка єпископа Арефусійського, Іоана Пустинника і Євстафія Сповідника.

текстології. Він містить Октоїх (арк. 1-45зв.), Антифон (арк. 46-47), Стихири євангельські (47 зв.-54), Обіход (арк. 55-125зв.), Ірмологіон осьмогласник (арк. 126-224) з Розниками (*ірмоси канонів та тріпіснів*) Різду Христовому (арк. 224 зв.-227) і Богоявленню (арк. 227-230), Ірмоси блаженній княгині Ользі в хрещенні – Олені (арк. 230 зв.-232), співи на дванадцяті Празники (арк. 233-237зв. – на Різдво Богородиці, арк. 238-243 – на Воздвиження Чесного Хреста). Відзначимо, що ірмоси княгині Ользі з'являються у текстах Ірмологіонів у 60-х роках XVII ст., тоді ж був змінений порядок ірмосів всередині пісень, ірмоси упорядковані за змістом, виділені святкові й осмогласні (повсякденні) розділи [18, с. 52]. Кодекс переписаний у четверту частину аркуша на папері одного знаку «Голова блазня» [6, № 1391 (1694 р.); 10, № 317 (1664-1665 pp.)]. Це припущення підтвердило і дослідження текстів, оскільки, в тексті отпуста на арк. 100 присутня згадка про російських царів Івана і Петра Олексійовичів, які царювали у 1682-1696 рр. Ця інформація додатково роз'яснюється на вклеєному між арк. 99-100 аркуші почерком початку XX ст. чорним і рожевим чорнилом. Його декоративне оздоблення було виконано наприкінці XIX ст. і складається із однієї заставки з рослинним орнаментом в стилі народного примітиву, близького до веківсько-стародубської орнаментациі на арк.1. У рукописі багато цікавих покрайніх записів. Найцікавішим серед власницьких записів є вкладний на арк. 168-185 виконаний російським скорописом останньої чверті XVIII ст., де записано, що книга потрапила до «Града / Синби^рска / тр^оцкі / цркви / что / в мостковско^и (?) / слобод^ѣ / іереа / Автеміа? / ^Ѳеофілактова / вр^ѣчена бить / ему вдов / ^Ѳекло^Ѳ Иванов / в памть / м^ѡжа е^л / Іоанна / С^Ѳмеон^ѡвича / П^Ѳсті[нни]кава». Подальшу долю рукопису розкриває запис на звороті третього вільного аркуша форзацу верхньої дошки з скорописом першої чверті XX ст. коричневим чорнилом: книга була «Куплена у Мищанина / П. Тимошкина Перевода / Мартина Степановича / Б^ѣлугина въ г. Новозыбков^ѣ / 12го Января 1917 года». Згадане у записі місто Новозыбков, нині Брянської області Росії, знаходиться на території української історичної землі Стародубщина (входило до складу Топальської сотні Стародубського полку). Першими його поселенцями були старообрядці-втікачі з центральних областей Росії, які оселилися на берегах озера Зибкого, неподалік від українських сіл Людкове та Тростань. Імовірно, запис 1917 р. стосується купівлі рукопису кадровим офіцером інженером-архітектором, реставратором архітектури, живопису та декоративного мистецтва, колекціонером, дослідником ікон і килимарства В. Пещанським (1873-1926) [32, с. 37-40]. Його власницький знак у вигляді текстового штампу фіолетового кольору «Собрание / В.П. Пещанскаго / № 100» знаходиться на приклеєному і вільному аркушах форзаців верхньої дошки.

До НМЛ кодекс потрапив у складі збірки В. Пещанського придбаної за 500 руб. 6.04-5.07.1923 р., як «Октоїх на крюках XVII ст. з Чернігівщини».

Другий рукопис цієї групи – Збірник середини XVII ст. (Ркк-1184), описаний як Канонік на крюках кінця XVIII ст. Він переписаний знаменною нотацією з помітами без признаков і містить Ірмологіон з розниками (арк. 1-173зв.), Октоїх на 8 гласів (176-234 зв.), Службу Пасхи (арк. 252-268 зв.) та Євангельські недільні стихирі (арк. 252-268 зв.). Кодекс переписаний на папері: на арк. 58-160 «Голова блазня з 5 зубцями» [8, № 391 (1681 р.), № 394 (1695 р.)] і на арк. 1-57, 161-268 кілька варіантів знаку «герб Амстердама» [8, № 173 (1697 р.), № 174 (1698 р.), № 175 (1698 р.); 9, № 295 (1701-1708 рр.)], які не вдалося точно ідентифікувати, а за класифікацією Т. Діанової належать до класів № I (1660-1739 рр.); № IX кінець 1680-х – середина XVIII ст. і № IV (1671-1703 рр.) [7]. Отже, через неможливість проведення точних аналогій водяних знаків у фахових альбомах, датування цього рукопису за філігранями буде сумнівним. На арк. 1 вміщена прямокутна заставка в стародрукованому стилі із мотиву великої стилізованої квітки з широким пишним листям Знизу рамка поставлена на карниз, що виступає за межі рамки. Утворені рамкою і карнизом зовнішні кути заповнені орнаментом із листка аканту. Згори назовні рамку по центрі вінчає композиція з трикутником із лускою серед пишного листя, обабіч якого два невеликі вазони. Верхні зовнішні кути оздоблені мотивом масивного т. з. «плоду гранату». Стилїстика орнаментации заставки вже має риси, які будуть притаманні старообрядницькій ветківській (білоруській) книгописній школі. А техніка виконання – пером коричневим чорнилом із делікатною професійною штриховкою пером коричневим і червоним кольором та заливкою коричневим чорнилом, промовляє за середину XVII ст. як імовірний час її створення. У рукописі немає покрайніх записів, які б пролили світло на місце створення і побутування Збірника. За записами у музейній Книзі надходжень відомо, що рукопис до НМЛ придбав у 1908 р. митрополит Андрей Шептицький у антиквара Миколая Сергійовича Большакова († 1938 р.) [16] в Москві за 10 руб. Після набуття книги існуюча оправа була замінена новою роботи палітурника НМЛ В. Чехова із картонних окладок (16,3x10,0 см), поволочених пергаментом кольору слонової кістки, а стара – передана в фонд «Декоративного металу» і зберігається під шифром ДМ-452. Підсумовуючи проведені дослідження особливостей нотації, палеографії та стилістики оздоблення цього Збірника, припускаємо, що він був переписаний близько середини XVII ст. на етнічних білоруських і українських землях, які тоді входили до складу Речі Посполитої.

Останній кодекс (Ркк-1258) із цієї групи записаний в інвентарних описах як Ірмологіон крюковий, а в каталозі «Збірка Пещанського» під № 242

записаний як «Стихирарь крюковий кінця XVII ст. з Чернігівщини» [14, с. 6]. Це Збірник, що складається із «Евангльскыа Стихѣры товореніе / Лва премудраго» (арк. 1- 27), Тріоді пісної (арк. 28-89 зв.), Тріоді цвітної (арк. 90-217 зв.), ще однієї Тріоді пісної (арк. 218зв.-241) і Тріоді цвітної (арк. 242-245 зв.) середини XVII ст. (Ркк-1258). Рукопис містить співи на три голоси демественного і путьовього наспівів і переписаний знаменною нотацією лише з помітами в основному на папері з філігранями «Герб Амстердама» кількох різновидів близькими, але не тотожними до опублікованих в альбомах [8, № 145 (1692 р.), № 172 (1692-1693 pp.), № 176 (1700 р.), № 178 (1682 р.)] та «Мадонна с немовлям» з літерами «VL» (без аналогій), тому не можуть допомогти у датуванні збірника.

У рукописі багато покрайніх записів, як редакційних, так і власницьких. Редакційні записи інформують про характер нотації: на арк. 246 півустановом на верхньому і нижньому полі – «демество переведено з древнаго знамени / на росііскію знаменнѣю помѣтѣ / слово в слово», а на арк. 249 зв. півустановом – «До[...] се знама сиче есть / лѣта ЗСКВ^г (7122 = 1614 р.) окт^б К^ѣ (29) ^{Д[ня]}». Власницький запис півустановом та скорописом на арк. 217 зв. повідомляє, що «Лѣта ЗСД (7164 р. = 1656 р.) / Ѡдана сия Книга треод^д / пѣвчая иларион^ѣ алеѣ[се]/ев^ѣ Сын^ѣ поминашу / раба Бжїя Григорія / Мца Ѡктября КС (26) / писалъ своею рѣкою / болной уже / крѣпко...». На арк. 254зв. півустановим скорописом червоним чорнилом написаний невеличкий пом'яник з іменами «преставишася рабы Бжїи / мар^ццы Мари^а августа ВІ (12) / Архипъ марта КА (21) Нїкифѣр / авг^ѣста ^ѣ (9) Татї^ана KB (21) мар[] / ра^б Бжїи Алѣ^ѣїй а^реля ДІ (14)». На приклеєних аркушах форзаців верхньої і спідньої дошок і на арк. 217 відбитий текстовий штамп фіолетового кольору «Собраніе / В.П. Пещанскаго / № 81». Збірник розкішно оздоблений. На арк. 1 вміщена графічна архітектурна рамка-заставка, виконана чорнилом пером, де посеред рослинних мотивів в овальному картуші представлена складна багатофігурна композиція Воскресіння з додатковими сюжетами. На арк. 90 рукопис оздоблений ще однією, але вже друкованою, фортою з підписом «rezał Wafłej» (арк. 90), який належить Василю Андрєєву – одному з найзагадковіших московських граверів [28, Стб. 17 № 9-22]. Про нього відомо лише те, що він був учнем А.Трухменского і працював наприкінці XVII – початку XVIII ст. в «Оружейній Палаті». У форті рукопису, яка є по суті архітектурною заставкою-рамкою, де по центрі антаблементу: в овальному картуші представлений сюжет «Воскрєние Хрєтово» іконографічним типом «Зішестя до пекла». Такі рамки з вільним місцем по середині для вписування поминання описані в науковій літературі, але саме ця невідома [28, Стб. 16-17]. Кілька мальованих заставок із крупним рослинним орнаментом і трикутником по центрі або квіткою, вміщені

на арк. 28, 31 зв., 37 зв., 42, 53 зв., близькі до типу заставки на арк. 81 московського федорівського Апостола 1564р. Відних вирізняється заставка, розкольорована бордовою і зеленою фарбами, з делікатною штриховкою пером із двох гілок акантового листя, укладених волотами на арк. 128. Оригінальною особливістю оздоблення цього рукопису є дуже вузькі заставки, які імітують набірні заставки із виливних прикрас з геометричним і нововізантійським орнаментами в українських стародруках – арк. 33 зв., 45 зв., 46, 52 зв., 56, 145. До НМЛ кодекс потрапив у складі колекції В. Пешанського придбаної у 6.04.-5.07.1923 р. за 500 карбованців.

Рукописи з помітами та признаками датуються кінцем XVII ст. і пізнішим часом. В збірці НМЛ, крім вище описаної частини Збірника (Ркк-954), зберігаються ще 7 рукописів (Ркк-69, Ркк-753, Ркк-774, Ркк-846, Ркк-1140, Ркк-1183, Ркк-1240).

Найдавнішою є частина Збірника-конволюта (Ркк-1183), який містить на арк. 1-57 Канонік останньої чверті XVII ст. і на арк. 60-151 канони з Тріоди цвітної XIX ст. Найдавніша частина в свою чергу складається із канонів на відправі «Мѣца дке^мврї въ днь **З** (7) Прп^абна^г ѿца нашег^о Антонїа Сїйска^г чюдо^ово^рца...» (арк. 1-23зв.), канону Богородиці (арк. 24-35зв., без початку), «Канонъ м^олнбень Ко пр^ст^ви Б^ац^кѣ и^зр^адны^и творенїе Блгоч^тив^ѣйшаго цр^лѣд^одора Д^ски Ласкара...» (арк. 36-43зв.) і «Канонъ Пасхи творенїе Г^сдна Іоанна Дамаскина» (арк. 44-57). Вона переписана знаменною нотацією з помітами та признаками, у восьму частину аркуша на папері із філігранню «герб Амстердама» 1680-1683 рр. [9, № 82 (1680-1683 рр.)]. Усе оздоблення рукопису витримано в стародрукованому стилі під впливом видань Московського печатного двору другої половини XVII ст. Зокрема, на арк. 1 майстерно (імітуючи гравюру) намальована тонким пером коричневим чорнилом форта у вигляді архітектурного порталу. В антаблементі вміщено зображення Богородиці-Панахранти з Похвалою. Зліва від форти – декоративний орнамент із стебла-жезла з картушем по середині і квітами, який увінчує пташка. Зразком для неї послугувала одна із 14 рамок для вписування поминання, гравірована Василем Андрєєвим – одним із кращих російських граверів XVII ст., який працював при Московській «Оружейній Палаті». При оздоблені арк. 44 був використаний друкований титульний аркуш із пустою заставкою-рамкою із квітів та птахів, відбитою з мідного кліше із архітектурно-рослинним орнаментом роботи майстра Леонтія Буніна – «знаменщика» Срібної палати [28, Стб. 118-123 (2-го рах.)]. Такі рамки часто використовували у рукописах XVII ст., і дослідники старообрядницьких книгописних центрів знаходять в цих гравійованих аркушах витоки художніх прийомів Виголексінської пустині (Росія, Помор'я) і Ветковської (Білорусія) рукописних шкіл [26]. На жаль, у рукописі немає жодних покрайніх записів, які б проливали

світло на місце створення і побутування рукопису, проте філіграні і його високопрофесійне декоративне оздоблення дозволяють припустити, що вірогідним місцем його написання є Москва або найближче Підмосков'я. Друга частина згідно палеографічних особливостей датується XIX ст., переписана на тонкому лощеному папері без філіграней і містить «Канон в н^алю цвѣтоносїа» (арк. 60-85), «Канон Вознесенію Господню...» (арк. 85зв.-102), «Канон Стѣи и живона^алн^аѣй Тр^оцѣ» (арк. 103-128) і «Канон Др^лгій [Св. Трійці]» (арк. 128зв.-151). Конволют було оправлено наприкінці XIX – початку XX ст. в оправу, яка імітує давню. Рукопис був придбаний митрополитом Андреем Шептицьким у 1908 р. у відомого антиквара Миколая Сергійовича Большакова († 1938 р.) в Москві за 4 рублі.

Також як Ірмологіон XVII ст. у музейних описах проходив ще один Збірник, який містить Обіход та Тріодь пісню кінця XVII – початку XVIII ст. (Ркк-1240). Можливо він походить з Керженських скитів Нижегородської губернії, про що вказується на форті (арк. 3): «Начало Всенощного Бдѣ (в'яззю) /ніа, Скитскаго прево/дѣ, кѣрженскїа пѣсты/ни. Начинае^т прежде / деместикъ». Це територія Поволжя, де з останньої третини XVII ст. основними центрами переписування книг були старообрядницькі скити, розташовані по річці Керженець, пізніше – також по річках Іргізі і Черемшан. Втім, книгописці зустрічалися у всіх місцях компактного проживання місцевих старообрядців: містах Городці і Семенові Нижегородської губернії, Балакові Самарської губернії (нині Саратовської області), Хвалинську Саратовської губернії та в ряді ін.

Керженські скити (сьогодні в Семенівському районі Нижегородської області) були одним з найбільших центрів попівського напрямку. До кінця XVIII століття по річці Керженець налічувалося 54 старообрядницьких (переважно попівських) скитів з населенням близько 8000 чоловік. Розквіт Керженця пов'язаний з Найвищим Маніфестом Катерини Великої від 4 грудня 1762 р., який закликав усіх підданих імператриці, які колись втекли за межі Росії, до повернення на батьківщину, обіцяючи монарші «щедроти» і «благодаті». Після видання Маніфесту на Керженець переселилася значна кількість старообрядців, які раніше мешкали на території Речі Посполитої. Наприкінці 40-х – першій половині 50-х рр. XIX ст., за царювання Миколи I, багато з Керженських скитів були закриті, проте вони фактично функціонували аж до кінця 20-х рр. XX ст., коли були розселені комуністами.

У рукописі присутня багатонапівність: демество (арк. 54-55), путь (арк. 72-80), авторські ти[х]финський⁶ (арк. 37 зв.-38 зв.) і легендарний опекаловський (арк. 98-100 зв.) розпиви, тощо. На думку І. Ф. Безуглової, співи опекаловського розспіву були створені співаками

⁶Тихвін – місто (з 1773 р.) в Росії. Адміністративний центр Тихвінського муніципального р-ну Ленінградської області і Тихвінського міського поселення.

Опекалово-Вознесенського монастиря Тверської губернії, а не окремим майстром-новгородцем. Оскільки рукописи пісень з ремаркою «опекалово» датуються серединою XVII століття, то цей час, вважає І.Ф. Безуглова, можна вважати часом виникнення розспіву [4], а Н. Дроздецька доводить, що розспів виник ще в другій половині XVI ст. у дониконовський [11] період і згодом отримав поширення в Новгородських землях і Иосифо-Волоколамському Успенському монастирі⁷. Наявність тихвинського і опекаловського розспіву свідчать про існування зв'язків між Керженськими скитами і монастирями північної і центральної Росії.

Рукопис (102 арк.) переписаний знаменною нотацією з помітами та признаками в основному на папері із філігранню «Герб Амстердама» з літерами «ЕР» 1701-1708 pp., що належить до 8-го класу цього типу за класифікацією Т. Діанової [9, № 295 (1701-1708 pp.)]. Проте, на арк. 26 і 33 виявлені фрагменти філіграні «Герб семи провінцій Бельгії» («Seven provinces») 1691 p. [31, № 878 (1691 p.)], на арк. 89-95 – «Голова блазня із 7 зубцями» і контрамаркою «IDM» 1689-1693 pp. [10, № 327 (1689-1693 pp.)].

На окрему увагу заслуговує його декоративне оздоблення, яке складається із багатоколірних орнаментальних рамок-заставок, заставок та кіноварних ініціалів. На арк. 1 кодексу вміщена рамка-заставка розміром в аркуш архітектурного типу з двома колонами, антаблементом із стилізованого зображення вазона з квітами та декоративними елементами барочного та стародрукованого стилю рослинного орнаменту та базою із кашпо з двома симетричними гілками з листям аканту, укладеними волютами. Заставка виконана пером чорним чорнилом, із чорною заливкою окремих елементів та дрібною штриховкою і розкольорована зеленою і блідо-теракотовою аквареллю. В іншій стилістиці виконані багатоколірні рамки-заставки на арк. 3 і 56 з архітектурними рамками із лекальних барокових геометричних фігур у вигляді перевитих волют, які тяжіють до оздоблення московських стародруків після 1677 p., коли в останніх відбулася повна зміна орнаментики. Крім форт-рамок в рукописі присутні 6 заставок (арк. 8, 26, 42, 59, 72, 83), які витримані у ветківсько-стародубському стилі, що не викликає подиву, оскільки після видання вище згаданого Маніфесту Катерини II до Керженських скитів переселилося значна кількість старообрядців з теренів Речи Посполитої. Цей орнамент відрізняється від деталізованого поморського пишним орнаментом з використанням широколистих трав і квітів та яскравими фарбами (відтінки червоної, малинової, жовтої, синьої та зеленої), іноді з золотом чи сріблом. Близькі до ветківсько-стародубської традиції й ініціали рукопису. Із провенієнцій в рукописі є лише текстовий штамп фіолетового кольору «Собрание / В.П. Пещанскаго / № 80», який

⁷*Розташований в селі Теряєво Волоколамського району Московської області Росії в 16 км на північний схід від міста Волоколамська.*

знаходиться на приклеєному аркуші форзацу верхньої дошки. До НМЛ Збірник також надійшов у 1923 р. зі збірки В. Пещанського, придбаної за 500 руб., описаний у каталозі збірки під № 239 як «Крюковий напівник» кінця XVII ст. північної (поморської) книгописної школи.

Наступний рукопис із НМЛ (Ркк-69) в музейних описах значився як «Ірмологіон крюковий XIX ст. поморського письма». Аналіз текстології рукопису підтвердив, що він не є Ірмологіоном, а книгою під назвою «Празники», яка сформувалася наприкінці XVI-XVII ст. і містить пісенспіви на дванадцять Господні і Богородичні свята, розташовані за порядком року починаючи із вересня (від Різдва Пресвятої Богородиці 8 (21) вересня). Рукопис переписаний півуставом нового часу на папері 1813-1818 рр. з водяним знаком «герб Петербургу» та контрмаркою «АО 1818» виробництва папірні Олександра Ольхіна [17, № 45, 46 (1813-1816 рр.)]. На особливу увагу заслуговує його оздоблення, витримане у гуслицькому стилі. Гуслицьким письмом називається характерний стиль оздоблення рукописних книг, прийнятий в середовищі «попівців» (на відміну від «поморського письма безпопівців»). Регіон Гуслиці був одним із головних книгописних центрів московського старообрядництва Рогожського кладовища, який остаточно сформувався в останній третині XVIII ст. Книги гуслицького письма розповсюджувалися в усіх старообрядницьких парафіях Росії і за кордоном впритул до зняття заборони на видання старообрядницької літератури в Росії у 1905 р. Гуслицька орнаментация сформувалася під впливом пізнього стародрукованого орнаменту 1640-1650 рр. і рукописних книг XVI-XVII ст. Значний вплив на формування гуслицької книгописної школи на початках справила ветківська, яка діяла на території тогочасної Речі Посполитої (на етнічних білоруських землях). В оздобленні «Празників» із збірки НМЛ (Ркк-69) простежуються характерні риси, притаманні усім гуслицьким рукописам, починаючи із заголовного аркушу (арк. 1), який являє собою заставку-рамку із вписаною в середині в'язю золотом на кіноварному підкладі назвою першого розділу. Слід відзначити, що гуслицька в'язь належить до так званого штаббового або фрактурного стилю, в якому немає вигинів і округлень в малюнку літер і який остаточно сформувався близько середини XVII ст. Крім заставки-рамки у рукописі зустрічаються заставки двох типів. До першого – належать 12 заставок у прямокутній рамці з центральним вазоном (короною або квіткою), з яких симетрично відходять гілки аканту, і з виступаючим за межі прямокутника лінійним горизонтальним обрамленням та оздобленням на полях у вигляді квітучої гілки, увінчаною пташкою на арк. 3зв., 17зв., 33зв., 48, 64, 79, 90, 110, 120, 131, 145 і 159. Другий тип заставок у музейному рукописі представлений 10 заставками у вигляді геральдичних композицій із пишного листа довкола центрального

плоду або вазону із вільними краями, які розташовані на лінійній основі на арк. 15, 31зв., 77зв., 88зв., 104, 118зв., 143, 129зв., 156зв., 174зв. Орнаментацию заставок доповнюють 23 великі кольорові ініціали на початках розділів на арк. 2 «В», 3зв. «Д», 17зв. «К», 31зв. «Д», 33зв. «Д», 48 «П», 64 «П», 77зв. «Д», 79 «Г», 88зв. «В», 90 «В», 104 «W», 110 «Д», 118зв. «П», 120 «Г», 129зв. «8», 131 «П», 143 «W», 145 «П», 156зв. «П», 159 «W», 174зв. «P». Крім заставок, ініціалів та прикрас на полях в рукописі на звороті арк. 1 вміщена фронтиспісна мініатюра зі зображенням «Різдва Богородиці». На жаль, виявлені два покрайні записи російським скорописом XIX ст. на арк. post 204 зв.: перший, давніший, ясно-коричневим чорнилом малорозбірливим почерком – «Тихан [...] [...] Залатый / Сія Празники»; другий – темно-коричневим чорнилом каліграфічним почерком «1866 1866ого года Генвар 29го дн / Милостивому Государю»; – не проливають жодного світла на історію створення і побутування музейного рукопису. Проте за палеографією і оздобленням рукопис із НМЛ дуже близький групи до групи з чотирьох рукописів із Державного історичного музею в Москві (далі ДІМ), а саме Трезвонів 1835 р. (ДІМ. Синод. Певч. Собр. №21), Тріоді пісній і цвітній 1835 р. (ДІМ. Синод. Певч. Собр. №22), Празників (ДІМ. Синод. Певч. Собр. №21), Октоїх (ДІМ. Синод. Певч. Собр. №24) та Октоїха і Обіхода 1838 р. із НДВР РДБ (ф. 614 № 9). Усі ці рукописи дослідники вважають роботою видатного гуслицького переписувача і мініатюриста першої половини XIX ст. – Михайла Івановича Шитікова [1]. Трезвони 1835 р. (ДІМ. Синод. Певч. Собр. №21) і Октоїх 1838 р. (НДВР РДБ ф. 614 № 9) мають запис переписувача, а їх декоративне оздоблення настільки ідентичне з Празниками 20-х рр XIX ст. зі збірки НМЛ (Ркк-69), що немає сумнівів в авторстві М.І. Шитікова. Два рукописи з московських колекцій оздоблені мініатюрою «Се к Тебѣ прихожѣ...», які виконані в подібній манері і колористиці (малиновий, зелений, жовтий кольори) до мініатюри з зображенням «Різдва Богородиці» рукопису з НМЛ. Отже, рукописні Празники (НМЛ Ркк-69) переписані близько 1818 р. у с. Беліво є на сьогодні найбільш ранньою роботою М.І. Шитікова. Музейний рукопис значно доповнює і розширює нашу уяву про діяльність цього визначного переписувача. Впровадження рукопису до наукового обігу є важливим, оскільки вплив творчості М.І. Шитікова на формування гуслицької книгописної школи є незаперечним. Крім того, книги продюзовані на продаж в гуслицькому регіоні широко розповсюджувались по різних старообрядницьких центрах не тільки в Росії, але й за її межами, і з середини XIX ст. мали значний вплив на формування книгописних центрів інших регіонів. До НМЛ рукопис було закуплено перед 1907 р. в московському антикваріаті Большакових (Сергія Тихоновича (1842-1906 рр.) і його сина Миколая Сергійовича († 1938 р.).

Першою половиною XVIII ст. датується розкішно орнаментований рослинними мотивами Октоїх з додатковими статями (Євангельські стихирарі, Псалом на Ріках Вавилонських і Погребінню, піснопіння Пасхи) (Ркк-1140). Його нотація знаменна з помітами та признаками, в напівах присутнє демество. Основний текст переписаний на папері арк. А-СМЕ (1-245) оригінальної фоліації «ЛФСАЛ» з контрамаркою «1827» [17, № 407 (1826 р.)]. На перших чотирьох вклеєних аркушах виявлені філіграні на арк. 1-4 синього кольору «В прямокутнику, обрамленому рамкою із завитків, дві дзеркально симетричні волоти, що утворюють ліру» і на арк. 2-3 «МФАГ» з гербом Гончарових з датою «18.» [21, № 658 (1828 р.)]. На останніх шести вставних аркушах зустрічаються філіграні арк. 2 (синього кольору) з датою «18.», арк. 3 (синього кольору) – монограма «СЯ» [17, № 1081 (1775 р.)], на арк. 4 (синього кольору) – літери «ЯВМСЯ» із гербом Ярославля 11 типу [17, № 1056 (1794-1833 pp.)], на арк. 5 (білого кольору) – літери «VKГ» [17, № 1083 (1784-1787 pp.)].

У рукописі багато цікавих покрайніх записів. На арк. 2нн I рах. на основному папері червоним олівцем друкованими літерами запис XVIII ст. про написання книги у 1648 р.: «Помяни Господи раба / Божого живущаго / Въ мирѣ вецѣ сѣмѣ / Евламія И взагр/обнѣ по скончани живота / моего: / написа книгу сю / битиія моего рабѣ / божи Евлапіи Шаровѣ / А. Ч. [1090?] 1648 г.», але запис не відповідає дійсності. Імовірно припустити, що це стосується протографа з якого і було списано текст Октоїха. Із запису скорописом коричневим чорнилом на нижньому полі аркушів на арк Г-АІ (3-11) довідуємося, що «Октай / куплинѣ / Михайлом / Никифоровымѣ / Землянскимѣ / за цену / дванадцать / рублей / серебромѣ». Про його особу довідуємося із записів на арк. 4 нн II рах.: «Сія Книга благодуховная оѣтай? / принадлежить радульському / купцу Михаилу Никифоровичу / Го Земьяльскому» та на арк. 1нн I рах.: «Принадлежить / мищанинуну / Михайлу / Никифорову / Землянскому / 1749 Года». Про його торгівельну діяльність розповідає запис на арк. 4 нн зв. II рах.: «Зазимавали суднами съ хлеба / пониже гилынки: 4 версты / 26го Октября 1852 года / Отъправиль рабочихъ 30го Окта[бря]». Отже, Михайло Никифорович Землянський був купцем і міщанином містечка Радуль на Чернігівському Поліссі (нині Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.), яке було засноване на початку XVIII в. в числі інших сіл і слобод старообрядцями Стародубського та Чернігівського полків. У XVIII ст. Радуль разом з іншими Стародубського-Чернігівськими старообрядницькими слободами був підпорядкований Київській губернській канцелярії [27]. Подальшу долю рукопису розкриває запис на арк. 5 нн II рах. – «1865 Года Авьгуста 19 числа / Приставился Рабѣ божий Михаилъ / и по по смертоу досталася Сия / Благо[в]еная Книга Назы/ваимой Октай польной / Сыну его

Коньстантину Михайловичу Сыну Землянскому/ И продъча Книги подостоваль». Своє право власності на рукопис він зазначив текстовим штампом фіолетового кольору на арк. В (2), К (20), 243зв, СМД (244), СМС (245зв.) – «Константинъ Михайловичъ / Землянскій / с, Радуль Чер. губ. / _____ 18 г.». Наступним власником книги був вже онук Михайла Никифоровича – Миколай Землянський, що підтверджує запис на арк. 2 нн II рах. Папір Синього кольору «Сия енига прин / Николаю Землянскому». Можливо, що саме в останнього власника і придбав рукопис до музейної збірки 21.12.1928 р. митрополит Андрей Шептицький за 10 руб. Ми не будемо зупинятися на оздобленні рукопису, оскільки, воно потребує окремого монографічного дослідження. Лише зазначимо, що воно складається із заставок з пишним рослинним орнаментом із квітів та бутонів і зображень екзотичних птахів на арк. 1зв., 5зв., 32зв., 59зв., 84зв., 113зв., 145, 169, 192, 214 та розкішних ініціалів. Вони витримані у ветківсько-стародубському стилі з характерною для нього колористичною гамою у вишневих, зелених, синіх і охристих кольорах.

Після аналізу структури і палеографії рукопису (Ркк-774), який проходив за списками як Ірмологіон XVIII ст., ми можемо припустити, що кодекс є одним із найдавніших Трезвонів (різновидом Стихираря) середини XVIII ст. Його палеографія (знаменна нотація з помітами та признаками та півустан) свідчить, що, вірогідно, кодекс було переписано у другій половині XVII ст. Проте, лише наприкінці XVII ст. Стихирар місячний заступає новий тип книг, який отримав назву «Трезвон». Виявлені у рукописі філіграні «Pro Patria» з літерами «БАГ» свідчать, що папір був виготовлений на паперовій фабриці Афанасія Абрамовича Гончарова близько 1739 р. [17, № 80 (бл. 1739 р.)]. Тому дату створення рукопису слід перенести на середину XVIII століття. Покрайні записи на арк. 3-31 російським скорописом XVIII ст. «дал ..шповіаго Гаврил Ѹстрев тисова». На спідньому форзаці записано скорописом кінця XIX-поч. XX ст. «Сия святая книги нарицаемая Трезвон Певчий» і ціна 140 руб. До НМЛ (тоді ще Церковного музею) рукопис був куплений митрополитом Андреем Шептицьким як «Трипеснец крюковий» у 1905 р. у І.М. Фадеєва в Москві за 170 руб.

Рукописний Ірмологіон XIX ст. (Ркк-753) після аналізу текстів було атрибутовано як старообрядницький Збірник із співами із Пісної та Цвітної Тріодей та Обіходом другої чверті XIX ст. Він переписаний знаменною нотацією з помітами та признаками на папері з датою– «1837» (арк. 4), літерами «Б» (арк 11) «Г» (арк 12-13, 40), і цифрами «40» (арк. 38). Містить на арк. 1-15зв. Стихири в неділю Цветоносу, арк.16-16зв. «Азбѣку посогласію», арк. 17-33 канон Пасхи, арк. 35-44 зв. «Тропарі і кондаки воскрѣны». Збірник оздоблений однією заставкою на арк. 17 в стародрукованому стилі близькому до ветківсько-

стародубської орнаментики із рослинних мотивів, виконаною пером чорним чорнилом і розкольорованою їдкою кислотно-зеленою фарбою. До НМЛ був придбаний близько 1905 р. у І.М. Фадєєва.

Ще один рукопис, що містить демественний напів, виявлений у музичній частині на арк. 132-167 старообрядницького Збірника-конволюта XVIII-XIX ст. (Ркк-846). Конволют складається із друкованого старообрядницького видання XVIII ст. «Поучения великаго господина святеишаго Иосифа [†15 квітня 1652 р.]⁸ патриарха Московскаго и всея великия Руси архиереом, и священноиноком и мирским иереом и всему священному чину» на арк. 1-39, рукописного Житія Кирила і Мефодія на арк. 42-76, рукописних Служб, молитов і канонів на арк. 77-124 та невменних текстів Обіходу зі Стихирарем на арк. 125-167 (Літургією Йоана Златоустого знаменного наспіву, а потім демественного). Нотація рукопису з помітками та признаками. Збірник було куплено митрополитом Андреем Шептицьким у 1908 р. в Москві у Миколая Сергійовича Большакова за 5 руб.

Як впливає з вище викладеного, колекція невменних безлінійних нотних рукописів НМЛ, яка складається із 14 одиниць збереження, є невеликою. Особливо це помітно у порівнянні із поважною збіркою нотнолінійних Ірмологіонів, яка нараховує 207 екземплярів. Проте, з огляду на представлені у ній рідкісні пам'ятки, ретельно підібрані самим митрополитом Андреем Шептицьким, є надзвичайно цінним джерелом до історії вивчення давньої музичної культури східнослов'янської традиції.

Література

1. Агеева Е.А. Гусличские книгописцы: к проблеме авторского стиля и художественных приемов / Е.А. Агеева, Е.А. Подтуркина // Старообрядничество в России (XVII-XX вв.): Сб. науч. тр. Вып. 5 / Отв. ред. и сост. Е.М. Юхименко. – Москва: Языки славянской культуры, 2013. – С. 389-405.
2. Азбука знаменного пения старца Александра Мезенца (1668-го года). Издал с объяснениями и примечаниями Ст. Смоленский. Цензор Архимандрит Тихон. Посвящается Сергею Александровичу Рачинскому. – Казань: Тип. Императорского ун-та и типо-литография Н. Данилова, 1888. – 132 с., 14 л.
3. Бажанський Порфирій Іванович // Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/.../Бажанський_Порфирій_Іванович..., вільний. – Заголовок з екрана.
4. Безуглова И. Ф. Опекаловский распев / И.Ф. Безуглова // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник 1978. – Ленинград: Наука, 1979. – С. 196-204.
5. Византийская музыка // Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Византийская_музыка, вільний. – Заголовок з екрана.
6. Герасимов А.А. Филигранные XVII века на бумаге рукописных и печатных документов

⁸Церковні книги, видані за його патріаршество, були останніми, які відбивали дониконівську редакцію текстів. Тому вони високо цінувалися і перевидавалися старообрядцями.

- русского происхождения / А.А. Гераклитов; [Послел. и коммент. С. А. Клепикова]; [Акад. наук СССР. Ин-т истории]. – Москва: Из-во АН СССР, 1963. – 259 с.: ил.
7. Дадыкин А.В. Методические указания по определению и датировке бумаги русских кириллических книг XV-XX вв. / Сост. А.В. Дадыкин – Ростов Великий: ГМЗ «Ростовский кремль», 2006. – 44 с.
  8. Дианова Т. Водяные знаки рукописей России XVII в.: По материалам Отдела рукописей ГИМ: [Альбом] / АН СССР, Ин-т истории СССР; М-во культуры РСФСР. Гос. ист. музей; Сост. Д.В. Дианова, Л.М. Костюхина. – Москва: Ин-т истории СССР АН СССР, 1980. – 173 с.: ил.
  9. Дианова Т. Филигрانی XVII-XVIII вв. «Герб города Амстердама»: каталог / Т.В. Дианова. – Москва: ГИМ, 1998. – 166, [1] с.: ил. – (Труды Государственного Исторического музея).
  10. Дианова Т.В. Филигрانی XVII-XVIII вв. «Голова шута»: каталог / Т.В. Дианова. – Москва: ГИМ, 1997. – 165, [1] с.: ил. – (Труды Государственного Исторического музея. Вып. 94).
  11. Дроздецька Н.К. Опекаловський распев: іменование і бытование / Н.К. Дроздецька // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. – Вип. 80. Наука про музику сьогодні: проблеми та перспективи: Збірник наукових статей / Редактор-упорядник О. С. Зінькевич. – К., 2009. – С. 292-311.
  12. Ефимова, И.В. Источниковедение древнерусского церковно-певческого искусства. Учеб. пособие / И.В. Ефимова; Краснояр. гос. ин-т искусств. – Красноярск, 1999. – 130 с.
  13. Захарьина Н. Б. Русские певческие книги: типология, пути эволюции / Автореферат дис. на соискание ученой степени докт. иск. наук.: 17.00.02 / Н.Б. Захарьина. – Москва, 2006. – 38 с.
  14. Збірка В.П. Пещанського [Каталог]: Вересень 1922. – Львів: НМЛ, 1922. – 8 с.
  15. Катагощина М. В. Предпринимательская деятельность российских антикваров в конце XIX – первой трети XX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / М.В. Катагощина. – Москва, 2005. – 24 с.
  16. Катагощина М.В. Предпринимательская деятельность российских антикваров в конце XIX – первой трети XX века: Дис. .... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / М.В. Катагощина. – Москва, 2005. – 223 с.
  17. Клепиков С.А. Филигрانی і штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX века / С.А. Клепиков / худ. С.Б. Телингатер. – Москва: Изд. Всесоюзной Книжной палаты, 1959. – 306 с., ил.
  18. Клименко Е.С. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Історико-кодикологічне дослідження: Каталог: Палеографічний альбом / Е.С. Клименко, О. М. Гальченко; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 305 с.: іл.
  19. Лебедева И.Г. Невмы // Музыкальный энциклопедический словарь Гл. ред. Г.В.Келдыш. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – С. 376.
  20. Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: историко-археографический очерк: с приложением 116 таблиц с изображениями бумажных водяных знаков / Н.П. Лихачев. – Санкт-Петербург: Тип. Императорской акад. наук. , 1891. – 106, [4] с., 116 л. ил.
  21. Мацюк О.Я. Філіграні архівних документів України XVIII-XX ст. / О.Я. Мацюк; Відп. Ред. Ф.П. Шевченко. – Київ: Наукова думка, 1992. – 352 с. – (Пробл. едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Наук.-довідк. вид. з історії України).
  22. Невма // Энциклопедический словарь / под. ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева,

- Ф.Ф. Петрушевскаго / Изд. Ф.А. Брокгаузь, И.А. Ефронъ. – Санкт-Петербург: тип. И.А. Ефрона, 1897. – Т. 40 (XXа): Наказный атаманъ-Неясыти. – С. 799-800.
23. Опекалов Вознесенский монастырь // Материалы для истории Тверской епархии [Прибавление к Тверским епархиальным ведомостям] / Сост. Дм. Самбикин. – Тверь: Тип. Губернскаго Правленія, 1898. – С. 22-23.
  24. Парфентьев, Н.П. Древнерусское певческое искусство в духовной культуре Российского государства XVI-XVII вв.: Школы. Центры. Мастера / Н.П. Парфентьев. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 236 с.
  25. Певческая книга «Обиход» // Патриарший центр древнерусской богослужебной традиции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.oldrprc.ru/divine/singing/books/obihod.php – Дата доступа: 22.05.2018.
  26. Подтуркина Е.А. Художественное оформление старообрядческой рукописной книги гуслицкого письма XVIII-XX вв.: автореферат дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.04 / Е.А. Подтуркина; [Место защиты: Науч.-исслед. ин-т теории и истории изобразит. искусств Рос. акад. художеств]. – Москва, 2013. – 26 с.
  27. Радуль // Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Радуль>, вільний. – Заголов. з екрана.
  28. Ровинский Д.А. Подробный словарь русских граверов XVI-XIX вв.: с 720 фотопит. И 210 цинкограф. В тексте: [в 2-х т.] / Сост. Д.А. Ровинский. – (посмерт. изд.). – Санкт-Петербург: Тип. Импер. Акад. наук, 1895. – Т. 1: А-І. – 344, 448 стб.: ил.; 1 л. портр.
  29. Стоев П.М. Списки ієрарховъ и настоятелей монастырей російскі# церкви / Сост. изъ достовѣрныхъ источниковъ Павелъ Строевъ. – Санкт-Петербург: Изд. Археографической комиссіи, 1877. – X с., 1064, 68 стб.
  30. Федір Олексійович Романов // Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Федір_Олексійович, вільний. – Заголов. з екрана.
  31. Филиграни XVII века по рукописным источникам ГИМ: Каталог / Гос. ист. музей; [Составители Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина]. – Москва: ГИМ, 1988. – 246 с.: в основном ил.
  32. Шудря С.С. Дослідники народного мистецтва: Біобібліографічні нариси. Зошит 3 / За ред. д-ра мистецтвознавства М.Р. Селівачова. – Київ: Вісник «Ант», 2008. – 116 с.
  33. Дадыкин А. В. Методические указания по определению и датировке бумаги
  34. Русских кириллических книг XV-XX вв. Ростов Великий, 2006.

Унікальний примірник «Книги о постничестві» Василія Великого 1594 р. з фондів Музею книги історико-культурного заповідника м. Острога

Кожна книжка – це окрема доля, історія, а особливо коли йдеться про раритети більш ніж 400-літньої давнини. Кожен збережений досьогодні давній примірник є складним комплексом різноманітних відомостей, інколи випадкових та незрозумілих сучасним читачам, інколи цікавих, а подеколи й унікальних. І завдання дослідника-книгознавця – не тільки максимально проаналізувати доступний для вивчення матеріал, а й спробувати розшифрувати залишені нам свідчення і підказки. Суттєво більшої актуальності така інформація набуває в питаннях, де бракує джерельної бази, а її, на жаль, бракує практично в усіх сюжетах з історії давньої української книги, друкарень бібліотек та папірень. Одним із таких стародрукованих унікатів, який вдалося розговорити, виявився примірник «Книги о постничестві» Василія Великого, виданий острозькою друкарнею у 1594 р. Прикметно, що цінний фоліант зараз зберігається тут-таки в Острозі у Музеї книги Острозького державного історико-культурного заповідника.

Унікальним примірник «Книги о постничестві» Василія Великого виявився насамперед завдяки давній оправі початку XVII ст. місцевого острозького виготовлення та форзацним аркушам, на папері яких є філігрань острозької папірні. І оправа, і філігрань паперу цікаві не тільки як самостійні артефакти та візуальні свідчення розвитку палітурної справи і папірництва в Острозі, а, можливо, й як ознаки давньої князівської чи академічної книгозбірні.

Загалом «Книга о постничестві» Василія Великого, видана в Острозькій друкарні в 1594 р., представляє умовно другий етап роботи друкарні. Як відомо, друкарня в Острозі, яку логічніше інституційно визначати як видавництво, була започаткована власником міста, магнатом, політичним діячем, київським воєводою В.К. Острозьким наприкінці 1570-х рр. Основною метою її діяльності була підготовка до друку та публікація повного тексту Біблії церковнослов'янською мовою. До реалізації цього великомасштабного видавничого проекту долучився друкар Іван Федоров. Після виходу Біблії Іван Федоров, як вважається, не знайшовши порозуміння з В. К. Острозьким,

повернувся до Львова, і місцеве книговидання в Острозі більш ніж на 10 років припинилося, і було відновлене, вірогідно, саме публікацією праці Василя Великого. Її актуальність для друку пояснюється зацікавленістю В.К. Острозького в підтримці діючих та фундації нових православних монастирів, і запровадження в них уставу спільного життя або афонського уставу. В Україні здавна набули широкого розповсюдження аскетичні повчання про піст та чернече життя Василя Великого як одного із найвідоміших представників християнської патристики. «Книга про піст» служила основоположною працею православного чернецтва. Попри її декларовану актуальність примірники доволі добре збережені, нечасто містять на полях коментарі, записи, помітки, відтак засвідчують не надто активне її студіювання.

Документів, що проливали б світло на перебіг друкування пам'ятки, не збережено, відомості про книжку вміщено у її передмовах та післямовах. Так, у післямові зазначено, що праця Василя Великого видана в острозькій друкарні «повеленіємъ и власным коштомъ и накладомъ, трудомъ и промыслом ясне освещеного велможного кн[я]жати Константіновича Острозскаго, воеводи Кіевскаго, маршалка земли Волинское, старосты Владимирскаго» 3 березня 1594 р. У передмові до читачів повідомляється, що в друкарні князя В.-К. Острозького попередньо було опубліковано «Ветхаго же и Новаго Завѣту Библию і иныхъ книгъ немало», а тепер видає твір «Василіа Великаго на исцеление внутреннего ч[ѣ]ловѣ[к]а». На титулі, що вже є в цьому стародрукові, вказано дату закінчення роботи, на звороті титулу, як в переважній більшості видань Острозької друкарні, вміщено герб князя Костянтина Острозького. До документального матеріалу можна також залучити й невелике зображення замку, вірогідно Острозького [1, с. 907], на гравюрі з Василієм Великим.

Детальніших відомостей стосовно підготовки до друку та публікації цього видання немає як у самій книзі, так і в документальних джерелах. Тираж цього видання, як й інших стародруків, опублікованих в Острозі, не встановлений, однак, значна кількість збережених примірників, а зараз їх фіксується понад 100 [1, с. 908], свідчить, що він був досить великим, близьким до тисячі чи двох тисяч примірників.

Більше 20 примірників представлено в українських збірках [1, с. 908] – у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, Національній історичній бібліотеці України, Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького, Львівському історичному музеї, Одеській національній науковій бібліотеці та Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

*Унікальний примірник «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р.
з фондів Музею книги історико-культурного заповідника м. Острога*

Найцікавішим з точки зору пов'язаності з Острозьким осередком можна вважати примірник зі збірки Загоровського Різдвабогородицького монастиря, за легендою подарований особисто В. К. Острозьким у 1602 р. Григорію Отреп'єву (Григорію царевичу Московському) зі сподвижниками (з братією Ворламом і Мисаїлом) [2, с. 56-73]. Цей примірник пізніше зберігався в Церковно-археологічному музеї при Київській духовній академії [3, с. 45; 4, с. 52]. Загалом фонди Київської духовної академії внаслідок постреволуційних перерозподілів зосередилися у фондах Всенародньої бібліотеки України, як тоді називалася Національна бібліотека України. Однак цього примірника немає серед стародруків бібліотеки.

«Книга о постничестві» Василя Великого надрукована форматом у двійку на 604 аркушах, організованих у чотири рахунки відповідно до розділів, у першому 8 нумерованих аркушів, у наступних відповідно по 160, 292, 143 нумерованих. Стародрук складається із 151 чотириаркушного зошита, сигнатур, тобто друкованої нумерації зошитів, не має. Нумерація зошитів кириличними цифрами розміщена в нижньому кутку, цифри під титлами. Відкривається книга титулом, в тексті вказано назву книги, місце та час видання, назву відділено трьома виливними прикрасами. Титул оформлено за допомогою рамки із смужок, лінійок та двох невеликих заставок. На звороті розміщено герб кн. В. К. Острозького з підписом. В кінці книги коротка післямова також з вихідними відомостями, під нею кінцівка.

Для друку використано великий євангельський шрифт, розміщено 19 рядків на сторінці, розмір 10 рядків 127 мм, розміри шпальти набору 233x125 мм. Друк здійснено в дві фарби. Ілюстративне оформлення видання доволі стримане, виконане за допомогою заставок, кінцівки, ініціалів. Вже давно було виявлено факт того, що при друці видання Василя Великого було використано заставки та ініціали з Євангелія 1575 р., надрукованого у Вільнюсі в друкарні П. Мстиславця та Мамоничів, а також кінцівки з московських Апостола 1564 р. та Часовника 1565 р. І. Федорова та П. Мстиславця. Також використано і вільнюський шрифт Євангелія 1575 р. Уміщене на початку книги зображення Василя Великого виконано в тій же манері, що і чотири зображення апостолів в Євангелії 1575 р., а пізніше у львівському Євангелії 1636 р. та його перевиданнях. Гравюра з зображенням Василя Великого, очевидно, спочатку призначалася для іншого святого та твору, що засвідчують чорні плями, що утворились після вилучення її фрагментів, де, очевидно, містились якісь написи. Наявність ілюстративного матеріалу П. Мстиславця в «Книге о постничестві» дала підстави дослідникам, зокрема, А. С. Зьорновій [5, с. 103-109], твердити, що в цей час до Острога приїхав або він сам, або майстер, що виготовляв ілюстрації та заставки для його вільнюських друків. Хоча документальні

підтвердження цього факту відсутні, припущення практично не викликає заперечень у фахівців.

Стосовно того, хто керував на той час діяльністю друкарні, а відтак безпосередньо був причетний до друкування цієї книги, конкретних відомостей немає. Формальні ознаки вказують на відмінні видавничі та друкарські особливості порівняно з Острозькою Біблією 1581 р. У наступному за часом після «Книги о постничестві» виданні – «Маргариті» Іоанна Златоуста 1595 р. вказано ініціали друкаря «ВА», що розшифровується як «Василій Анаксіос», тобто «недостойний», – йдеться про Василя Суразького Малюшицького. Можливо, він також брав участь у підготовці до друку твору Василя Великого.

Досліджуваний примірник «Книги о постництві» Василя Великого 1594 р. зі збірки Острозького заповідника дещо неповний, однак, доволі хорошої збереженості – у ньому бракує аркушів 53-56 III рахунку, які замінено рукописними (філігрань – Леварт [7, с. 52, № 467 (1612, 1622 pp.)]), а також трьох останніх аркушів. Розміри книги становлять 325 x 217 x 105 мм, розмір аркуша 310 x 188 мм. Примірник містить читацькі помітки у вигляді позначень на полях переважно у вигляді коментаря «зри» крупним розмашистим почерком здебільшого коричневим, а в кількох випадках – червоним чорнилом на аркушах 12, 20, 21, 24зв., 30 зв., 31, 31зв., 87зв. II рахунку, 11, 15, 49 (внимай), 50, 58, 75зв., 100зв., 102зв., 108зв., 133 зв., 153, 188, 261 III рахунку, 6, 13, 26зв., 28зв., 35зв., 39, 39зв., 40, 59, 85зв., 87, 88, 92, 119, 120, 123, 138зв., 140 IV рахунку.

В примірнику є нечіткі невиразні маргінальні записи на титулі вверху над текстом і посередині. Верхній запис ретельно закреслений. В одному із записів посередині титулу читається «Ex Libris Gregoris Wa...»; в другому «Liewan /nebyst...», ще в одному «Дана книга Опанасіму». Ще в одному із записів читається «обытели скитския». Чи йдеться тут про Скит Манявський, який частіше за все називали просто «скит», або про інший чернечий осередок, незрозуміло. Відомий інший примірник видання Василя Великого 1594 р. із вкладним записом до Скиту Манявського відомого діяча Іова Княгиницького [1, с. 96]. На арк. 188 III рах. є запис під текстом без продовження «Сія книга», вверху над текстом «Нови завѣтъ». Книжка надійшла до фондів заповідника зі Львівського історичного музею, містить характерну печатку «Музей львовского Ставропигиона» (арк. [1] рах., 46, 159 II рах., 192 III рах.).

Відповідно до музейної документації примірник записано до основного музейного фонду в першу книгу (найстарішу зі збережених) поступлень під № 938 від 3.III. 1974 р. Однак встановити точну дату передачі стародрука зі Львова досить проблематично, тому що в книзі поступлень вказано як джерело: 9.04.1966 року передана з Львівського державного

*Унікальний примірник «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р.
з фондів Музею книги історико-культурного заповідника м. Острога*

історичного музею, старий інвентарний номер 1700 (мається на увазі номер Острозького краєзнавчого музею, під яким вона початково була записана до інвентарних книг, які не збереглися). В результаті перегляду актів передачі музейних експонатів на зберігання до музею за 1974 рік взагалі не виявлено акту, за яким книга потрапила до колекції – так, акт №64 містить інв. номер КП 913, далі йдуть акти 65-69, якими передаються експонати науково-допоміжного фонду, а акт №70 містить експонат вже з інвентарним номером 963, тобто потрібного нам 938 номеру в актах ми не знаходимо. Слід зауважити, що в цей період проводилась переінвентаризація музейних предметів, започаткувалися нові інвентарні книги, оскільки попередні були дуже не досконалі, поверхові, містили багато помилок, записів про походження предметів не кшталт «зі старих фондів музею» тощо. Документація приводилась до відповідності з інструкціями, але оскільки не всі книги та акти були збережені, то нові акти зачасти писалися в довільній формі, а не тільки на бланках усталеного зразку, інколи номери актів присвоювались офіційним листам чи колекційним описам, є порушення в нумерації, в датуванні актів.

Згідно інших записів, вже в інвентарній книзі № 2, що були розпочата у 1974 р., міститься інформація про передачу зі Львівського історичного музею до Острога ще 18 предметів, правда, вже не книг: два мечі XVII ст., шит, кременеві рушниці та пістолі, польські та турецькі шаблі, трипільська фігурка, булава, шестипер. Ці предмети записані до інвентарної книги пізніше, ніж книга Василя Великого, тобто у червні 1974 р., і в графі «джерело надходження» вказано про передачу їх з Львівського музею за різними актами – від 4.07.1952, 30.06.1956, 31.07.1956 р. (книга, нагадаємо, ніби передана згідно акту 1966 р.?!). Ветерани музею (і ті, що ще працюють, і ті, які давно на пенсії) не можуть точно сказати, чи це була одномоментна передача, чи експонати передавалися в кілька етапів. Є навіть думка про те, що це був обмін, взамін музей передав до Львова стародруки (які – можна тільки гадати). Тодішній завідувач фондів О. П. Фридрих займався цим одноосібно, спогадів він не залишив ніяких, а вказані вище розбіжності в актах та інвентарних книгах картину зовсім не прояснюють.

Примірник «Книги о постничестві» Василя Великого зберігся до нашого часу в оправі з коричневої шкіри. Верхню кришку оформлено тисненням у вигляді кибалкового середника із Розп'яттям та текстом по колу та кількох рамок. У внутрішньому полі навколо середника розкидані квіткові розетки кількох видів різних розмірів, в тому числі віньєтки у вигляді французьких лілій.

Одна із рамок складається із медальйонів у вигляді зображень польських королів та королев в орнаментальному обрамленні з написами «Сигізмунд» (SIGISMV), «Сигізмунд Август» (SIG AVG), «Бона» (BONA)

та «Ізабелла» (ISABELLA). Далі ми детальніше проаналізуємо вказані зображення. Інша тонша рамка має тиснення з малюнком рослинного орнаменту. Нижня кришка розграфлена широкими горизонтальними та вертикальними смужками з тисненням. Ширша із рамок має тиснення із зображеннями польських королів, ще одна рамка містить стилістично подібні зображення трьох алегорій із символами Віри («FIDES»), Надії («SPES») та Правосуддя («IUSTICIA»). Збереглися залишки двох давніх автентичних застібок із жовтого металу. На корінці є паперова наклейка «Василіа Вел/ вь Градѣ Острозѣ/ РБ 1594».

Для форзацних аркушів використано папір з водяним знаком острозької папірні, що малюнком зображує чотиридільний герб князів Острозьких, подібний до уміщеного в самій «Книзі о постництві» – на щиті герби Юрій Змієборець, Погоня, Баклай та Коньча в орнаментальному обрамленні. Замість зображення гербу Баклай бачимо лише риску, інші елементи втрачено, що вказує на зношеність форми. Комплексне вивчення паперу «Книги о постничестві» 1594 р. показало, що при друкуванні тиражу видання маркований такою філігранню папір не використовувався [7, с. 99-113]. Подібний водяний знак О. Мацюк датує 1606-1607 р. [8, № 368, с. 141, 261, 274] із посиланням на дослідження М. Гембаровича [9, № 122]. Зваживши на деформацію форми, можемо перенести датування паперу на декілька років або й на наступне десятиліття.

Використання острозького паперу для форзаців «Книги о постничестві» Василя Великого свідчить про наявність у примірнику острозької видавничої оправи або ж оправи місцевого виробництва. Оскільки філігрань форзацних аркушів датується більш чим на 10 років пізніше від часу друкування, то ці аркуші не могли бути видавничими або захисними, а пізніше використаними палітурником. Папір острозького виробництва надходив на продаж в інші населені пункти, де працювали палітурні. Відтак оправу цього примірника можна вважати виготовленою в палітурні Острога у перших роках XVII століття.

Тобто ідентичні елементи тиснення свідчать, що палітурне знаряддя для їх виготовлення постало в Острозі раніше від єзуїтів, воно використовувалося місцевими палітурниками у першому десятилітті XVII ст. Цілком можна припустити, що палітурне знаряддя залишилося ще від часів або Василя Костянтина Острозького, або його старшого брата Іллі Острозького чи й їх батька Костянтина Івановича Острозького, проте такі припущення, на жаль, не можна підкріпити фактичним матеріалом. Жодної книжки, яка б точно була задокументована як власність одного із зазначених князів Острозьких, нам невідомо. Проте збірки книг цим діячам належали відповідно до статусу. З іншого боку, зображення представників польської королівської родини Ягеллонів Сигізмунда Старого, його

*Унікальний примірник «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р.
з фондів Музею книги історико-культурного заповідника м. Острога*

другої дружини Бони Сфорци і їхніх дітей, нащадка королівського трону Сигізмунда Августа, і його сестри Ізабелли Ягеллонки, цілком логічно могли бути придбані для князівської збірки В. К. Острозького, це могло відбуватися до 1572 р., тобто до смерті Сигізмунда II Августа.

Подібна орнаментика із зображеннями римських пап, представників європейських католицьких династій, католицьких святих була цілком характерною для другої половини XVI і перших десятиліть XVII ст. Однак її аналіз викликає деякі запитання. Спочатку охарактеризуємо технічні параметри орнаментики – це кругла накатка для витиснення малюнка у вигляді смуги, з розміщеними на ній чотирма зображеннями. Ширина малюнка – 25 мм, умовна довжина, тобто один прогон – 190 мм. Всі чотири зображення підписані, лише на зображенні Ізабелли вверху вказано дату «1540». Чи ця дата зазначена в якості віхи життя Ізабелли? Ізабелла Ягеллонки чи Ізабелла Польська (1519-1559) – польська королева і литовська княжна, донька Сигізмунда I Старого і Бони Сфорци, дружина короля Угорщини Яноша I Запольяї, регентка при малолітньому синові 1540-1559 рр. Яноші II Жигмунда Запольяї (1540-1571). Проте детальніше ознайомлення з іншими стилістично подібними оздоблювальними елементами для оправ засвідчило, що йдеться про рік створення самого орнаменту, оскільки відомі схожі зображення чотирьох євангелістів, апостолів, святих, античних божеств та інші. На медальйоні з Марком вміщено дату 1540 р. [10, № 280], на трохи відмінному зображенні того ж Марка – 1544 р. [10, № 389, 392, 409], на медальйонах зі Спасителем та євангелістами дати 1543, 1545 р. [10, № 408, 409, с. 86].

Подібна орнаментика була поширена на теренах Речі Посполитої, виготовлялася у великих кількостях, вірогідно, краківськими майстрами для продажу. Стилiстично різноманітні сюжети схожі між собою, належать одному майстру чи майстерні. Тиснення у вигляді медальйонів із зображеннями чотирьох польських королів та королев не є самодостатнім ідентифікатором оправ саме острозького виробництва, оправи з ідентичним чи подібним тисненням були доволі поширені серед стародруків середини та другої половини XVI ст. У альбомі Е. Лауцявічюса зафіксовано такі оправи у примірниках видань 1530-1560 рр., що були надруковані в Кьольні, Базелі, Женеві, що перебували в збірках Вільнюського, Кросенського та Слоніського колегіумів [10, № 322, 325, 406, 421, 423, 424, с.75, 86, 88, 89], і не потрапляли до Острога. Ідентифікатором служить не тільки тиснення, а і острозький папір на форзацах.

Предметом наших досліджень стали й оправы стародруків, виготовлені в Острозі в 30-50 рр. XVII ст. для книжок бібліотеки Острозької єзуїтської колегії. Ми й раніше висловлювали припущення про створення цих оправ в Острозі. Один із аргументів – оздоблення оправ суперекслібрисом

фундаторки Анни Алоїзи Острозької. Крім того, нами вже ідентифіковано 6 примірників книг з єзуїтської колегії з тисненням у вигляді медальйонів із зображеннями польських королів та королев та острозькими філігранями на форзацних аркушах у вигляді герба зі сполученням Леліви і Коньчі в овальному картуші, датованими 1640-1644 р. [8, с. 142, № 370-374]. Йдеться про примірники збірки Національної бібліотеки України ім. В. І Вернадського. Загалом, тиснення на оправах із королівськими зображеннями є на кількох десятках стародруків збірки острозьких єзуїтів. Ці сюжети будуть детальніше розглянуті в кількох подальших публікаціях. Однак дивовижним виявився факт міграції тиснення з медальйонами із сполученням ще з одним у вигляді ромбів та овалів спочатку до Києва, а потім до Новгород-Сіверського та Чернігова, і зустрічається таке тиснення переважно на виданнях праць визначних українських богословів Іоаннікія Галятовського та Лазаря Барановича.

Відтак унікальний примірник з експозиції Музею книги Острозького заповідника наочно демонструє розвиток палітурної справи та папірництва в Острозі в перших десятиліттях XVII ст., а можливо, й надає перспективи віднаходження стародруків давньої бібліотеки В. К. Острозького або його родичів.

Джерела

1. Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: сводный каталог: Кн. 1-2. Москва, 2003. 1356 с.: ил.
2. Добротворский А. Сведение о книге Василия Великого, принадлежащей ныне Загоровскому монастырю, и сохранившейся на ней надписи // Записки Археологического общества. Т. VIII. Приложения. Санкт-Петербург, 1856. С. 56-73.
3. Барвінок В. Загальний огляд стародруків київських бібліотек // Бібліологічні вісти. 1924. – № 1–3. – С. 132-149.
4. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І. З. Мицько. Київ : Наук. думка, 1990. 192 с.
5. Зернова А. С. Первопечатник П. Т. Мстиславец // Книга: Исследования и материалы. Москва, 1964. Сб. 9. С. 103-09.
6. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566-1651. Київ: Друкарня УАН, 1923. 124 с.: іл.
7. Бондар Н. П. Філіграні примірників «Книги о постництві» Василя Великого 1594 р. острозького друку як джерело для дослідження діяльності Острозького видавничого осередку // Острозька давнина: наук. зб. Остріг: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 2. С. 99-113, іл.
8. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття. Київ: Наукова думка, 1974. 296 с.: іл.
9. Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI-XVIII w. // Roczniki biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1966. – Т. 10. – З. 1-2. S. 1-83: 30 tabl.
10. Laucevičius E. XV-XVIII a. knygu įrišimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius : Leidykla «Mokslas», 1976. 125 s., 598 il.

Бароковість художньої структури рохманівського видання «Євангелія Учительного» 1619 р. Кирила-Транквіліона Ставровецького

Кирило-Транквіліон Ставровецький – філософ-богослов, літератор, церковно-освітній діяч та видавець – типовий представник української інтелектуальної еліти XVII ст., образ якої сьогодні доводиться реконструювати на основі невеликої кількості різнорідних, часто суперечливих джерел. Відсутність достовірних даних щодо дати народження, соціального походження та освіти К. Ставровецького залишає широке поле для здогадок та припущень. Однак поза сумнівом лишається той вагомий внесок у розвиток української культури, матеріальним вираженням якого є три продукти письменницько-видавничої діяльності мислителя: «Зерцало богословії» (Почаїв, 1618), «Євангеліє учительне» (Рохманів, 1619), «Перло многоцінное» (Чернігів, 1646). Біографічні дані та творча спадщина К. Ставровецького були об'єктом різностороннього вивчення протягом XVIII-XXI ст. Дослідником, якому вдалося охопити та систематизувати найбільше аспектів доробку К. Ставровецького, безперечно є С. І. Маслов. У виданих посмертно матеріалах до монографії С. І. Маслова [1] подано критичний огляд історіографії та біографічних джерел стосовно постаті Кирила-Транквіліона Ставровецького, проаналізовано ідейний зміст та літературну форму його творів, здійснено бібліографічний опис та дослідження усіх відомих видань, варіантів та перевидань творів. У роботах кількох останніх десятиліть інтерес до творчості К. Ставровецького не знижується, але увага зосереджується в основному на його письменницькій (І. Ісиченко, Г. Павленко, Б. Криса, В. Шевчук, Т. Трофименко, Г. Чуба, С. Азовцева та ін.) або видавничій діяльності (Я. Ісаєвич, Я. Запаско, Д. Степовик).

Літературознавці беззастережно вписують літературний стиль К. Ставровецького в дискурс ранньобарокової проповідницької прози [2, с. 194]. В передмові до сучасного перевидання «Євангелія Учительного» К. Ставровецького Б. Криса влучно зауважує, що ознаки бароко буквально «розсіпані» в текстах його проповідей [3, с. 15]. До таких ознак дослідниця зараховує, зокрема, тематичну сконцентрованість та емоційну напругу викладу; тлумачення старозавітних образів як префігурацію Нового Заповіту; візуальність образів; розбудовані

антитетичні конструкції та ампліфікацію [3, с. 14-15]. Історики українського книговидання зосереджуються на обставинах роботи мандрівної друкарні К. Ставровецького; історії друку, рецензування та рецепції його видань; оригінальності їх мистецького оформлення. Об'єктом нашого зацікавлення є художня структура видань К. Ставровецького, за допомогою якої утворюється «просторове зображення» [4, с. 56] його літературної творчості. Розгляд книги як цілісного твору мистецтва, що може ставати виявом стилю певної епохи [5, с. 4], дозволяє звернути увагу на ті елементи видань К. Ставровецького, які співвідносні з естетикою бароко. Адже ця стильова течія активно впливала на мистецький вигляд української книги першої половини XVII ст. [6, с. 34]. З огляду на обмежений обсяг даної статті, ми зосередилися на художній структурі рохманівського «Євангелія Учительного» 1619 р., що, за спостереженням Я. Запаса, вирізняється оригінальністю та стилістичною єдністю оформлення титульного аркуша й заставок [7, с. 147]. Метою нашого дослідження є виділення барокових ознак у площині художньої структури рохманівського видання «Євангеліє Учительного».

«Євангеліє Учителное, албо казаня на недѣля през рок и на празники господскіє и нарочитым святым угодником божіим» – скомпільована з різних авторитетних богословських джерел збірка проповідей, призначених для читання та використання під час недільних та святкових богослужінь протягом церковного року. Подвійна роль К. Ставровецького у її підготовці задекларована на титульному аркуші: «Съставлена трудолюбієм Іеромонаха Кирилла Транквиліона проповѣдника Слова Божого. Єго власным старанням, коштом и накладом з друку на свѣт ново видана». На думку Я. Ісаєвича, ця вказівка не свідчить про те, що К. Ставровецький був єдиним власником друкарні. Дослідник припускає, що у Рохманові (та в Почаєві) К. Ставровецький співпрацював з іншим майстром, який володів друкарським обладнанням. Ймовірно – Тимофієм Вербицьким. На користь такого припущення свідчить використання однакових дошок у оформленні почаївських та рохманівських друків із тими, що в подальшому застосовував Тимофій Вербицький у своїх київських виданнях [8, с. 201]. Але малюнок рамки, використаної на титульному аркуші «Євангелія Учительного», та більшості заставок, що організовують текстову частину, за висновком Я. Запаса, є оригінальними. Принаймні, вони не мають аналогій у кириличних виданнях попередників, хоча, можливо, наслідують певні західноєвропейські зразки [7, с. 147].

Набірний текст титулу оформлено у рамку, заповнену рослинним орнаментом та медальйонами із сюжетним зображенням. В центрі верхнього ребра рамки вміщено обрамлений променями медальйон із зображенням Святого Духа у вигляді голуба. Ще чотири медальйони

відображають ключові постаті Старого Заповіту: царя Давида зі скіпетром; Якова з ліствицею; Авраама, що приносить в жертву Ісаака; священника Мельхиседека із хлібом та вином. В центрі нижнього ребра рамки – янголи, що підтримують вінець. Використаний у рамці рослинний орнамент у вигляді стилізованих пагінців з квітами гвоздики, пуп'янів та плодів граната Я. Запаско пов'язує із витонченістю ренесансного стилю [7, с. 147]. Властива для барокових сюжетних гравюр масивність постатей, напруга та контраст [6, с. 34] не характеризують персонажів, зображених на медальйонах. Змальовані в умиротворених молитовних позах Давид, Яків та Мельхиседек, і навіть Авраам із мечем, занесеним над головою Ісаака, не виглядають емоційно напруженими. Але в сукупності ці ренесансні за формою складники (витончений рослинний орнамент та сюжетні зображення) будують алегоричну композицію титульного аркуша, в якій власне і виявляються ознаки раннього бароко. Для підготовленого читача XVII ст. символіко-алегоричний зміст рамки дає ґрунт для екзегетичних інтерпретацій.

У тексті передмови ще немає тлумачення використаних на титулі алегоричних образів, як ми це спостерігаємо у виданнях творів барокових проповідників 2-ї половини XVII ст. Проте, у текстовій частині видання широко використовуються вербальні образи, співзвучні з відповідними елементами книжкової графіки. Насамперед, це стосується рослинного орнаменту, застосованого в оформленні титулу, та заставок «Євангеліє Учительного». Такий художній елемент характерний для оздоблення українських стародрукованих видань, а також типовий для рукописної книги. Його символіка пов'язана із містким образом саду, що виявляє особливу продуктивність як у книжковій графіці, так і у літературній творчості бароко. Перетин площин графічного та вербального образу, який нас цікавить з точки зору художньої структури книги, можна простежити і у К. Ставровецького. Образ саду проходить наскрізним у «Передмові до чительника» Євангелія учительного. Перше речення одного з варіантів цієї передмови (у варіантах видань текст передмови суттєво відрізняється [1, с. 88]) вводить розлогий алегоричний образ дезорієнтованої церковної спільноти як господнього виноградника, який зазнав занепаду, та проповідника-садівника, покликаного відновити лад: «Винниця Христова ласкавий читателю, завше потребуєт работников пилних чуйних и pracowитих, аби в ней pracowали около збавеня душ людских кровію Христовою откуплених. Ям тиж найубожайший между оними роботниками, и в єдиннадесятий час пришедший на работу до винограда Христова, но узрѣлем яко многой працѣ потребуєт для очищенія своего. Абовѣм заросла дикостью лѣтораслій своих ...» [9]. У подальшому тексті передмови продовжується розвиток образу проповідника (автора/

видавця книги) як працівника Христового виноградника та слова Божого як ножа для обрізання зайвих гілок: «умислих книгу сію изобразити дѣлом друкарским для размноженя науки збавенной, поневаж виноград есть разумный, прето и ножа разумного на очищеніе потребует, то ест слова Божего науки пильно, чимбися дикій лѣторасли високо мисльних и горделивих человѣков обнизили, и всякое нечестие и беззаконіе обрѣзало. Ибо винница если не обрѣжется ножом и не покопается, тогда в запустѣніе будет ... Так и душа человѣческая, которая называется виноградом божіим, если не будет очищена словом Христова ученія, и яко ножом не обрѣжетлися... тогда таковая душа запустѣет ... и беззаконіем яко терніем заростет» [9]. Ця метафора обробленого Христового виноградника зримо супроводжує читача від початку книги (алегорична композиція саду з старозавітними проповідниками, осяяними Святим Духом) до кінця текстової частини, кожен структурний компонент якої сегментовано заставками та ініціалами з елементами рослинного орнаменту.

Наступним після титулу бароковим складником художньої структури «Євангелія Учительного» є герб одного із меценатів видання, що супроводжується текстом епіграми. Видання, як відомо, вийшло друком у маєтку «ей милости Княгинѣ Вишневецкой Михайловой в Рохмановѣ». Епіграма «На герб ясне вельможной ей милости Ирины Могилянъки княжны Вишневецкой Михайловой Корибутовой ...» прикрашає зворот титулу частини тиражу видання. За спостереженням С. Маслова, трапляються примірники з відмінностями в зображенні герба Корибутів-Вишневецких та іншим текстом вірша [1, с. 201]. В другому варіанті видання вміщено епіграму «На стародавний герб ясне освяцонных вельможных княжат Вишневецких Корибутовичов ...». Крім того, окремі примірники накладу містять вірші, присвячені князю Юрію Чарторийському («На стародавний клейнот ясне освецонных вельможных их мосцѣ княжат Чарториских ...») та князю Самуїлу Йоакимовичу Корецькому («На стародавний клейнот ясне освецонных велможных их мосцѣ княжат Корецких ...»). Тобто, в сукупності для художнього оздоблення рохманівського «Євангеліє Учительного» К. Ставровецький написав 4 епіграми. Ці поетичні тексти належать до жанру геральдичної поезії, розвиток якої в українській культурі дослідники беззастережно пов'язують із поширенням книгодрукування та утвердженням стилю бароко в українській літературі [2, с. 368; 10, с. 11 та ін.]. Розміщені здебільшого на зворотах титульних аркушів, зразки цього синтетичного «графіко-літературного» жанру [10, с. 4] виконували подвійну функцію в художній структурі книги: формального елементу художнього оформлення і змістового елементу присвяти меценатові видання [пор. 10, с. 11]. Після геральдичних віршів у виданні вміщено прозові присвяти відповідним

адресатам. Тексти цих присвят, як і віршів, на сьогодні є бібліографічною рідкістю. У багатьох примірниках вони втрачені. Фототипічне відтворення усіх варіантів гербових віршів, присвят та передмов входило до творчого задуму монографії С. І. Маслова, проте, на жаль, не було втілено. Тексти присвят не увійшли, на жаль, і до сучасного перевидання Євангеліє учительного [3].

Характерним елементом художньої структури рохманівського Євангеліє Учительного є чітка рубрикація тексту основної частини за допомогою декоративно-орнаментальних засобів художнього оформлення. Основний текст видання містить більше 100 структурних розділів (повчань), які відповідно до богослужбових потреб, розділено на дві великі частини: 1) повчання на рухомі свята; 2) повчання на нерухомі свята церковного року. Початок кожного зі структурних елементів марковано гравірованою заставкою та ініціальною літерою (цим власне і пояснюється така вражаюче велика кількість вжитих у виданні орнаментальних прикрас – 108 заставок із 19 дошок [11, с. 18]). Декоративність початкових елементів окремих структурних частин посилюється також використанням червоної фарби в наборі назви, ініціальних літер та маргіналій. Стилістична єдність усіх заставок та ініціалів досягається завдяки використанню рослинного орнаменту, що, як уже було зазначено, співвідносний із зображенням рамки на титульному аркуші. Однак малюнок на заставках різниться за ступенем ускладненості композиції. На частині заставок зображено співвідносні з титулом ренесансно витончені пагони з квітами та плодами, але велика кількість заставок передає й більш масивні узорі із закрученими листками аканта, типові для естетики бароко. Також впадають у вічі композиційно ускладнені сюжетно-орнаментальні заставки: 1) Христос в оточенні двох херувимів та обрамленні з рослинного орнаменту; 2) Богородиця з Христом в обрамленні рослинного орнаменту. Формальні ознаки окремих елементів цих заставок – орнамент та зображення Христа і Богородиці – передають ренесансні риси. Проте композиційне поєднання таких елементів згодом стало особливо продуктивним прийомом в оформленні видань другої половини XVII ст., позначених впливом барокового стилю. Зокрема, типово барокові сюжетно-орнаментальні заставки є визначною рисою унівського перевидання Євангелія Учительного 1696 р., художнє оформлення до якого виконував Никодим Зубрицький. Показовим також є факт наслідування стилю оформлення рохманівського Євангелія Учительного 1619 р. в могилівському перевиданні 1697 р., що вийшло в друкарні Максима Воцанки (на титулі вказано фальшиві вихідні дані: Рохманів 1619 р.) [1, с. 203]. Це контрафактне перевидання є свідченням того, що оформлення рохманівського Євангеліє Учительного продовжувало задовольняти естетичні смаки видавців кінця XVII ст.

Тобто, яскраві, але важковловимі ознаки раннього бароко буквально «розсипані» не лише в тексті, але й у видавничій художній структурі рохманіського Євангеліє учительного 1619 р. Подібно як і у своїй літературній творчості, у книговидаванні Кирило-Транквіліон Ставровецький виявився першовідкривачем естетичного потенціалу барокового стилю. Алгоритмічно ускладнена композиція рамки; геральдичні вірші та сповнені місткими символічними образами прозові панегіричні присвяти і передмови до читача; нагромадження декоративних прикрас – це той арсенал барокових художніх засобів, що зазнавав певних еволюційних змін, але продовжував активно використовуватися в українському книговидаванні XVII-XVIII ст. Фототипічне перевидання рохманівського Євангелія Учительного з переданням усіх її видавничих особливостей на даний момент є найбільш вдалим способом реактуалізації цієї книжкової пам'ятки доби раннього Бароко.

Література

1. Маслов, Сергей Иванович. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность : опыт историко-литературной монографии / С. И. Маслов ; АН УССР, Ин-т лит. им. Т. Г. Шевченка. – Киев : Наукова думка, 1984. – 243, [2] с.
2. Ігор (Ісіченко). Історія української літератури: епоха Бароко XVII-XVIII ст.: навчальний посібник для вузів. Львів; Київ; Харків: Святогорець, 2011. 567 с.
3. Ставровецький, Кирило Транквіліон. Учителне Євангеліє / Кирило Транквіліон Ставровецький ; [пер. з церковнослов'ян.: Б. Криса, Д. Сироїд, Т. Трофименко ; відп. ред. Т. Шманько]. – Львів : Свічадо, 2014. – 679, [16] с.
4. Фаворский В. А. О художнике, о творчестве, о книге. – Москва : Молодая гвардия, 1966.
5. Герчук Ю. Я. История графики и искусства книги : учеб. пособие для студ. вузов / Ю. Я. Герчук. – Москва : Аспект Пресс, 2000. – 320 с.
6. Степовик Д. Українська гравюра бароко / Дмитро Степовик. – К. : КЛІО, 2012. – 494, [1] с. : іл.
7. Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. / Я. П. Запаско. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 307 с.
8. Ісаєвич Я. Українське книговидавання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
9. Ставровецький, Кирило Транквіліон. Євангеліє учительное. – Рохманів, 1619. – [8], 363, 181 арк. (Кир1248п).
10. Миненко Ю. В. Геральдична поезія в українському літературному бароко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Миненко Юрій Васильович ; ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника». – Івано-Франківськ, 2011. – 20 с.
11. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. Б-ке СССР им. В. И. Ленина. – Вып. 1. 1574 г. : I половина XVII в. / Сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. – Москва : [б. и.], 1976. – 447 с. : ил.

**Повернення з небуття:
рукописна та друкована спадщина
дерманського архімандрита Івана Дубовича**

1. Вступ. Волинь в історії письменства та видавничої справи в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст.

Волинь займає визначне місце в історії письменства, видавничої та книжної справи України кінця XVI – середини XVII ст. Саме тут в умовах релігійної боротьби й міжконфесійної конкуренції розкрився талант письменників і науковців з кола визначних представників Православної та Уніатської Церков. Центром інтелектуального й духовного життя православної Волині в згадану добу, без сумніву, був Острог, де працювали Клірик Острозький, Христофор Філалет, Василь Суразький та ін. Твори цих мислителів, видані в острозькій друкарні, стали класикою української давньої літератури; вони згадуються в шкільних програмах з історії України та вивчаються на гуманітарних факультетах вишів як визначні пам'ятки релігійної, філософської та полемічної думки. Відомими також є епізодична видавнича діяльність православних братств у Луцьку і Кременці, а також заходи єпископа Атанасія Пузини з поширення православної релігійної та навчальної літератури серед духовенства його єпархії. Після здобуття незалежності вітчизняні науковці почали звертати увагу на забутих діячів Уніатської Церкви та досліджувати їхню інтелектуальну спадщину. В результаті, науковцям стали відомі не лише полемічні, але й проповідницькі твори Володимирського єпископа Іпатія Потія, а також богословські праці дерманського архімандрита Мелетія Смотрицького.

Проте низка українських унійних діячів Волині, а разом із ними – їхній творчий спадок, досі перебувають у забутті. До таких діячів належить дерманський архімандрит Іван Дубович. Цей талановитий письменник-полеміст і науковець досі не викликав помітного інтересу у вітчизняних та зарубіжних учених. Енциклопедична стаття польського науковця Казимира Ходиніцького, яка побачила світ у кінці 1930-х рр. є, по суті, єдиним дослідженням, в якому була дана спроба зробити загальний огляд життя та діяльності Івана Дубовича. Інші дослідники (вітчизняні й зарубіжні) лише побіжно згадують про окремі епізоди його літературної та релігійної праці.

Запропонована стаття має на меті частково висвітлити обставини життя і діяльність цієї непересічної особистості, а також зробити загальний аналіз його праць, написаних на Волині.

2. Іван Дубович: походження та кар'єра в Уніатській Церкві.

Вважається, що Іван Дубович мав міщанське походження, народився в кінці XVI ст. у Вільні в родині віленського бурмістра [6, с. 436]. Вірогідно, був братом відомого уніатського проповідника й письменника на Білорусі, архімандрита віленського о. Олексія Дубовича. Документів про юнацькі роки, як і про освіту Івана Дубовича, виявити поки що не вдалося. Можна, втім, припустити, що його родина належала до заможних віленських міщан, які на межі XVI-XVII ст. надали енергійну підтримку митрополиту Іпатію Потію у впровадженні унії в столиці Великого князівства Литовського. В такому разі стає зрозумілою успішна кар'єра у З'єднаній Церкві братів Дубовичів, які, будучи міщанами, змогли стати настоятелями багатих монастирів, які тоді передавали переважно шляхтичам. Висловлюємо також припущення, що Іван Дубович на початку XVII ст. належав до унійної громади при монастирі Св. Трійці у Вільні, де познайомився з видатними діячами З'єднаної Церкви – майбутніми владиками Йосифом Рутським (митрополитом Київським) та Йосафатом Кунцевичем (архієпископом Полоцьким). Це може пояснити, чому в подальшому він виконував складні та відповідальні доручення обох згаданих владик.

У нас немає відомостей про те, коли і за яких обставин Іван Дубович отримав духовний сан. Можливо, це відбулось у віленському монастирі Св. Трійці, звідки вийшла більшість діячів першої хвилі василіанського чернецтва. Достеменно відомо, що 1619 р. він уже виконував функції намісника Полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича в Могилеві (Білорусь) [4, с. 170-171]. Уже призначення на відповідну посаду до цього міста досить красномовне. Могилів був великим і багатим торговим центром на східних землях Великого князівства Литовського, де вплив уніатів був мінімальним, а мешканці переважно ставилися до Уніатської Церкви вороже. За таких обставин нагляд за церковним майном у Могилеві Полоцький владика міг доручити лише тому, кому надзвичайно довіряв [3, с. 137]. Про те, що Іван Дубович користувався високою довірою в середовищі уніатської ієрархії, свідчить іще один факт. 1623 р. він прибув до Києва як повноважний представник уніатського митрополита Йосифа Рутського вести переговори з православними єпископами про умови об'єднання Церков на базі створення Київського патріархату. Отже, Іван Дубович належав до еліти своєї Церкви, проінформованої про найважливіші (й певний час приховані від ширшого загалу) стратегічні плани уніатської ієрархії.

Поки не вдалося встановити, як довго перебував Іван Дубович на посаді єпископського намісника в Могилеві. Натомість достеменно відомо, що «білоруський» період його життя і діяльності закінчився 1634 р., коли він, після недовгого перебування на посаді пінського архімандрита, прибув на Волинь [6, с. 436]. Сталося це після смерті дерманського архімандрита Мелетія Смотрицького, який в останній період життя був уніатом. Перед митрополитом Йосифом Рутським постала нагальна потреба призначити нового настоятеля для багатого монастиря в дуже складному і релігійно нестабільному регіоні – Волинському воєводстві. Владика вибрав Івана Дубовича, після чого розпочався новий, «волинський» період життя останнього.

Як настоятель Дерманського монастиря Іван Дубович виявив себе добрим господарником і успішним поширювачем унії. Він також дбав про обнову цієї обителі й, за свідченням о. Касіяна Саковича, завершив будівництво монастирського комплексу, яке розпочав попередній архімандрит о. Мелетій Смотрицький [2, с. 370]. Громадсько-релігійна діяльність Івана Дубовича у волинський період життя пов'язана з проблемою латинізації Василіанського чину, а також зі спробами передати Дерманський монастир римо-католицькому ордену Босих Кармелітів. Про це відклалися документи в актах св. Конгрегації Пропаганди Віри середини 1640-х рр. [10, с. 134, 360, 382-383, 385]. Проте ця тема потребує додаткового дослідження, бо інформація про перехід Івана Дубовича до латинського обряду не зовсім узгоджується з його письменницькою діяльністю, про що йтиметься далі.

В історичній літературі побутує помилкова інформація про смерть Івана Дубовича 1646 р. [6, с. 436-437]. Насправді це сталося значно пізніше, й дерманський архімандрит повною мірою пережив драматичні події в історії Уніатської Церкви на Волині за часів Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Спустошення монастиря та його мастків, руїна унії на Волині, постійні військові тривоги – саме цим були сповнені останні роки життя настоятеля в його зруйнованій обителі. Мабуть, серед хвиль розбурханого моря історії, доля самотнього, загубленого в лісах Волині спустошеного монастиря вже не цікавила сучасників. Ймовірно, саме тому сподвижник та одностудець Йосифа Рутського і Йосафата Кунцевича, дерманський архімандрит Іван Дубович пішов з життя зовсім непомітно – ймовірно, на межі 1655/56 рр [5, с. 13].

3. Друкована спадщина Івана Дубовича.

Літературну та наукову діяльність Іван Дубович розпочав не пізніше, ніж 1627 р. на теренах Білорусі. Саме тоді вийшла друком його проповідь, виголошена на похороні Варвари Нарушевичівни – дружини лідера

уніатів Великого князівства Литовського троцького воєводи Януша Тишкевича. Цей твір засвідчив, що автор на той час був високоосвіченим і талановитим проповідником. Так, у міркуваннях про добру і злу смерть, а також про призначення людини на світі, Іван Дубович виявив неабиякий ораторський талант і знання не лише текстів біблійних книг, але й творів античних авторів [9, с. 9].

Проте повною мірою активність Івана Дубовича як письменника і науковця розгорнулася саме у «волинський» період життя. Можливо, цьому сприяла віддаленість Дерманського монастиря від великих міст, завдяки чому мислитель серед лісів і мальовничих пагорбів мав сприятливу атмосферу для письменницької діяльності. Знаковою подією в цьому сенсі став 1644 р., коли вийшло в світ два видання Івана Дубовича. Спробуємо їх коротко розглянути.

1. «Правдивий календар Христової Церкви» («Kalendarz prawdziwy cerkwi chrystusoweу»). Написаний у Дермані й виданий у друкарні оо. василіан у Вільні він стосувався дискусії в тогочасній Уніатській Церкві про доцільність переходу на новий (Григоріанський) календар. Передусім інтерес викликає посвята цієї книги князю Домініку Заславському – патрону Дерманського монастиря та покровителю Івана Дубовича. Вона не стосується власне календарних проблем, а є панегіриком князю та його предкам. Цікаво, що автор наполегливо підкреслює прямий родинний і духовний зв'язок князя-католика з Руссю, акцентує увагу на заслуги його предків з кола видатних представників «руського народу». Щоб підсилити свої слова, Іван Дубович змалював у посвяті образ містичного неба, на якому було урочисто зображено давньоруських князів від Аскольда і Діра до їхніх нащадків, якими, на думку автора, є князі Острозькі та Заславські. Видається важливим, що автор серед давньоруських князів осібно виділив короля Данила Галицького, називаючи його «дідичем руської монархії» та володарем «руського королівства» [8, с. I-IV]. На нашу думку, посвята розкриває важливий аспект національної свідомості дерманського архімандрита, який безпосередньо пов'язував князівську еліту Волині (на прикладі князів Острозьких і Заславських) з князівськими династіями Київської Русі та Галицько-Волинського королівства.

Щодо основної теми (календарної проблеми) слід зазначити, що вона вирішується в душі Католицької Церкви – автор наполягає на тому, що слід виправити старий (юліанський) календар. Крім полемічної (підсумкової) частини роботи, а також огляду календарної проблеми в політиці Церкви, автор помістив огляд розвитку науки про літочислення в античні часи. Привертає увагу ґрунтовна обізнаність Івана Дубовича в історії античної науки, пов'язаної з астрономічними спостереженнями та календарними дослідженнями, не лише в Європі, але й у Єгипті, країнах Близького

Сходу та Індії. Зазначається важливість наукової школи в Александрії та її бібліотеки, яку «оздобив книгами» єгипетський фараон Птоломей; згадуються імена античних учених (філософів, поетів, математиків, астрономів, географів) серед яких – Аристотель, Гомер, Гесіод, Архімед, Фалес, Страбон та ін. [8, с. 1-12]. Загалом праця Івана Дубовича вирізняється високим, як для свого часу, рівнем наукової аргументації й дуже помірним градусом полеміки з опонентами.

2. «Ієрархія або про першість в божій церкві» («*Hierarchia albo o zwierzchnosci w cerkwi bozey*») написано в Дерманському монастирі й видано в друкарні Львівської єзуїтської академії. Книга належить до полемічної літератури, де з католицьких позицій розглядаються ознаки істинної християнської Церкви. Автор наводить відомі аргументи про першість апостола Петра та римських архієреїв, а також обґрунтовує католицький погляд на сутність єдності Церкви. Натомість особливістю цієї праці є досить розлогий розділ про історію Київської митрополії та її зв'язки з Апостольським Престолом. Іван Дубович дотримувався поширеної в той час концепції про три етапи хрещення Русі (Аскольдове, княгині Ольги та князя Володимира), наводячи для її підтвердження розлогі витяги з різних хронік. Особливу увагу автор приділив першому (Аскольдовому) хрещенню Русі, навівши низку літописних свідчень про ці події, зокрема сюжет про неопалиме Євангеліє [7, с. 167-172]. Інтерес Івана Дубовича до вітчизняної історії виявився також у наведенні списку київських митрополитів, причому деякі з них мали досить розлогі біографічні довідки.

Полемічна складова твору витримана в спокійному дусі, але водночас свідчить про складне співвідношення національної та релігійної складової в свідомості автора. Будучи апологетом унії та «руської» державної князівської традиції він, водночас, неоднозначно оцінював наслідки латинізації українсько-білоруської шляхти. Тему цю було порушено ще в знаменитому «Треносі» Мелетія Смотрицького (1610 р.), де наводився розлогий список шляхетських родів, які залишили православ'я та перейшли до римо-католицизму. У 1640-х рр. ця проблема залишалась актуальною і болісною для православного суспільства України та Білорусі. Іван Дубович навів «список Смотрицького» зі своїми коментарями, наголошуючи, що православні самі винні у цих втратах. З цього приводу він, зокрема, писав: «...радше радіємо, що не в грецькому набоженстві вони перебувають, але в церкві божій, і певнішими є в питанні вічного спасіння, ніж тоді, коли їхні родини були в схизмі й під керівництвом духовенства грецького – сонного і невченого»¹. Ця очевидна суперечність між національною та релігійною

¹«...raczej cieszymy się, gdyż lubo nie w graeckim znajduią się nabożeństwo, ale w kościele bożym, y pewnieyszemi są zbawienia wiecznego, niż kiedy te domy były w shizmie, y pod rządem duchowieństwa ospałego y nieuczzonego graeckiego» [7, с. 192-193].

свідомістю була особливістю світосприйняття не лише Івана Дубовича, а й значної частини уніатської еліти України та Білорусі кінця XVI – першої половини XVII ст., яка опинилася на перехресті католицької європейської культури та православної духовної традиції.

Деякі вітчизняні та зарубіжні науковці вважали Івана Дубовича автором ще однієї книги – «Образ православної церкви» («Obraz prawosławnej cerkwi» 1645 р.), в якій містилася гостра критика полемічної праці К. Саковича «Перспектива», спрямованої проти як православних, так і уніатів. Посилання на відповідну розвідку Івана Дубовича міститься навіть у «Літосі» Київського митрополита Петра Могили. Втім, його авторство згаданого твору є дуже сумнівним. По-перше, книги під відповідною назвою досі не виявлено, тому її аналіз (зокрема й щодо авторства) наразі неможливий. По-друге, сам Іван Дубович заперечував свою причетність до написання будь-яких книг, спрямованих проти Касіяна Саковича, і навіть вніс з цього приводу протестацію до Луцького гродського суду [6, с. 437]. Поки що ми змушені констатувати, що питання про авторство книги «Образ православної церкви» лишається відкритим і потребує спеціальних досліджень.

4. Рукописні твори Івана Дубовича, їхня доля.

Крім друкованих праць Іван Дубович залишив рукописну спадщину, яку ретельно зберігав під час неодноразових пограбувань та погромів монастиря в часи військових лихоліть. 1639 р. датується його розгорнутий рукописний твір на 586 сторінках під назвою «Захист соборної апостольської церкви від усіх еретиків». Його зміст дає нам підстави припускати, що це – перший, розширений варіант згаданої книги «Ієрархія» (1644), яка, ймовірно, вийшла в світ у скороченій версії. Рукопис на 824 сторінках під умовною назвою «Хроніка або сумаріуш» датується 1646 р. Містить дані з всесвітньої історії Церкви та історії Польщі з 34 по 1600 р. на підставі праць Кромера, Стрийковського, Більського та інших авторів. Зауважимо, що Казимір Ходиніцький досить скептично оцінював цінність цього рукопису. З цього приводу він, зокрема, писав: «Не має жодної вартості навіть до історії Уніатської Церкви і свідчить лише про історичні зацікавлення Дубовича, який старанно укладав списки імператорів, королів, генеалогічні таблиці, тощо»². Лишаємо без коментарів згадану характеристику. Зазначимо лише, що після смерті дерманського архімандрита його рукописи перебували в руках різних осіб, і їх використовували пізніші уніатські хроністи³. Особливо багато

²«Nie posiada żadnej wartości nawet do dziejów Kościoła unickiego, świadczy jedynie o zainteresowaniach historycznych D-a, który starannie układał spisy cesarzy, królów, tablice genealogiczne itd» [6, с. 437].

³Відомо, наприклад, що «Хроніка» Івана Дубовича була використана у складанні

значив для науки недатований рукопис невстановленого обсягу під назвою «Спосіб щоденного розмислу». Згідно з інвентарним описом цей твір був медитаціями, писаними староукраїнською мовою в дусі католицизму з численними полонізмами й латинізмами. Пам'ятка ця була, без сумніву, унікальна, оскільки давала можливість уявити щоденні приватні релігійні практики дерманського архімандрита.

На жаль, рукописи Дубовича (обсягом щонайменше 1,5 тис. аркушів) які в 1930-х рр. зберігалися в «бібліотеці народовій» м. Варшави, вважаються на сьогодні втраченими. Останнім і, можливо, навіть єдиним дослідником, який працював з ними, був польський науковець Казимір Ходиніцький. Проте він не виявив інтересу до історичної та релігійної свідомості дерманського архімандрита, і рукописну спадщину останнього так і не дослідили до початку Другої світової війни. В подальшому рукописні твори, врятовані в часи військових лихоліть XVII ст., загинули у вогні варшавського повстання 1944 р. Разом із ними втрачено й можливість ґрунтовно дослідити внутрішній світ видатного представника уніатської українсько-білоруської еліти першого поунійного покоління.

5. Висновки.

Дерманський архімандрит Іван Дубович був одним з інтелектуалів Уніатської Церкви першого етапу її історії. Тісно співпрацюючи з митрополитом Йосифом Рутським та архієпископом Йосафатом Кунцевичем, він відіграв помітну роль у поширенні унії на просторах Білорусі та Волині. Як високоосвічена людина, Іван Дубович багато часу і сил віддав письменницькій діяльності, зарекомендував себе як талановитий проповідник, науковець і полеміст. Для свого часу він, без сумніву, був не лише фаховим богословом, але й спеціалістом з античної історії, філософії та літератури. Ці знання успішно використовувалися при написанні як проповідей та панегіриків, так і наукових та полемічних творів.

Писемна й рукописна спадщина засвідчують, що Іван Дубович глибоко усвідомлював зв'язок сучасної йому України з державним минулим Київської Русі та Галицько-Волинського королівства. Водночас він, як і низка його сучасників, опинилися перед суперечностями між цінностями національної та релігійної свідомості. З праць Івана Дубовича випливає, що католицький світогляд їхнього автора домінував над об'єктивними потребами національного розвитку власного народу; тому Іван Дубович, будучи апологетом унії, спокійно ставився до латинізації української

літопису Супрасльського монастиря, про що прямо згадується в цій пам'ятці. Там же знаходимо згадку, що певний час рукопис дерманського архімандрита перебував у ченця Литовської провінції Василіанського чину о. Кашиця [1, с. 2].

еліти. Очевидно, в умовах XVII ст. цьому сприяло також його покликання як ченця і людини, про яке він писав у посвяті до князя Владислава Заславського: «Не несучи, Ясновельможний князю, за данину те, чого не маю і не можу принести; але несучи те, що дозволяють мені мої слабкі сили, а також те, що наука, як працююча бджілка, нести мені доручила. А щоб не по землі повзати, шукаючи людської слави від моєї праці, подався я до Неба, бажаючи бути і жити в Небі, і від одного Неба мати похвалу, ніж від ста тисяч земних Крассів, Демосфенів чи Цицеронів»⁴.

Джерела та література

1. Археографический сборник документов относящийся к истории северо-западной Руси. – Т. IX. – Вильна : печатня Блюмовича, 1870. – 487 с.
2. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. IX. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – 446 с.
3. Довбищенко М. Епізоди з історії унії в Могилеві (малодосліджені аспекти релігійних рухів на Білорусі кінця XVI – першої половини XVII ст.) / Михайло Довбищенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – 2003. – С. 136–151.
4. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – СПб. : Синодальная типография, 1897. – 502+IV с.
5. ЦДАК України, ф. 2072, оп. 1, спр. 62, 13 арк.
6. Chodźnicki K. Dubowicz Jan / Kazimierz Chodźnicki // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1939-46. – Т. 5. – 1939/46 – S. 436-437.
7. Dubowicz I. Hierarchia albo o zwierzchnosci w cerkwi bozoy / Ian Dubowicz. – Lwów : w drukarni colleg. Societatis Jezu, 1944. – 261 s.
8. Dubowicz I. Kalendarz prawdziwy cerkwi chrystusowey / Ian Dubowicz. – Wilna : w drukarni oycow bazilianow monast. s. Troyce, 1644. – IV+92 s.
9. Dubowicz I. Kazanie na pogrzebie jasnie wielmożney paniey Barbary Naruszewiczowny / Ian Dubowicz. – Wilna, 1627. – 40 s.
10. Monumenta Ucrainae Historica. – Vol. XI. – Romae, 1974. – 648 p.

---

⁴«Nie niosęc Iaśnie Oświecone xiężę za dań iaka tego czego nie mam i nie zmożę, ale co siły moje blahe długa a pilna nauka iako pszczolka prze mile trudy swoje, niesc rozkazala; a żebym się nie po ziemi czołgaiąc saworow ludzkich y błędny chwalek z pracy moiey szukał, do Niebam się udał, w Niebie być y żyć y pewnieysze od jednego Nieba zalecenie, a niżeli od sta tysięcy ziemskich Krassow, Demostenesow, Ciceronow» [8, c. 1].

**Экземпляры луцкого издания
«Апостолов и Евангелий» 1640 г. в собрании
Российской государственной библиотеки**

Начало книгопечатания в Луцке связано с именем иеромонаха Киево-Печерской лавры Павла Домжив-Лютковича Телицы. Здесь располагалась его типография в 1627-1628 гг., где 11 февраля 1628 г. вышел из печати «Лямет по святобливе зешлом господину отцу Иоанне Василевичу, презвитери», составленный иеродиаконем чина св. Василия Великого Давидом Андреевичем. Эта 11-листная книга связана с деятелями Луцкого Крестовоздвиженского братства. Умерший Иоанн Васильевич был пресвитером Луцкого братства. На последних страницах книги помещены стихи, составленные учениками луцкой братской школы. В историографии известны два экземпляра той книги. Один хранится в Национальном музее во Львове имени Андрея Шептицкого [8, с. 91. № 624], а второй, из собрания Павла Григорьевича Демидова (1738-1821), не сохранился до наших дней [2, № 336; 7, № 336]. Не сохранилось ни одного экземпляра второго луцкого издания – панегирика, вышедшего в 1628 г., – «Епикидион, албо вирше жалобныя на погребение Василисы Яцковны» Стефана Полумерковича [2, № 340; 9, с. 212]. Единственный известный экземпляр из собрания П.Г. Демидова погиб в Москве в пожаре 1812 г.

Павел Домжив-Люткович продолжил книгоиздание в Спасском монастыре в селе Черна. В 1630 г. он завещал свою типографию монастырю в лице иеромонаха Сильвестра. После смерти типографа (ок. 1634 г.) Сильвестр передал типографское оборудование Луцкому братству [5, с. 204; 11, № 93. С. 152, № 96, 97. С. 155-158]. Типография со всем оборудованием и книгами была вывезена из Черной 3 октября 1635 г. [3, с. 703-704. № 283]. Однако в типографии Луцкого братства напечатана была всего одна книга – «Апостолы и Евангелия» в 1640 г. [4, с. 61. № 279]. Одноименную книгу Домжив-Люткович издал в 1620 г. в Угорцах, однако, по составу они отличны. До наших дней сохранилось пять экземпляров издания. Один из них хранится в Национальном музее во Львове имени Андрея Шептицкого [8, с. 91. № 625], два – в Российской государственной библиотеке (Москва) и два – в Российской национальной библиотеке (Санкт-Петербург).

Луцкое, как и угорское, издания «Апостолов и Евангелий» относятся к краткому апракосному типу богослужебных книг и содержат воскресные и

праздничные чтения из Апостола и Евангелий. В кириллической печатной традиции апракосные типы книг не получили широкого распространения. Кроме этих двух изданий, книга этого типа была издана еще один раз в типографии Львовского Успенского братства в 1706 г. Полное издание апракосного Евангелия было выпущено в Киеве в 1707 г. и в 1854 г. в Москве.

Книга небольшого формата, *in octavo*, состоит из 292 листов. Титульный лист в ксилографической рамке с картушем и изображениями единорога и оленя вокруг него в нижней части. Доска использовалась в изданиях Домжив-Лютковича, однако, в луцком издании она изменена – крест в нижней части и буквы «ПЛДЛ» счищены. Набор на титульном осуществлен двумя красками, однако в книге киноварь больше не использовалась: «Апостолы и Евангеліа чрез всѣ неделѣ, и празд(ники): и избраннми с(вя)т(ым): на весь годѣ. К сим же приданы сут м(о)л(и)твы при с(вя)т(ой) лѣт(у)р҃гїи, и прчаа. Первое изобрази еа в монастыру луцком братском. Року 1640». Издание известно в двух вариантах, описанных И.П. Каратаевым [6, с. 479-480. № 506]. В первом на обороте титульного листа помещен герб князей Святополк-Четвертинских с геральдическими стихами «На преславный клеиноть ясне ѡсвецоныѣ княжат, ихъ м(и)л(о)сти Святополковъ Четвертинских»:

Не див гонче, же крушиш мужне троны
прагнут абовѣм твоей ѡбороны.
Див же крушиш, найпротивнѣйших собѣ
бо не спростают в славѣ, в моци тобѣ.
Трудно спремоцным, мощно наежджати
и хотачій внет, мусѣл бы знищати.

Далее на двух листах помещается посвящение Григорию Святополку-Четвертинскому (ум. 1651) [1, с. 362]: «Ясне ѡсвецоному княжати его м(и)л(о)сти пану: Григорію Сватополков(и) Четвертинскому, подкоморому луцкому: нам велце м(и)л(о)стивому п(а)ну и добродѣви», написанное от имени иноков «общежителноз(о) монастыра братскоз(о) луцкого, церкви Воздвиж(ения): чес(ного): Кр(е)ста».

Второй вариант книги «Апостолы и евангелия» представлен единственным экземпляром в собрании Российской национальной библиотеки (шифр П.8.21). Он содержит на семи листах посвящение епископу Афанасию Пузине (ум. 1650): «Ясне превелебному въ Христѣ, его милости господину отцу Аѡанасію с Козельска Пузинѣ, епископови Луцкому и Острожскому».

Книга украшена ксилографическими инициалами, двумя заставками с одной доски, тремя концовками с одной доски, наборными украшениями. Также на л. 181 об. помещена гравюра с изображением восьмиконечного креста с орудиями страстей. Страницы книги – в линейных рамках.

В собрании Научно-исследовательского отдела редких книг (Музея книги) Российской государственной библиотеки находится два экземпляра луцкого издания «Апостолов и евангелий». Оба экземпляра дефектные.

Первый экземпляр (инв. № 2880) происходит из собрания Ивана Яковлевича Лукашевича (1811-1860), о чем свидетельствует экслибрис на форзацном листе: «Изъ библиотеки Ивана Лукашевича №». На третьем форзацном листе чернилами указан «№ 2750», вероятнее всего, номер книги в библиотеке И.Я. Лукашевича.

Богатая коллекция книг и рукописей украинского помещика Полтавской губернии была приобретена Московским Публичным и Румянцевским музеем у его наследников в 1870 г. на средства коллежского регистратора Валентина Александровича Куманина, владельца банкирской конторы, который служил «при читальной зале Музеев» [12, с. 4, 9]. На форзацном листе имеется также гербовый экслибрис «Московского Публичнаго и Румянцевскаго Музеевъ № 226». Описание издания было помещено в опубликованном «Отчете Московского Публичнаго и Румянцевскаго музеевъ» за 1870-1872 гг. [10, с. 17. № 53]. Поступившая в собрание книга «Апостолы и Евангелия» экспонировалась на выставке славянских старопечатных книг, демонстрировавшей лучшие образцы кириллического книгопечатания из собрания Румянцевского музея [10, с. 80].

Книга с гербом и посвящением князю Григорию Святополку-Четвертинскому. В экземпляре отсутствуют нумерованные листы 4-7 первого счета, содержащие окончание текста «Оглавленїа неделам чрез все лѣто». В книге имеется ряд записей. На втором форзацном листе чернилами: «1769-го года мая 10 дня былѣѡтеку рускую пересмотривали іеромонах Арееа да іеродїаконъ Купріанъ». Здесь же другими чернилами: «Крѣпость моя ѿ г(оспо)да сотворшаго н(е)бо і зѣмлю». На обороте третьего форзацного листа чернилами, полууставом написаны записи, относящиеся к вечерней службе: «В понеделок. Се нинѣ б(о)же. Г(о)с(по)дь оуслишит ма егда взову. Во второк. М(и)л(о)сть твоа г(о)с(по)ди поженет мя вонь. В среду. Б(о)же во имя твое сп(а)си ма и вси. Четверток. Помощь моя ѿ г(о)с(по)да сотвор(ша)го. В пятокъ. Б(о)же заступникъ мой еси ти. В субботу. Г(о)с(по)дь воцарися в лѣпоту ся. В неделю. Се нинѣ бл(а)г(о)с(ло)вѣте г(о)с(по)да и вси раби г(о)с(по)дни». Здесь же другим почерком указан «№ 3». Возможно, это инвентарный номер книги в библиотеке Густынского монастыря Черниговской епархии, который славился своей богатой библиотекой. О принадлежности книги этому собранию говорит полистная запись, выполненная скорописью XIX в. на л. 2-6: «Сия книжка / монастыра / С(вя)то / Троицкого / Густынского».

Книга в переплете из досок, обтянутых кожей с блинтовым тиснением, на верхней крышке ромбовидный средник с изображением Распятия

с предстоящими. Сохранилось две металлические застёжки. Корешок на трех бинтах. На нем тиснуто: «Апостолы и Эвангеліе 1640 Луцкъ». Также на корешке имеются два бумажных ярлыка, оба с утраченными фрагментами. На одном черными чернилами написано: «Старин. № 178<...>». На втором – типографским способом: «22<...>».

Второй экземпляр из Отдела редких книг РГБ (инв. № 7023) происходит из собрания Рогожского старообрядческого кладбища. Богатейшее собрание рукописей, старопечатных книг и архив Рогожской общины были переданы в Государственную библиотеку имени В.И. Ленина в 1924 г. Коллекция старопечатных книг этого собрания включала многие ценные и редкие книги дониконовской печати.

В экземпляре утрачены многие листы. Сохранился небольшой фрагмент титульного листа. Утрачены листы с посвящением, л. 182-281 и последние три нумерованных листа. Сохранившиеся начальные листы блока (л. [3]-[5], 1) и последние (л. 180-181) – дефектны, были грубо реставрированы в XIX в. Записей в книге нет. На листе с началом «Оглавления» карандашом написано «131».

Экземпляр в переплете из досок, обтянутых кожей с блинтовым тиснением. На верхней крышке ромбовидный средник с изображением Иисуса Христа (?). Имеются две застёжки. Корешок на трех бинтах. Обрез с тиснением.

Введение в научный оборот описания экземпляров имеет большое значение для изучения бытования книги и должно быть продолжено. Также требует детального изучения и состав издания «Апостолов и Евангелий», поиск его источников, компаративное изучение аналогичных изданий XVII-XVIII вв.

Примечания

1. Dobrowolska W. Czwertyński-Światopełk (Czwerzeński) Hryhory książę (†1651) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – Т. IV/2. – Зesztyt 17.
2. Fischer F. Catalogue systématique des livres de la bibliothèque de Paul de Demidoff. / Museum Demidoff. – Т. I. – А Moscou, 1806.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, выс. учрежд. при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1883. – Ч. 1. – Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322-1648 г.).
4. Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1.
5. Ісаєвич Я.Д. Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002.
6. Каратаев И.П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – Санкт-Петербург, 1883. – Т. 1: С 1491 по 1652 г.
7. Каталог российским книгам библиотеки Павла Григорьевича Демидова, составленный им самим / Сост. В. Ундольский. – Москва, 1846.

Экземпляры луцкаго издания «Апостолов и вангелий» 1640 г. в собрании Российской государственной библиотеки

8. Максименко Ф.П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках: Зведений каталог. – Львів, 1975.
9. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. – Київ, 1994. – («Пам'ятки історичної думки України»).
10. Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1870-1872 гг., представленный директором Музеев министру народного просвещения. – Москва, 1873.
11. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів. [Присвяч. 400-річчю книгодрукування на Україні. – Київ, 1975.
12. Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Маркевича / Сост. Я.Н. Щапов. – Москва, 1959.

Черниговские старопечатные издания в фонде Национальной библиотеки Беларуси

Книгопечатание в Чернигове существовало с 1646 по 1818 год. За это время по подсчетам библиографов было издано около 154 книг и 175 документов [1]. Первым изданием черниговской типографии в 1646 г. стало «Перло многоценное» Кирилла Транквиллиона Ставровецкого, в это время архимандрита униатского Елецкого Успенского монастыря. В этом же году он умирает и книгопечатание временно прекратилось. В 1657 г. в Чернигов был назначен епископом, а затем возведен в сан архиепископа, известный украинский писатель и религиозный деятель Лазарь Баранович. Он поручил организовать типографию в Новгород-Северском своему писарю Семену Ялинскому [2], а затем ее переводят в Чернигов, где и начала действовать при Троицко-Ильинском монастыре.

В Национальной библиотеке Беларуси (НББ) хранится 2 издания (4 экз.) Новгород-Северской типографии. Это изданное на польском языке произведение Лазаря Барановича «*Nowa miara starey wiary*» и «Анфологион». Оба экземпляра «*Nowa miara...*»¹ происходят из довоенного собрания библиотеки, на верхнем форзаце одной книги читатель написал: «*Fundament Starey wiary Laz. Baranowicza*». Один экземпляр «Анфологиона»² был приобретен у частного лица в 2002 г., второй³ поступил из Москвы после Второй мировой войны, а до этого находился в коллекции русского церковного историка, библиографа, археографа, описавшего славянские рукописи Московской Синодальной библиотеки Капитона Ивановича Невоструева, о чем говорит экслибрис: «Изъ библиотеки К.И. Невоструева». Затем, судя по штампу, книга поступила в библиотеку Московской духовной академии, откуда уже в 20-е годы XX в. попала в Центральный книжный фонд при Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина (Российская государственная библиотека), где на форзаце поставили отметку «5-й экз.».

¹*Lazar (Baranowicz). Nowa miara starey wiary/Bogiem udzielona iaśnie w Bogu przeoświeconemu iego mości oycu Łazarzowi Baranowiczowi ... – Nowogródek Stewierski : z Typografię archiepiscopskiej, 1676. Шифры: 094/3483*094/3667.*

²*Анфологион сиречь: Цветослов, или Трифолог. – Новгород-Северский, 1678. Шифр: 12PK28668K.*

³*Анфологион сиречь: Цветослов, или Трифолог. – Новгород-Северский, 1678. Шифр: 096/4776K.*

В фонде научно-исследовательского отдела книговедения (НИО книговедения) хранится 24 издания (26 экземпляров) книг, изданных в типографии Троице-Ильинского монастыря в Чернигове. Самое раннее издание датируется 1681 г., оно на польском языке⁴, самое позднее – 1770 г.⁵, XVII в. – 5 изданий, 19 (21 экз.) напечатаны в XVIII в. Книги поступали в коллекцию Национальной библиотеки Беларуси разными путями. Часть книг из довоенного собрания (10 экз.), как правило, это книги из различных библиотек монастырей или учебных заведений [3]. Несколько изданий поступило из Центрального книжного фонда в Москве после окончания Второй мировой войны (9 экз.). В конце 90-х годов XX в. мы активно начали сотрудничать с коллекционерами из г. Гомель. В результате чего значительно пополнилась коллекция кириллицы библиотеки, в том числе были приобретены 7 изданий Черниговской типографии. Гомельская область граничит с Черниговщиной, поэтому неудивительно, что книги из Троице-Ильинской типографии распространялись по ее территории. Таким образом, фонд старопечатных изданий библиотеки постоянно пополняется, поэтому мы надеемся, что наша коллекция будет и дальше пополняться.

Белорусско-украинские книжные связи можно проследить не только благодаря распространению книг на территории Беларуси, но и сотрудничеству между типографиями. Белорусские издатели использовали в своей деятельности продукцию украинских типографий, в первую очередь Киево-Печерской лавры. Это известно и на примере работы Кутеинской типографии, первые книги здесь напечатал Спиридон Соболев, когда приехал из Киева [4]. После отъезда Спиридона Соболева, когда издательскую деятельность возглавлял архимандрит Богоявленского монастыря Иоиль Труцевич. Именно после его отъезда на короткое время издание книг было прекращено и возобновлено в 1636 г., когда была издана книга Иоанна Златоуста «На Отче наш выклад» [5, № 123]. Здесь же в 1653 г. была переиздана книга украинского писателя и языковеда Памвы Берынды «Лексикон славеноросский», которая была впервые напечатана в типографии Киево-Печерской лавры в 1627 г. В Братской типографии в Евье (ныне Вевис, Литва) в 1612 г. увидела свет «Диоптра» «на словенский язык, вечное памяти годным отцем Виталием, игуменом в Дубне, преложона и написана» [5, № 72] и перепечатана в 1642 г. этой же типографией [5, № 140]. В 1651 и в 1654 гг. она была переиздана в Кутеинском монастыре [5, № 157; № 164]. В начале XVII в. Виталий был иеродиаконном в Святодуховском братском монастыре в Вильне, затем игуменом Дубенского монастыря (ныне Ривненская область Украины). «Диоптра» – сборник прозаических и поэтических, морально-этических размышлений, высказываний, рассуждений, переведённых

⁴Galatowski, J. *Alphabetum rozmaitum*. – W Czernihowie, 1681. Шифр: 094/12501.

⁵Апостол. – [Чернигов, 1770. Шифр: 12PK28684K.

на старославянский с греческого и латинского языков. Виталий также вставил в книгу несколько своих стихотворных текстов морально-дидактического содержания.

В Чернигове в 1717 г. по заказу калужского купца Е.С. Кадмина была издана Псалтырь, предназначенная для старообрядцев, являющаяся перепечаткой моголевского издания 1705 г. Купец являлся заказчиком старообрядческих изданий в Могилеве и Чернигове в первой четверти XVIII в. О деятельности Е.С. Кадмина стало известно в результате следствия по делу издания в Чернигове книги Иоганна Гергарда «Богомыслие» [6, с. 11]. Два экземпляра книги И. Гергарда (1582-1637)⁶, перевод которой выполнил митрополит Иоанн (Максимович, Иван Максимович; митрополит Тобольский и Сибирский; 1651-1715), поступили в библиотеку из разных источников. Наличие в фондах нескольких экземпляров книг позволяет выявить особенности типографского набора, оформления, использования наборного орнамента. Первый экземпляр происходит из довоенной коллекции, о чем свидетельствует шифр «09/1807». Еще Т.Н. Каменева выявила различные виды набора этого издания. В первом экземпляре (096/4830) имеются ошибки в нумерации: дважды обозначен л. «359», то есть 2-й вид набора: «359, 359, 361, 361» [1, № 55]. Второй экземпляр⁷ поступил после войны из Москвы в восполнение потерь библиотеки, на форзацах имеются пометки после проверки: «9й экз.», «Пров. МК». В библиографии указано три варианта набора нумерации последних листов книги, у нас получился 4-й вариант: «358, 360, 360». Оба экземпляра дополняют друг друга, так как не все листы сохранились с течением времени.

С именем Дмитрия Ростовского (Туптало, Даниил Саввич; митрополит Ростовский и Ярославский; 1651-1709) связано издание нескольких книг. В 1675 г. он был рукоположен в иеромонахи и назначен проповедником в Чернигов, где трудился до 1677 г. и прославился своими проповедями. В 1677 г. в Новгород-Северской типографии вышла анонимная книга «Чуда девы Марии», автором которой был Димитрий Ростовский. Этот сборник поучений и описаний «чудес» Богоматери в переработанном виде был назван «Руном орошенным» и неоднократно печатался в Чернигове (1683, 1689, 1691, 1696, 1697, 1702). Видимо, сочинение имело успех благодаря тому, что описанные в нем «чюдеса» были связаны с конкретными случаями из текущей жизни и, вероятно, представляли интерес для современников [1, с. 243]. Книга содержит сказания о 24 чудотворениях от образа Богоматери в Ильинском Черниговском монастыре, сопровождаемое краткими беседами, нравоучениями и прилогами, или назидательными

⁶Гергард, И. Богомыслие в ползу правоверним. – Чернигов, 1710. Шифры: 096/4190, 096/4830.

⁷Шифр: 096/4830.

примерами [7, с. 223]. В «Предисловии к читателю» в издании 1683 г.⁸ напечатано: «се второе издаются» (2 нн. об.). Возможно, имелось в виду новгород-северское издание. В библиографии есть указание на издание «Руна» в 1680 г., вероятно, эта ошибка произошла из-за упоминания в предисловии про второе издание. Об этом писали Т.Н. Каменева [1, с. 260] и И.А. Шляпкин [8, с. 19]. «Руно орошенное» находится в одном переплете с книгой Иоанникия Галятовского «Небо новое» (Львов, 1665). Конволют принадлежал библиотеке Свято-Троицкой лавры, на верхней крышке переплета и форзаце помещен экслибрис: «Свято-Троицкой Сергиевой Лавры. Главная библиотека. Опись *змість* (1906) г. Отдель 10 № 268». На 1 нн. л. «Неба нового» имеется запись: «Пожертвована Лавры намѣстникомъ Архим. Антониемъ Въ библиотеку Т. С. Лавры 1865 г. 29 янв.». Внизу листа другим почерком: «Изъ книгъ наместника Т. С. Лавры Архим. Антония», эта же запись повторяется на л. 10, 20. Неудивительно, что эти две печатные книги владелец когда-то объединил в один том. Книга Иоанникия Галятовского также посвящена чудесам Богородицы. Из Москвы в библиотеку попала еще одна книга из библиотеки архимандрита, это «Книга степенная царскаго родословия»⁹, в которой имеется аналогичная дарственная надпись чернилами, но от 2 февраля 1865 г. Архимандрит Антоний (Андрей Гавриилович Медведев) был наместником Троице-Сергиевой Лавры с 1831 по 1877 год: «О. Антоний много заботился о том, чтобы упорядочить богослужebную жизнь, на большую высоту было поставлено при нем церковное чтение» [9, с. 11].

Издание 1689 г. «Руно орошенное»¹⁰ – из довоенного собрания библиотеки, на форзаце верхней крышки имеется экслибрис: «Витебское епархиальное церк.-археолог. Древлехранилище», а на титульном и форзацном листах нижней переплетной крышки печать: «Ученическая библиотeка Витебск. дух. семинаріи». Это конволют, в этом переплете поместили также: «Синописис или Краткое собрание от различных летописцев...», изданный в Киеве около 1681 г. [10, № 626].

В 1702 г. вышло очередное переиздание произведения Дмитрия Ростовского¹¹ с благословением Иоанна Максимовича (Максимович, Иван Максимович; митрополит Тобольский и Сибирский; 1651-1715) «архиеп[и]скопа Чернеговского, Новгородского и всего Севера и прочая; тщанием всеч[е]стнаго г[о]с[по]д[и]на о[т]ца Лаврентія Крщоновича первого архимандриты Троецкого Чернеговского». Однако в фонде НББ хранится экземпляр, изданный в середине XVIII в., но с выходными

⁸Шифр: 094/4812.

⁹Книга степенная царскаго родословия Москва : При Имп. ун-те, 1775. – Ч.1-2. Шифр: 094/26842.

¹⁰Шифр: 096/4432.

¹¹Шифр: 096/4184.

данными 1702 г., украшенный одной гравюрой на дереве: «Троица и Богоматерь, внизу море с рыболовом» Михаила Чернявского. Книга была издана с двумя вариантами гравюры, в другом помещена гравюра на меди: «Богоматерь с младенцем и розой» [1, № 124]. Экземпляр не имеет никаких владельческих записей, поэтому невозможно установить, откуда книга перед войной попала в НББ.

После перевода типографии из Новгород-Северского типография начала издавать книги в 1680 г. Пятой книгой, изданной в Чернигове, и самой ранней в фонде библиотеки является произведение Иоанникия Галятовского «Alphabetum rozmaitym»¹². Это полемическое сочинение, направленное против ересей, поэтому наиболее важные места читатель для себя выделял подчеркиваниями. Содержание представляет собой ряд статей и диалогов, расположенных по алфавиту еретиков, например, на с. 13 «Ariusz», на с. 163 «Machomet», на с. 283 «Owidivsz». Мелкая гарнитура шрифта книги не всегда хорошо пропечатана, даже в настоящее время текст лучше всего читать с лупой. Происходит из довоенного собрания НББ.

Одной из двух книг, изданных в типографии в 1683 г., является «Октоих»¹³ Иоанна Дамаскина. Он некогда хранился в Витебском Епархиальном церковно-археологическом древлехранилище. Когда книга, не сохранившая титульный лист, поступила в НББ, ее не смогли правильно атрибутировать. Вероятно, библиотекарь предположил, что «Октоих» издан в Могилеве, так как на форзаце карандашные пометки с отсылкой к этому городу: «[Могилев ок. 1700]? Свенц. 144?», «1754 Октоих Могилев?», «1754 Октоих не Могилев ?», «не изд. 1754 и не 1730». Действительно, и форматом и использованием похожего наборного литого орнамента, продукция этих двух типографий может иногда ввести в заблуждение. В книге много помет в тексте на русском и польском языках, на л. 29 надпись коричневыми чернилами: «drukowane... może czytać». В книге есть рукописное приплетение на бумаге с датой 1814 г., л. 32 об. почти весь заклеен листом с рукописным текстом «Канона Троице».

В Чернигове было издано несколько произведений Иоанна Максимовича. В НББ хранится два экземпляра «Богородице Дево...», первый¹⁴ из довоенного собрания сохранился не очень хорошо, в экземпляре отсутствует переплет и текст начинается только с 29 листа. В книге должно быть на отдельных листах 11 гравюр с 11 досок, в

---

¹²Galatowski, Joanicjusz. *Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym dla ich naycznienia y nawrocenia do wiary katolickiey od prawowiernych katolikow napisane.* – W Czernihowie : w Typographiey Łazarza Baranowicza, 1681. Шифр: 094/12501.

¹³Иоанн, Дамаскин. *Октоих, или Осмогласник.* – Чернигов, 14.10.1682. Шифр: 094/4097.

¹⁴Иоанн (Максимович). *Б[огороди]це Д[е]во Троици Прес[в]я[т]ыя пред веки сложена.* Чернигов, 1707. Шифр: 094/27135К.

экземпляре сохранилась только одна гравюра с подписью «ИБ» на л. 248 об. «Богоматерь с младенцем, в короне, вокруг венц из звезд». В черниговских кириллических изданиях встречаются опечатки в колонцифрах, издание этой книги не исключение, наборщик часто путал числовое обозначение цифры 20 (ѣ) с буквой 30 (ї), букву ѣ с буквой ѣ̇. Это 2-й вариант издания, так как на л. 253 об. отсутствуют инициал и звездочки, на л. 284 а напечатан ошибочная кустода: вместо «В некоем ...» – «В обители...» [1, № 50, с. 286]. Второй экземпляр¹⁵ сохранил почти все листы и гравюры, прежде находился в библиотеке Московской духовной академии.

Также в НББ хранится два экземпляра книги «Феатрон, или Позор нравоучительный ц[а]рем, кн[я]зем, вл[а]д[ы]кам и всем сп[а]сительный» Иоанна Максимовича. Это авторский перевод сочинения папского каноника XVII в. Амвросия Марлиана [1, № 51]. На одном имеется на л. 1-6 владельческая запись коричневыми чернилами: «Из числа книг іерея Алексея Михайлова Щепскова (?)»¹⁶, второй экземпляр находился в библиотеке еще до войны¹⁷, на боковых полосах листов в тексте написаны многочисленные знаки «NB». Фолиация проставлена в верхнем правом углу с многочисленными опечатками.

«Алфавит рифмами сложенный»¹⁸ тогда еще архиепископа Иоанна Максимовича увидел свет в 1705 г. В книге имеется продолжающаяся запись на л.1-6 н.н., 1-9 : «1736 Ієнвара л ( ) Числа Дарована Із ѿ ей Мілости Моей ? Родїтелкї Параскевиї ? Конохорни? Кириловой ... Іванъ Терлецкому ...». Книга поступила из обменных фондов РГБ.

Архиепископ Иоанн Максимович не только создавал, но и выступал как переводчик [1, с. 288] книги Бенедикта Хефтена (Haeftenus, Benedictus. Regia via crucis. Antwerpen, 1635) «Царский путь креста Господня»¹⁹, которая находилась еще в довоенном фонде НББ.

Произведение еще одного деятеля украинской книжности хранится в НББ. Это «Алфавит духовный»²⁰ Исаяи Копинского. Книга украшена гравюрой «Троица», являющейся подражанием киевской доске [1, № 107]. Доски переплета покрыты коричневой кожей с тиснением золотом. В центре верхней крышки Распятие, нижней – Богоматерь с младенцем. На форзаце надпись простым карандашом: «Алфавит духовный Тип. Тр. Ильинского монастыря. Чернигов 1751 Унд.».

¹⁵Шифр: 096/4777К.

¹⁶Иоанн (Максимович). Феатрон, или Позор нравоучительный ц[а]рем, кн[я]зем, вл[а]д[ы]кам и всем сп[а]сительный. – Чернигов, 1708. Шифр: 096/4813.

¹⁷Шифр: 094/12709.

¹⁸Иоанн (Максимович). Алфавит рифмами сложенный. – Чернигов, 1705. Шифр: 096/4773К.

¹⁹Haeftenus, Benedictus. Царский путь креста Господня. – Чернигов, 1709. Шифр: 096/4188.

²⁰Исайя (Копинский). Алфавит духовный. – Чернигов, 1751. Шифр: 094/4189.

В Фундаментальной библиотеке Витебской духовной семинарии хранился «Триодион»²¹, изданный в 1685 г. В «Псалтыри» 1750 г. покупатель написал «Андрей Широкий купиль»²², библиотека приобрела ее в 2002 г. «Псалтырь»²³, изданная в 1764 г. и приобретенная в фонд НББ в 1993 г., имеет все приметы частого использования: переплет из бумаги на картоне, форзацы из современных страниц школьной тетради, обрывы листов, потеки, следы плесени. На верхней крышке переплёта прорисован крест. В тексте много записей светло-коричневыми чернилами (угасающий текст). Также в личном владении находился «Шестоднев»²⁴ (1749), на форзаце: «Личная библиотека Шевцова П.В.».

«Служебник»²⁵ (1747) с гравюрами Михаила Чернявского поступил в библиотеку в 1996 г. Гравюры – копии медных гравюр из киевского Служебника 1737 г. работы Макария. В конце книги помещена статья «Известие учительное...». Это добавление помещалось в нескольких московских Служебниках начиная с 1696 г. [1, с. 306]. Переплет книги современный: черный ледерин на картоне, форзацы из бумаги светло-зеленого цвета. На верхней крышке наклеен восьмиконечный крест из ткани типа парчи. В тексте подчеркивания и надписи типа «Богъ нашъ» (л. 34 об.) простым, химическим и красным карандашами. На л. 1, 78, 118, 316 об штамп: «... тры архив Чудо-Михайловская церковь Новозыбкова Брян... епарх». На л. 113, 128, 143, 156, 179 продолжающаяся владельческая запись: «От книга м[о]н[а]ст[ы]ря Успеніа Б[о]гом[а]т[е]рна Каменскаго м[о]н[ас]т[ы]ря». Каменский Успенский монастырь находился недалеко от города Новозыбкова в поселке Забрама (Климовский район Брянской области, 1 км от границы с Украиной), основан в 1687 г., первоначально был мужским, в 1764 г. упразднен и после восстановления в 1786 г. стал женским. В соборном храме находился список Новодворской иконы Божией Матери, которую обитель получила от архиепископа Лазаря Барановича при ее основании [11].

Революции, войны, политические и религиозные катаклизмы, безграмотность и иногда равнодушие не способствовали сохранению историко-культурного наследия. Гибли собрания книг, перемещались и утрачивались документы, поэтому большое значение имеет описание даже небольших книжных коллекций, создание сводных каталогов, это дополняет наши знания о репертуаре изданий той или иной типографии, о читателях и коллекционерах, общественных, религиозных, государственных собраниях книжных памятников.

²¹Триодион, си есть Трипеснец с[вя]той великой Пятдесятници. – В Чернегове, 1685. Шифр: 096/4178К.

²²Псалтырь. – Чернигов, 1750. Шифр: 12РК28569.

²³Псалтырь. – Чернигов, 1764. Шифр: 12РК28112.

²⁴Шестоднев. – Чернигов, 1749. Шифр: 12РК28718.

²⁵Служебник. – Чернигов, 1747. Шифр: 12РК28235.

Литература

1. Каменева, Т.Н. Книгопечатание в Чернигове (1646-1818) / Т.Н. Каменева // Проблемы источниковедения. – М., 1959. – Вып. 8. – С. 267-313.
2. Клепиков, С.А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674-1679 годов / С.А. Клепиков // Книга. – М., 1963. – Сб. 8. – С. 255-278.
3. Киреева, Г.В. Формирование коллекции книг кириллической печати в довоенный период (1922-1941) = Development of Cyrillic printed book collection in the pre-war period (1922-1941) / Г. В. Киреева // Румянцевские чтения – 2016 : материалы международной научно-практической конференции Российской государственной библиотеки (12-13 апреля 2016) : [в 2 ч. / сост. Е. А. Иванова : редкол.: А. И. Вислый (председатель) и др.]. – Москва, 2016. - Ч. 1. – С. 277-282.
4. Кірэева, Г.У. Выданні Спірыдона Собаля ў кніжных зборах Мінска / Г. У. Кірэева // Спірыдон Собаль і вытокі магилёўскага кнігадруку / [А. А. Агееў і інш. ; склад. А. А. Суша ; рэдкал.: У. У. Андрыевіч (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2016. – С. 218-221.
5. Кніга Беларусі. 1517-1917 : зводны каталог / Дзярж. б-ка БССР імя У. І. Леніна, БелСЭ; склад. Г. Я. Галенчанка і інш. – Мінск, 1986. – 615 с. : іл.
6. Книгоиздательская деятельность старообрядцев (1701-1918) : Материалы к словарю / А.В. Вознесенский, П.И. Мангилев, И.В. Починская ; Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького, Ин-т рус. культуры. – Екатеринбург, 1996. – 80, [1] с.
7. Нечаев, В. Святой Димитрий, митрополит Ростовский / соч. студента Московской духовной акад. Василия Нечаева. – Москва : тип. В. Готье, 1849. – II, 203, [3] с.
8. Шляпкин, И.А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651-1709 г.) / исследование И.А. Шляпкина. – С.-Петербург, 1891. – XIV, 460, 102, III с.
9. Хибарин, И. Наместник Троице-Сергиевой Лавры архимандрит Антоний / И. Хибарин // Журнал московской патриархии. – 1954. – № 7. – С. 11-16.
10. Запаско, Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : [у 2 кн.] / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа. Видавництво при Львівському державному університеті, 1981. – Кн. 1 : (1574-1700). – 133, [2] с. : факсім.
11. Брянский край. Режим доступа: http://www.kray32.ru/klimovskiy003_01.html. Дата: 3.10.2018.

«Księga Cudów obrazu Poczaïowskiego N. Marij Panny u Stopki» та перше видання книги «Гора Почаївська»: книгознавчі аспекти

Увага в нашій статті буде присвячена одному з рідкісних почаївських видань «Гора Почаївська» 1742 р. та рукописним джерелам, на основі яких ця книга видана.

Варто зауважити, що видавнича діяльність Почаївського монастиря в цілому, та видання книги «Гора Почаївська» зокрема, неодноразово розглядалися в численних наукових дослідженнях. Але це були переважно бібліографічні каталоги, а вивчення вищеназваного твору розглядалося в загальному дискурсі видавничої діяльності монастиря, мовних особливостей, в той же час не було глибшого аналізу самих джерел, на основі яких «Гора Почаївська» була видана.

Перш за все, книга «Гора Почаївська» – це фактично, друкована хроніка Почаївського монастиря від часу його заснування з важливими сторінками з його історії, та описом чуд на горі Почаївській та при чудотворній іконі Почаївської Богородиці, які відбулися з 1260-1280 рр. до часу її видання.

Традиція ведення та видання таких творів, а саме книг чуд, була усталеною, в першу чергу, в католицькому світі. Одну з найдавніших таких книг «Liber Miraculorum» (Книга чудес) почали вести монахи-домініканці від 1268 р. у Краківському монастирі Пресвятої Трійці в зв'язку з чудами, що відбувалися по смерті Гіацинта (Яцека) Одровонж, славнозвісного домініканського монаха, одного з перших учнів святого Домініка і відомого місіонера на слов'янських землях (помер 1257 р.).¹ На теренах українських земель також були відомі інші подібні книги «Historia o cudach N. M. P. Częstochowskiej», «Góra Różańca Świętego Najświętszej Panny» домініканця Томаша Крушевського (+1718), в якій розповідається про чудотворну ікону Богородиці у Підкамені; книга єзуїта Валентія Керського (1707-1772) «Honor Najświętszej Maryi» містить розповіді про богородичні чуда.² Теодосій Боровик, будучи настоятелем Жировицького монастиря, написав і за дорученням Лавришівської капітули видав історію Жировицької чудотворної ікони Матері Божої: «Historia abo powieść zgodliwa przez pewne podanie ludzi wiary godnych, o obrazie przeczystey Panny Mariey Zyrowickim cudotwornym». Пізніше доповнив цю працю списком чудес, «які діються при іконі аж по цей день». Книга була видана кілька разів у

Вільно (1622, 1628, 1629) і, можливо, у Супраслі (1653 і 1714), польською і латинською мовами.³ В той же час, з'являється друком одна з перших Книг чуд православної святині Києво-Печерського монастиря – твір Афанасія Кальнофойського «Teratourgema lubo Cuda które były tak w samym Świątucudotwornym Monasteryu Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych pieczarach» (1638) та твір про чудотворну ікону Куп'ятицької Богородиці ігумена Куп'ятицького монастиря Іларіона Денисовича «Parergon cudów świętych obrazu Przeczystey Bogarodzice w Monasteryu Kupiatickim» (КПЛ, 1638).⁴

За підрахунками Н. Яковенко насьогодні збереглися дані про 5 книг чудес (конференція до 400-ліття Василіанського чину – вересень 2017 р.).

Серед книг більш раннього друку, які висвітлювали окремі сторінки історії Почаївського монастиря, в тому числі чуда, можна назвати твір І. Галятовського «Небо Новое», виданий в друкарні Михайла Сльозки у Львові у 1665 р. В книзі міститься опис чуда явлення пастуху Івану Босому Богородиці та «стопи» з чудодійною водою.⁵

В 1742 році друкарня Почаївського монастиря видала вперше книгу «Гора Почаївська», імовірно з рукописних книг «Księga Cudów» та «Пом'яника», про що повідомляє Левицький Василій Ферапонтович у своїй науковій праці «Почаевская Успенская Лавра от своего основания до 1712 года. Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія», яку він підготував в церковно-приходській школі у Дермані в 1918 р. (зберігся машинопис в ЦДІА, Київ). За його свідченнями, ще на початку ХХ століття «Księga Cudów» та «Пом'яник» зберігались в архіві Почаївського монастиря під № 1576 і 1575.⁶ Цікаво, що він не лише тримав в руках цей рукопис «Księga Cudów obrazu Poczaïowskiego N. Marij Panny y Stopki», але й мав змогу його вивчити. «Рукопись эта написана частью уставнымъ письмом, частью скорописью, некоторые отделы на славянскомъ языкѣ съ примесью малорусскихъ выражений, а некоторые – на польскомъ. Происхождение рукописи, судя по водянымъ знакамъ на листахъ, а также и потому, что въ ней находится сообщеніе о самомъ раннемъ чуде, заверенномъ самимъ лицомъ, надъ которымъ оно совершилось, только подъ 1726 годомъ, можно отнести не ранее 1720 года. Следовательно, оно является произведеніемъ базилианскаго періода».⁷ В той же час, Левицький В. Ф. припускає, що існувала і більш рання рукописна книга, яка стала першоджерелом для вищезгаданого рукопису. В інструкції чи «Соборныхъ пунктахъ» Діонісія Жабокрицького, єпископа Луцького, виданої їм в 1695 році для керівництва Почаївському монастирю, в одному з пунктів говорить: «Книгу чудесъ, прежде совершившихся, такъ и имеюшихъ совершиться при чудотворныхъ иконахъ и при мощахъ блаженнаго старца Іова Железо, всегда иметь въ порядке, въ приличномъ переплете и прятать въ кассу» («Punkta sobor-

nie przy Electiey na ihumenstwo Przewielebnemu w Bogu Oycu Jozephowi Dobromirskiemu, ihumenowi nowiter obranemu... podane y wstawione. R. 1695. 30 augusti. W. S.» Почаїв. Рукописи. Спр. №3/169, арк. 65). В рукописі, крім опису чудес явлення Богородиці на горі Почаївській, при чудотворній іконі Богородиці, міститься і Досифеєве житіє Преподобного Іова, написане уставом.

Наступне видання «Гори Почаївської», після 1742 р., вийшло 1757 р. двічі (кирилицею і польською). Опис чуд або свідчення зцілень закінчуються 1757 р., тобто кожне наступне видання доповнювалося новою інформацією. Це видання польською мовою не зафіксоване в каталозі Я. Ісаєвича, Я. Запаєвського «Пам'ятки книжкового мистецтва»⁸ та каталозі Ю. Рудакової «Почаївські видання латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту (1730-1830 рр.)»⁹ Хоч є коротка інформація в «Енциклопедическом словаре» Брокгауза і Єфрона в загальній статті про Почаївську Лавру. Тож нами вперше вводиться в науковий обіг видання «Gora Poczaiowska stopka Cudownie z niey wyplywaiace cudotworne woda maiaca y Obrazem Cudownym Maryi ...» 1757 р. (4°. [12], 84 с.), яке зберігається у фондах ЛБАН ім. Стефаніка, СТ № 106036.¹⁰

Очевидно, що книга була дуже популярною, тому вона доволі часто перевидавалася в 1767, 1772, 1778, 1793, 1803, 1807 рр. («Hora Poczaiowska. Poczaiow 1772 roku», «Przeslawna hora Poczaiowska opisaniem do wiadomosci podana. Poczaiow 1778 roku», «Hora Przeslawna Poczaiowska dawnosci cudow jasniciaca. Poczaiow 1807 roku»)¹¹, кожен раз з доповненнями про нові чуда та незначними змінами у назві. Варто зауважити, що про це є інформація і в текстах самої книги. Вже в першому виданні «Гори Почаївської» 1742 р. неодноразово згадується про зберігання та читання цієї книги віруючими вдома.

Повертаючись до питання джерел цього твору, маємо нагоду запропонувати до розгляду унікальний архівний документ, що зберігається в Краківському архіві о. Домініканів під сигнатурою 15 (Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15 – Księga cudów obrazu poczajowskiego – 100 арк.).¹² Опис Левицького В. Ф. співпадає з вищеназваним документом. Обсяг рукописної книги становить 100 аркушів, формат – 2°. Початкові 17 аркушів тексту написані коричневими чорнилами, заголовні рядки та ініціали – кіноварю, уставом з рукописними правками більш пізнього часу, які внесені до 1726 р. Заставка із сюжетом «Воскресіння Христове» на початку тексту (арк. 2) зустрічається вже у першому почаївському виданні «Службника» 1734 р.¹³ Папір з філігранями (потребує подальшого вивчення). Наступні аркуші з 18 по 100 написані скорописом – польською та давньоукраїнською мовами. Щодо датування рукопису, враховуючи неможливість детально вивчити філіграні, а також,

беручи до уваги, що завірені свідками чуда починаються від 1726 р., можемо стверджувати, що початок написання рукопису – це 20-ті рр. XVIII ст. і в цьому наша думка співпадає з думкою Левицького В. Ф.

Нами проведений текстологічний аналіз рукопису та першого видання «Гори Почаївської» 1742 р.¹⁴ З чого видно, що саме цей рукопис став джерелом для першого видання. Текст та правки, які внесені від руки в рукопис співпадають з текстом у виданні «Гори Почаївської» 1742 р. Цікаво, що більшість відмінностей лежить у царині виправлення мовних особливостей рукописної книги – тобто наближення розмовної мови до книжної церковно-слов'янської: «аще и на вишшем стопню полудня була» (арк. 3) – «а ще и на найвышшем степени полудня»; «буваши», «бували» (арк. 8 зв.) – «была»; «достовірно»¹⁵ (арк. 3) – «именно»; «Забокрицький» (арк. 3) – «Жабокрицький»; «свободу» (арк. 6) – «свобожденіє»; «обих» (арк. 6 зв.), – «обых»; «убиваху» (арк. 6 зв.) – «убываху»; «звіром» (арк. 14) – «звірем»; «фортеци» (арк. 14) – «фортець»; «кров нещадно лляли» (арк. 14) – «льляли»; «тягне Паша» (арк. 14) – «идет Паша»; «сокрушишися» (арк. 16 зв.) – «испадоша»; «сина» (арк. 14) – «сына»; «злых Агарянов, злих Махометанов» (арк. 14 зв.) – «злых Агарянов, злых Махометанов»; «воспита откуду» (арк. 14 зв.) – «вопроси его откуду»; «тогда вострепета руками ярашеся турчин (налаявши) потурецку» (арк. 15) – «тогда вострепета руками ярашеся турчин (возлихослови) потурецку». «Лиха велми ваша Божка, и егда возмог от гніва ея избісти» (арк. 15) – на продовження тексту цей рядок не потрапив до друкованого видання 1742 р.¹⁶ В рукописі відсутні також деякі чуда від 1675 р. до 1736 р., які наявні у виданні 1742 р., і навпаки. Очевидно, що типограф послуговувався ще одним джерелом, або ж якісь аркуші цього рукопису не збереглися і книга була переплетена пізніше.

В рукописі міститься один з найдавніших записів «Пісні Пресвятой Дві Богородици о побіді Почаевской над Агарянами», яка йде відразу після опису чуда Оборони Почаївського монастиря 1675 р. В той час, коли в друкованому виданні «Гори Почаївської» 1742 р. міститься в кінці книги. Ця пісня неодноразово повторюється в усіх наступних виданнях «Гори Почаївської», а далі вперше з нотним записом з'являється в почаївському «Богогласнику» 1790 р. (та в наступних виданнях 1805, 1825 рр.).

Типограф, при підготовці тексту до друку, деякі частини тексту переставляв, інколи вносив незначні зміни. Так у випадку з датою, коли сталося чудо явлення Богородиці на Горі Почаївській, був прибраний рядок – «Году Тысяща двісті шестдесят или 1280 между сими Літами видініе сіе бисть» (арк. 3).¹⁷ Натомість у виданні 1742 р. повідомляється, що відсутня точна дата цього чуда, тоді як в «монументах» (тобто монастирських документах), а також у книзі «Небо Новое» мова йде про події

400-літньої давності. Згадуються дати 1400 і 1401 рр. (арк. 4).¹⁸ Анонімний редактор прибрав з тексту і цей рядок – «Нипонеже воспоминается часто Икона Престой Дви Бци Чудотворная, которая чудами и благодатию аки дражайший Карбункул на Горі Почаевской сияет. Сего Ради и о сем да Оувіститися читатель изьявляется извѣстіе» (арк. 5).¹⁹

Типограф, який працював з текстом часто дозволяв собі здійснювати правки просто на полях рукопису та в тексті, ставлячи редакторські хрестики, своєрідні зноски. Редакторські правки стосувалися не лише мови, але й певних світоглядних установок анонімного видавця. Яскравим прикладом може служити виправлений опис чуда від 2 липня 1724 р. на арк. 16 в рукописі і на арк. 28 в першому виданні «Гори Почаївської» 1742 р. А саме йдеться про Андрія Ткача з с. Жуковец в ключи Зборовском, засудженого за вбивство. Редактор, умовно кажучи, не міг змиритися з думкою, що людина, яка здійснила такий тяжкий смертний гріх, опиниться далі на волі з допомогою чудодійної сили ікони Почаївської Богородиці. Тому він додає фрази, які відсутні в рукописі – «Андрей ткач Бораков зять, осужденный на смерть за убійство чоловіка на ярмарку залозецком, в день Пресвятыя Троицы; которое кроме волі своєю соділал есть, ударити токмо хотя, уби», та в іншому місці «яко кромі наміренія сіє соділа». ²⁰ Зрештою, Андрію вдалося зникнути з місця неволі – «тако свобод прійде в Монастир Почаевский, по исповеди Єнеральной, отийде в иную страну».

До речі, про те, що не всі свідчення чуд будуть внесені до книги повідомляється як в рукописі (арк. 6), так і в друкованому виданні 1742 р. (арк. 6 зв.) – «читатель имел извѣстіе, нікоторіе чуда вкратце полагаются», «в Книжици сей, велія Благодати Пречистой Двы Бцы; въ кратце, токмо не много Чудесь положихъ» (арк. 42).²¹

Рукописний текст польською мовою починається із засвідченого чуда від 1726 р.²² При цьому більшість чуд мають не тільки точну дату, ім'я та прізвище чи прізвисько прочанина, назва міста, містечка чи села, інколи вказується конфесійна приналежність, але й у більшості випадків міститься власноручний підпис та печатка віруючого.

Цікаво, що як в рукописі, так і в друкованому виданні 1742 р. міститься засвідчене чудо зцілення під датою 29 червня 1735 р. дружини міщанина м. Підкам'янца Тимофія Величковського, з яким трохи згодом був підписаний контракт, як з інтролігатором щодо оправ почаївських видань (від 14 січня 1736 р.).²³

На арк. 17 завершується рукопис чудами від 1735 р., які оформлені в одному стилі, написані уставом. Натомість, арк. 18 починається чудом від 11 червня 1726 р., що сталося з Іваном Гончуком з села Мусоровец (запис кирилицею, скорописом), яке відсутнє в першому виданні «Гори Почаївської» 1742 р. Наступне чудо в рукописі зафіксоване під 13 липня

«Księga Cudów obrazu Poczaïowskiego N. Marij Panny u Stopki» та перше видання книги «Гора Почаївська»: книгознавчі аспекти

1736 р. від «благородної пані Агнешки Знаєвської» польською мовою з її власноручним підписом. В друкованому варіанті книги «Гора Почаївська» 1742 р. воно також міститься в перекладі церковнослов'янською мовою з елементами української мови. Типограф і тут не обійшовся без елементів власної творчості. Так, до шанобливого звертання – «пані Агнешки» він додає «благородної». В той же час появу незрозумілої дати 1739 р. в тексті чуда випускає, очевидно вирішуючи, що це випадкова помилка.²⁴

Наступне чудо, що ми зустрічаємо в рукописі йде під датою 1 жовтня 1737 р., запис польською мовою, засідчено печаткою та підписами «вельможного пана» Матеуша Понговського, Маріанни Понговської та їхньої доньки Ельжбети з Рокшиц (Перемишльська єпархія). Підписи свідків в друкованому виданні випущені, а саме Дуніна Раєцького закону св. Домініка. Можливо, саме віросповідання свідків стало причиною відсутності їхніх імен в друкованому виданні 1742 р.

Переклади текстів чуд здійснені недослівно, почасти змінюється зміст певних деталей або ж редактором опускаються як несуттєві. Так у чуді від 21 квітня 1737 р. згадується про Василя Ольховича «Bakalarz u PaŃochyannin tameyszy ... u przyniosszy z Soba obrazek drukowany na St. Matki Obrazu Poczaïowskie», тоді як в друкованому варіанті книги Василь Ольхович – «настоятель кліра і парохіянин тамтешній, и принесе з собою изображение Иконы Пресвятой Диви Почаевской».²⁵ Поряд з документами візитації Почаївського монастиря 1736 р., це один з найдавніших документів, де згадується про друк паперових ікон в друкарні Почаївського монастиря, в той же час як ми бачимо під час видання книги – слово – «друкований образ» – було опущене.

Гадаємо, що навіть цей короткий та фрагментарний огляд рукопису «Księga cudów obrazu poczajowskiego» та першого почаївського видання книги «Гора Почаївська» 1742 р. не лише дає можливість стверджувати про джерело друкованих видань цієї книги, але й відкриває перспективу подальшого вивчення цього рукопису поруч з виданнями «Гори Почаївської» з точки зору мовних особливостей (тодішня українська та польська розмовна), імагології, світоглядних установок українців ранньомодерної доби.

Кінцеві висновки

- ¹Borkowski Z. Historiografia Św. Jacka. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.jacek.iq.pl/historiografia-sw-jacka/73-historiografia-sw-jacka>
- ²Лоштин Н. Т. Бібліотеки львівської латинської митрополії XIV-XVIII ст.: книгознавчі аспекти. Автореферат дисертації, Київ, 2018.
- ³Sakal I. «Teraturgema» by Afanasij Kal'nofoyskyi: The problem of Inter-Confessional Borrowings. Budapest, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.etd.ceu.hu/2012/sakal_ievgeniia.pdf
- ⁴Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини НБУВ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0001328
- ⁵Гаятовський І. Небо новос. Львів, друкарня М. Сльозки, 1665, арк. 99. Зберігається в Стемфордському українському музеї (США).
- ⁶ЦДА, ф. 2098, оп.1, спр. 16, арк. 7.
- ⁷ЦДА, ф. 2098, оп.1, спр. 16, арк. 8.
- ⁸Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів: Вища. шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1984.
- ⁹Рудакова Ю. Почаївські видання латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту (1730-ті – 1830 рр.) // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – Київ, 2011 – с. 193-246.
- ¹⁰ЛБАН ім. Стефаника, СТ № 106036.
- ¹¹Рудакова Ю. Почаївські видання латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту (1730-ті – 1830 рр.)//Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – Київ, 2011 – с. 193-246.
- ¹²Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15
- ¹³Бочковська В., Хауха Л. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII-XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України – Київ, 2008.
- ¹⁴Гора Почаївська, друкарня Почаївського монастиря, 1742.
- ¹⁵В подальшому транслітерація кирилиці подається в тексті адаптовано на і, о, я, кс, ф – Ъ w, z, x, f .
- ¹⁶Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15.
- ¹⁷Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15.
- ¹⁸Гора Почаївська, друкарня Почаївського монастиря, 1742.
- ¹⁹Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15.
- ²⁰Гора Почаївська, друкарня Почаївського монастиря, 1742.
- ²¹Гора Почаївська, друкарня Почаївського монастиря, 1742.
- ²²Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15.
- ²³Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15, Гора Почаївська, друкарня Почаївського монастиря, 1742, арк. 29 зв., ф. 258 оп. 1 спр. 38.
- ²⁴Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15.
- ²⁵Archiwum prowincji oo. Dominikanow u Krakowie, sygn. 15.

Унійна друкарська спадщина Почаївського монастиря в контексті утвердження Російської Православної Церкви на Волині

Унійний період Почаївського монастиря (1712-1831) залишив значний внесок у формуванні своєрідного середовища обителі. Після повернення в підпорядкування Православної Церкви, василіанське минуле продовжувало відігравати значне місце у її діяльності. Сучасні реалії буття Почаївської Свято-Успенської лаври вимагають аналізу окремих сторінки її минулого. Одна з них – імплантація василіанської спадщини в життя вже православної обителі. Окремі аспекти цього питання побіжно розглядали церковні дослідники протоієрей Андрій (Хойнацький), митрополит Іларіон (Огієнко) та сучасні науковці Богдан Бойко, Надія Стоколос, Руслана Шеретюк. Поглиблюючи їхні напрацювання, на основі архівних джерел, намагаємось розкрити проблему використання православною братією набутиків василіанського почаївського книгодрукування, в руслі становлення російського православ'я на волинських теренах.

Трансформаційні процеси, що розпочались у Свято-Успенському монастирі після 1831 року поступово повертали до неї православні традиції. Їх особливість полягала в тому, що вони були насиченні новою ідеологією Російської держави, яка формувалась саме у цей час. «Ідея возз'єднати уніатів з Православною церквою і послабити католицько-польський вплив» на землях приєднаних до Росії після II та III поділів Польщі у 1793 та 1795 рр., керувала діями російського уряду стосовно цих територій» [1, с. 158]. Розвиваючись під впливом уварівської тріади «Православ'я, Самодержавство, Народність», яка поступово наповняла Свято-Успенську лавру, почаївська братія, водночас, намагалась берегти набутки, започатковані у василіанську добу, що стали складовою частиною діяльності монастиря. Хоча з 1831 року обитель вже повністю розвивалась у площині загальноросійської парадигми, відхилення від неї визначав минулий спадок монастиря. Впливало на поступ Свято-Успенської лаври і її місцезнаходження у волинському регіоні, який був багатонаціональним та різноконфесійним. Це протягом століть відображалось у діяльності чернечої братії та формуванні власного середовища, яке творилось у суголоссі з суспільними подіями, що розгортались на Волині.

В унійну добу в Почаївській обителі було сформовано потужну бібліотеку, яка використовувалась в навчальному процесі василіанської школи. Відповідно до указу Синоду, від 30 жовтня 1833 року за № 8082, Свято-Успенському Почаївському монастирю було «...зобов'язано: «Книги, що складають монастирську бібліотеку, або стосуються різних галузей вченості, більшою частиною на Латинській мові, і досить відомих Авторів, як корисні й для Православного Духовенства, замість залишення в Лаврі, віддати в бібліотеку Волинської семінарії [2, арк. 2 зв.]. Це було виконано бібліотекарем Євгенієм, який доповідав: «Книги по генеральному опису вилучені у Василіан під час загальної передачі Лаврського майна, внаслідок розпорядження вищого начальства приписом Духовного Собору мені оголошеного – передані мною, з каталогом, який у мене знаходився в належність Семінарського керівництва» [2, арк. 9].

Звільнялась Почаївська лавра і від книг, що були надруковані в монастирській друкарні у василіанську добу та залишились православним ченцям у спадок. Їх продавали до навчальних закладів, що підпорядковувались Унійній Церкві, задля покращення економічного стану Свято-Успенської обителі. У 1855 році попечитель Варшавського учбового округу звертався до монастиря з проханням «... про доставку Букваря, Часослова, Псалтиря, що необхідні для нагород учням Приходських Греко-Уніатських училищ у Царстві Польським» [3, арк. 1]. Як свідчать документи – «Духовному Собору виплачено 96 руб. 35 коп. сріблом за надіслані по 41 екземпляру Букваря, Часослова, Псалтиря для Греко-Уніатських Приходських Училищ» [3, арк. 6].

У 1858 році унійна Консисторія також неодноразово зверталась в Почаївську лавру з питанням щодо закупки книг василіанського друку навчальними закладами Унійної Церкви [4, арк. 1]. Окрім вищеназваних, Свято-Успенська обитель продавала книги почаївських василіан: Апостол, Мінеї, Требник, Євангеліє, Ірмологіон, Богогласник, Молитвослов [4, арк. 12].

1861 року львівський купець Михайло Димет проводив активну розпродажу почаївських василіанських друків у своєму місті, попередньо придбавши їх у Почаївській лаврі [5, с. 226]. Навіть був надрукований рекламний «Каталог книг надрукованих в Святій Успенській лаврі Почаївській Чина Святого Василя Великого», який був розрахований «Для використання греко-унійних Церков і Духовенства» [6, арк. 6]. Він містить 50 найменувань друків від 1700 до 1825 років (рис. 1). Усі вони побачили світ у василіанську добу, окрім «Молитовника» датованого 1700 роком, приналежність якого до почаївських доунійних видань є сумнівною [6, арк. 1 зв.].

Активне розповсюдження унійних видань у Царстві Польським, яке було складовою частиною Російської імперії – самою Лаврою та в

Австрійській державі – перекупниками, викликало занепокоєння Синоду. У другій половині 60-х рр. XIX ст. на монастир почав чинитися тиск з Петербургу. Зокрема, в 1867 році священноархимандрит Почаївської лаври Агафангел отримав лист з «Відомства Православного ісповідання канцелярії Св. Синоду», стосовно унійних друків, що зберігались в обителі, з вимогою «...про доставку означених книг в Господарське Управління при Святійшому Синоді для знищення [7, арк. 1]. З такою постановкою питання не погодився Духовний Собор, який у відповіді на лист надісланий з Петербурга повідомляв, «...що Лавра Почаївська, яка служить єдиним наріжним каменем православ'я на західному рубежі Росії, забута всіма – одна з усіх Лавр залишається без всілякого від казни оклада – на винагороду» [7, арк. 11]. Вказувалось, що монастир потребує значних матеріальних засобів на влаштування народної школи, лікарні, на покращення комфорту в готелі та інші потреби обителі. Також Духовний Собор наголошував, що продаж унійних книг дав би хоч незначну частину коштів, необхідних для цього [7, арк. 10]. Священноархимандрит Агафангел підтримав представницький орган Почаївської Лаври в цьому питанні [7, арк. 27-27 зв.].

Доводи Духовного Собору переконали Синод. Звідки був отриманий на ім'я волинського єпископа, під грифом «секретно», документ, від 1 березня 1868 р. за №25. У ньому, зокрема, вказувалось, «...що книги унійного друку, що зберігаються в підвальному поверсі під Собором Почаївської Лаври і які готувалися до висилання в Господарське Управління по викладеним у означеному відношенні Вашими аргументами можуть бути залишеними як і рашіше в Лаврі» [7, арк. 28]. Перемога Свято-Успенської обителі в такому делікатному питанні продемонструвала силу духу тогочасних господарів Гори Почаївської. Ними була збережена можливість подальшого поступу монастиря, використовуючи спадщину своїх попередників. Підсвідомо чернеча братія виступила захисником попередніх сторінок історії власної обителі, яка із зміною конфесійної належності не могла відмовитись від свого минулого. Дані події лише підтвердили, що підвалини закладені в попередні епохи життя Почаївського монастиря сприяли його подальшому розвитку та зростанню.

Не лише книги, але й інший спадок василіанської друкарні, почаївські православні ченці намагались використовувати на благо Лаври. Ще у березні 1833 року передбачалось продовжити започатковане василіанами тиснення на атласі ікон. Цього вимагали «...Богомольці, які відвідують Почаївську обитель, звикнувши отримувати ікони, друковані ними на атласі та папері» [8, арк. 1 зв.]. Їх друк мав проходити «...по погодженим нашою Церквою зразкам» – наголошували члени Духовного Собору [8, арк. 2].

Почаївська лавра реалізовувала не тільки видання створенні своїми попередниками, але й ікони та картини, які були надруковані василіанами. Так, у 1838 році в монастирській лавці було продано 11 екземплярів історичного зображення з життя монастиря про явлення Богородиці під час так званої Збарзької війни 1675 року та ікони на яких Спаситель був зображений у католицькому вбранні. Насельники Свято-Успенської лаври пояснювали, що цю продукцію було продано закордонним покупцям [9, арк. 4 зв.].

Представники Православної Церкви московської патріархії, маючи неприязне ставлення до унійного періоду в історії монастиря, водночас, намагались досягнути причину більше як столітнього василіанського періоду його історії. У зв'язку з цим, приводимо думку одного з найвідоміших православних дослідників історії Почаївської лаври, протоієрея Андрія (Хойнацького), висловлену ним у одній з своїх робіт, що вперше побачила світ у 1877 р. та пізніше перевидавалась у 1883 та 1910 рр. Вона стосується значимості коронування головної монастирської святині – ікони Почаївської Божої Матері, здійсненого у василіанську добу. «Хто знає, можливо, Промислу Божому, – відзначав Хойнацький, – нарочито благоугодно було прославити цю святую ікону в нас, на кордоні із Західною Європою, яку з вершин Почаївських видно навіть простому неозброєному оку, для того, щоб у свій час послужити для цієї останньої провідною зорею до того благодатного єднання, про яке так ревно щоденно молить св. Церква наша православна, і задатки якого на диво і по сьогодні відкриваються на горі Почаївській – у спілкуванні з нами в молитвах перед чудотворною іконою Почаївською всіх латинствующих і олатинізованих співбратів наших, сповідуючих її воістину чудотворною і тому правдиво прибігаючих до неї за допомогою і благодатними дарами» [10, с. 3]. Це твердження тогочасного представника Православної Церкви стосується розуміння ним усього процесу сутності зміни конфесійної належності Свято-Успенського Почаївського монастиря, що відбулось у XVIII ст. та його впливу на майбутню діяльність обителі.

Таким чином, Почаївський монастир, з початку 30-х рр. XIX ст., входячи в нове Церковне лоно та перебуваючи у площині сформованій Церквою-попередницею намагався використовувати її напрацювання у власному розвитку. Переконлива аргументація Духовного Собору та подальша відміна Синодом власного припису щодо знищення унійних книг почаївської василіанської друкарні, вказали на спроможність монастирської братії відстоювати власні інтереси, вирішувати питання пов'язані з діяльністю своїх попередників. Для Лаври ця перемога мала важливе значення, насамперед, укріпивши її в час впровадження уніфікаційних заходів, притаманних для тогочасного російського православ'я, в середовище якого монастир увійшов наприкінці 1831 року.

Джерела та література

1. Шеретюк Р. Греко-Уніатська Церква в контексті етно-конфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVII-XIX ст.): Монографія / Руслана Шеретюк. – Рівне: Волинські обереги, 2012. – 432 с.
2. ДАТО (далі Державний архів Тернопольської області). – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 874. – 13 арк. Укази урядового синоду, протокол собору Лаври та переписка з Волинською Консисторією про порядок зберігання монастирських книг і рукописів.
3. ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 1975. – 12 арк. Справа про відсилання у Варшавський учбовий округ з лаврської друкарні книг для греко-католицьких парафіяльних училищ.
4. ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 2157. – 28 арк. Справа про відправку церковних книг в Холмську консисторію.
5. Огієнко І. Історія українського друкарства / Іван Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.
6. ЦДАЛ (Центральний державний історичний архів у Львові). – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 2006. – 2 арк. Каталог літургійних книг надрукованих у Почаївській Лаврі в 1700-1825 рр.
7. ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 2 – Спр. 966. – 62 арк. Документи про знищення церковної літератури, що зберігалась у Лаврі.
8. ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 44. – 28 арк. Справа про синодальний дозвіл на друкування церковних книг в почаївській друкарні.
9. ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 989. – 5 арк. Лист щодо малюнків із зображенням святих в католицькому вбранні, які зберігаються в лаврській друкарні.
10. Хойнацкий А. Ф. Повесть историческая о Святой Чудотворной Иконе Божией Матери Почаевской / Андрей Феодорович Хойнацкий. – Почаев: Свято-Успенская Лавра, 1910. – 63 с.

Кириличні стародруки греко-католицьких монастирів, що побутували на Острозчині

Провенієнції та покрайні записи, завдяки яким можна простежити історію конкретної книги, є неоцінимим джерелом історичної та лінгвістичної інформації. Специфікою цього джерела є його спорадичність, – беручи до рук кожен новодосліджуваний примірник, книгознавець опиняється ніби в ролі золотошукача, не знаючи напевне, чи знайде він записи під час посторінкового перегляду, наскільки вдасться їх відчитати та ідентифікувати й чи виявиться там цікава інформація. Отже, хоча чимало покрайніх записів введено до наукового обігу у статтях дослідників від І. Франка до наших сучасників (неможливо лишити поза увагою і каталог «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту» М. А. Шамрай [1]), безліч маргіналій – неможливо припустити їхню загальну кількість, мовне, тематичне й типологічне різноманіття – залишаються недослідженими й неопублікованими. Зарадити ситуації може цілеспрямоване багаторічне фронтальне вивчення масивів стародруків, окремих книгозбірень з подальшою публікацією попримірникових каталогів.

Матеріалом для статті стали описи, зроблені в ході планової роботи над попримірниковими каталогами трьох друкарень, які у XVIII ст. працювали для потреб греко-католицької церкви – Почаївської (автори Н. Заболотна, О. Железняк, Р. Кисельов), Унівської та Супрасльської (авторка обох Н. Заболотна). Рукопис каталогу почаївських видань із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського завершений, серед описаних у ньому книг виявилось сім примірників, які у XVIII – XIX ст. побутували на території Острозького повіту. Кілька примірників супрасльських видань із фондів НБУВ походять з Волині [2], але конкретно з Острозького повіту супрасльських друків не виявлено. Унівські стародруки наразі ще не всі описані, але серед описаних також немає книг, які перебували в Острозькому повіті, хоча загалом вони побутували на Волині [3]. Отже, об'єктом розвідки є книги, видані Друкарнею Почаївського Успенського монастиря. Усі ці стародруки походять із Волинського єпархіального древньосховища (далі – ВСД), мають шифри цієї установи та характерні записи з фіксацією місця походження книжки.

Значну цікавість викликає конволют зі Службника 1735 р., до якого приплетено невеликий окремий додаток – Служби в часи бездощів'я та

злив і дощової негоди [30-х рр. XVIII ст.], без титулу та вихідних даних; шифр НБУВ Кир.2102п. Ці служби виявлені в кількох почаївських Службениках 1734 та 1735 р. НБУВ, можливо, вони були надруковані спеціально як додаток до Службеника, або ж могли побутувати й самостійно. Конволют має видавничу оправу, дошки, обтягнуті чорною шкірою, на верхній кришці середник. Шифр ВЄД – II, 28 Dubl. экз. 3. (запис на титулі), окрім цього у древньосховищі зроблено запис на верхньому форзаці про місце походження примірника: «с. Новоселки Остр. у. (Острожскаго уезда – Н.З.)». Залишив запис у книзі один із її власників – «Собствена священ[ника] Иоанна Подчашинскаго» (с. [5] I рах.; почерк XIX ст.) [4, с. 134, № 28]. Новосілки – нині село у Здолбунівському районі Рівненської області.

Три почаївські книги з фондів НБУВ походять із Новомалина, нині село в Острозькому районі Рівненської області, вони відповідно мають на верхніх форзацах ідентичні записи з ВЄД «с. Новомалинь Остр. у.». Варто зазначити, що надходження певної кількості книжок з одного храму до давніх книосховищ, а далі до НБУВ було типовою ситуацією, як демонструють матеріали географічного покажчика до каталогу почаївських друків – з багатьох населених пунктів прийшло два і більше стародруків – і то тільки почаївських. Встановити більш повну картину, з виданнями інших друкарень можна буде за допомогою знову ж попримірникових каталогів.

Серед книг із Новомалина Октоїх 1774 р., шифр НБУВ Кир.1385п, шифр ВЄД II/9 Dubl. экз. 2; оправу втрачено. Книга має запис почерком кінця XVIII ст. про її ціну: «За Oktoich zaplacił [j.] x. Skecinski zł. 40.». Крім того, є запис від 1823 р. «49 годъ сему Oktoиху», записи з вирахуванням віку примірника не є унікальними, багато їх є і на греко-католицьких кириличних стародруках, переважно створені у XIX ст. [4, с. 134, № 9; 5, с. 21, № 9].

Великоформатне напрестольне Євангеліє 1780 р. [6, № 3008], шифр НБУВ Кир.1566п, має ошатну оправу – дошки у шкірі з золотим тисненням та дві застібки, обріз книги золотий з тисненням. На жаль, це Євангеліє без вкладних записів, має тільки шифр ВЄД – II/3 dubl. экз. 4^н та запис про походження з Новомалина [4, с. 133, № 3; 5, с. 21, № 3 (віднесено до іншого видання, датованого тим само роком)].

Ще однією книгою з Новомалина є нотний Ірмологіон 1775 р., шифр НБУВ Кир.1405п, шифр ВЄД II/18 экз. 2^н. Він має записи кінця XVIII ст. на верхньому форзаці – «Сей Ирмологіонъ принадлежит къ число (!) книгъ Новомалинской Иоаннобогословской церкви» та кілька імен і прізвищ («Кондратовичъ», «Рогальській», «Василій Захарієвичъ», «ученика Антона Богурскаго», «Яновській»), деякі з них повторюються, – імовірно,

Ірмологіон також використовували в церковно-парафіяльній школі. Книгу оправлено у дошки в шкірі з золотим тисненням, залишилися сліди двох застібок; обріз червоний [4, с. 134, № 18; 5, с. 22, № 18].

Ще один примірник Ірмологіона з Острозького повіту в НБУВ (шифр Кир.1412п) походить зі згаданих вище Новосілок. Книжка має шифр ВЄД II, 18 dubl. экз. 6^а і зроблений у цій установі запис про походження – «с. Новоселки Остр. у.», оправу втрачено [4, с. 134, № 18; 5, с. 22, № 18]. Почаївські Ірмологіони загалом користувалися популярністю, про що свідчать, зокрема, численні записи на примірниках НБУВ – як вкладні та власницькі, так і записи з коментарями щодо самої книги, у них часом зазначається, що «добрий Ірмологіон почаївський», співали за ним «Богу во славу, а людям на радість».

Требник 1741 р., шифр НБУВ Кир.2133п, – малоформатна книжка, має оправу з картону, обтягнутого шкірою з тисненням. На верхньому форзаці є шифри ВЄД: 22 (закреслений), та II, 198 dubl экз. 3. Про місце походження примірника свідчить запис «с. Бочаница Остр. у.», також на верхньому форзаці [5, с. 26, № 198], ідеться про село Бочаниця в Гоцанському районі Рівненської області.

І, нарешті, найцікавішим із розглянутих стародруків є збірка проповідей «Науки парохіяльні», її перше видання, яке побачило світ 1792 р. До книжки увійшли проповіді з різних нагод – на неділі всього року, на великі свята і на п'ятниці Великого посту, перекладені на українську мову з польського перекладу італійського оригіналу. Переклад зробив вітчизняний церковний діяч, поет і перекладач, василіянин Юліан Добриловський (1760–1825). Окрім самих текстів проповідей, на увагу заслуговує передмова перекладача, у якій Ю. Добриловський наголошує на необхідності виголошувати проповіді зрозумілою для парафіян мовою (українською, а не церковнослов'янською) «для легшого простих людей... напучення і спасенної для них користі», при цьому звертає увагу на існування відмінностей у говірках різних місцевостей України – Поділля, Волині, Полісся, Великої України.

Примірник НБУВ Кир.1662п має шифр ВЄД – II, 540 та зроблений там само запис «С. Бочаниць Остр. у.» – книжка надійшла до ВЄД із того ж села, що й розглянутий вище Требник. Оправа її видавнича: картонні кришки обклеєно шпалерним папером з орнаментом із чорних трилисників на світлому тлі, корінець зі шкіри, на нижньому форзаці є підпис палітурника: «Fwsz:». Про побутування цієї книжки в Бочаниці свідчать кілька значно давніших записів, зроблених у XVIII ст.: «[...] Szuszkowski praeposite Boczanicensis frater Colemiszime» та «По тому swiaszczenik Boczanyс z іереи Sad[owsky]», «Przynaliezcy do cerkwi Boczansk[iey]». Так само на верхньому форзаці є запис XVIII ст. про купівлю книжок на

кошти з церковної скарбони, звідки можна довідатися про вартість «Наук парохіяльних»: «Pięniędzy złt^{ch} 5. gr: 15. za tę książkę Nauk Parochialnych ... xs: Galatowski dtt mpp».

Загалом ці «Науки парохіяльні» є найбагатшою на записи з розглянутих книжок. Тут є і запис XVIII ст. (на верхньому форзаці) про платню мулярові за ремонтні роботи в церкві, і підписи колишніх власників: «Василь Ивановичь» (на верхньому форзаці), «Vazyliu Choynackiу» (на нижньому форзаці), ще один запис, латиною, закреслено (с. [2] I рах.).

На нижньому форзаці є записи XVIII ст., які засвідчують «мандрівку» книжки різними місцями побутування: «Села Дулѣбъ» (село Дуліби нині в Гошанському районі Рівненської області) та «Сія книга принадлежит до церкви Станицкой». Там само є запис XIX ст., він сповіщає, що «Жители мистечка Ровного Павелъ Сидорчукъ Фома Семень дяки отпушенны были для [...] воскресен[скои] для испрошенія милостини в разные мѣста Волынской губерніи за билетомъ благочиннаго протоіерея Іоанна Леневица 1796го года марта 9го дня [...]».

Попередньо аналізовані записи в «Науках парохіяльних» переважно свідчать про приналежність та побутування примірника, проте книжка цікава ще й тим, що має чимало поміток по тексту. Вони демонструють, що збірку проповідей використовували за прямим призначенням – для повчання парафіянам, і священник, який цим займався, прагнув замінити деякі слова та фрази на більш звичні для нього. Так, друкований текст «†правивъ поселство» виправлено від руки на «пошел просячи» (с. 107 II рах.), «зезволеніє» на «соизволеніє», а «вибавленіє» на «избавленіє» (с. 177 II рах.), «оучинки» на «дѣла» (с. 178 II рах.), «ск÷токъ» на «пожитокъ» (с. 179 II рах.). Тобто, автор правок і сам діяв згідно з настановами Добриловського, наближуючи мову проповідей до більш зрозумілої і звичної пастві.

Отже, розглянуті стародруки, що побутували в Острозькому повіті, і зберігалися у храмах сіл Новосілки (Здолбунівського району), Новомалин (Острозького району) та Бочаниця (Гошанському району Рівненської області) є прикладом розповсюженості видань греко-католицьких друкарень, у тому числі і в період після скасування унії, вони дають уявлення про традицію покрайніх записів та активне використання видань Почаївської друкарні для богослужінь у греко-католицьких та православних храмах.

Джерела

1. Службник. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1735. – 2°. – [8], 190, 92 с.; шифр НБУВ Кир.2102п(1).
2. Служби в часи бездощів'я та злив і дошової негоди. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, [30-і рр. XVIII ст.]. – 2°. – [3] арк.; шифр НБУВ Кир.2102п(2).
3. Требник. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1741. – 8°. – [8], 348, [11] арк.; шифр НБУВ Кир.2133п.
4. Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1774. – 2°. – Арк. [1], 1-100, 102-143, 143-400; шифр НБУВ Кир.1385п.
5. Євангеліє. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1780. – 2°. – Арк. [1]-[7], 1-228, 228-257, 1-18, 18-40; шифр НБУВ Кир.1566п.
6. Ірмологіон [нотний]. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. – 2°. – Арк. [1]-[7], 1-40, 51-215, [1]-[8]; шифр НБУВ Кир.1405п.
7. Ірмологіон [нотний]. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. – 2°. – Арк. [1]-[7], 1-40, 51-215, [1]-[8]; шифр НБУВ Кир.1412п.
8. Добриловський Ю. Науки парохіалнія... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1792. – 4°. – [12], 294 с.; шифр НБУВ Кир.1662п.

Література

1. Шамрай, М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Каталог]. – Київ, 2005.
2. Заболотна Н. Кирилические издания типографии Супрасльского Благовещенского монастыря XVIII в., представленные в Национальной библиотеке Украины имени В. И. Вернадского // *Latopisy Akademii Supraskiej*. – Т. 7. Dawna suylycka księga drukowana: twórcy i czytelnicy. – Białystok, 2016. – S. 201-208.
3. Заболотна Н. Унівські кириличні стародруки з давніх книгозбірень Волині у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник*. – Луцьк, 2015. – Вип. XI. – С. 201-204.
4. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в г. Житомир: 21-26 октября 1910 года. – Киев, 1911.
5. Требин А. А. Славяно-русские старопечатные книги древлехранилиц г. Житомира. – Санкт-Петербург, 1913.
6. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: в 2-х кн., 3-х ч. / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів, 1984. – Кн. 2, ч. 2.

Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні

Виявлення і атрибуція контрафактних видань є важливим напрямом книгознавчих досліджень. Одержані результати можуть суттєво розширити відомості про репертуар видавничої продукції друкарні; відкрити маловідомі сторінки її історії, що конкретизує роль і місце друкарні у видавничому процесі певного регіону, країни; виявити нові факти про видання та його варіантність, перевидання літературних творів, наукових праць, політичних брошур і промов тощо, що може відкрити нові факти, важливі для історичної науки, літературознавства, мистецтвознавства, історії науки.

Видання з фальшивими вихідними даними, тобто контрафактні видання, та видання без вихідних даних, які можна в певному сенсі теж віднести до рангу контрафактних, становлять невід'ємну складову видавничого процесу в історії друкарства. Фальшиві вихідні дані в свою чергу можуть бути неповними, наприклад, без зазначення друкарні або міста, або року видання. Контрафактні видання для видавців мали певні переваги: по-перше, друкар позбавляв себе зобов'язань, пов'язаних із отриманням привілею та виплатою авторського гонорару; по-друге, оминалося «підводне каміння» цензури; по-третє, процес друкування був набагато легшим і швидшим, оскільки друкар користувався чітким друкованим, а не рукописним текстом, з яким важче було працювати. Об'єктом передруку переважно ставали видання, які вже завоювали прихильність читачів і могли принести видавцеві значний прибуток, який перевищував витрати. Книга була товаром як для світських, так і для монастирських друкарень.

При атрибуції контрафактних видань є кілька основних інструментів книгознавчого дослідження, які допомагають обґрунтовано висунути гіпотезу або довести приналежність видання верстатам конкретної друкарні. По-перше, це прискіпливий аналіз друкарських особливостей примірника: розмір шрифтів, колація (формула, яка включає у себе відомості про кількість сторінок/аркушів/стовпців, сигнатури видання), фінгерпринт, художнє оформлення (вилівні прикраси, віньєтки, заставки, гравюри). При цьому важливо бути максимально обізнаним із видавничою продукцією друкарні та характерними рисами художнього оформлення її

видань і, застосовуючи компаративний метод, порівнювати досліджувані примірники із примірниками інших видань даного твору, якщо такі існують. По-друге, неоціненну послугу можуть надати філіграні паперу, на якому надруковано досліджуваний примірник. По-третє, залишається важливою бібліографічна інформація, зосереджена у друкованих наукових каталогах. У певних випадках пролити світло на існування контрафактного видання можуть рукописні каталоги давніх бібліотек і різного виду архівні документи.

Як показала евристична робота з фондами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), Луцька домініканська друкарня за час своєї діяльності випустила низку видань, які підпадають під ранг контрафактних. У «Bibliografii polskiej» К. Естрайхера вони проходять без зазначення міста друкування і друкарні. Через це вони не потрапили і до каталогу «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» (Львів, 1981-1984), укладений українськими вченими Я. Запаском та Я. Ісаєвичем.

Луцький домініканський монастир належав до одних із найдавніших осередків Ордену проповідників св. Домініка (Ordo S. Dominici praedicatorum) на українських теренах. Монастир був заснований близько 1393 р. польським королем Володиславом Ягайлом та великим литовським князем Вітовтом [12, с. 788], і первинно за адміністративно-територіальною організацією Ордену входив до його Польської провінції. Згодом його було включено до Руської провінції Ордену, яка носила ім'я св. Яцека (в латиномовному варіанті – S. Hyacinti)¹. Монастир проіснував до 1847 р., коли був скасований російською імперською владою [17, с. 63]. До історії друкарства луцькі домініканці долучилися досить пізно, під кінець XVIII ст. 14 лютого 1787 р. вони одержали королівський привілей на закладення друкарні та публікацію видань польською, латинською, французькою й російською мовами. Зразу необхідно відзначити, що будь-яких видань російською або французькою мовами з вихідними даними друкарні при перегляді книжкових фондів *de visu* чи з довідково-бібліографічних джерел нами не виявлено. Щодо останніх двох мов, то за бібліографічними джерелами і книгознавчими публікаціями у Луцькій друкарні публікувалися тільки розмовники та граматики французької мови. Після одержання дозволу від луцького єпископа Фелікса Павла Турського (1729-1800)² домініканці ввели у дію друкарню, на титульних аркушах видань якої назва офіцини подавалася польською мовою у формі: «Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Dominikanów», «W Drukarni Xięży Dominikanów», «w Drukarni Uprzywileiowanej u XX. Dominikanów», а латинською мовою – «Typis PP. Praedicatorum», «Typis S. R. M. & Reipublicae, ad Aedibus PP. Ordinis Praedicatorum», «In Typographia PP.

Praedicatorum», «Typis PP. Praedicatorum ad Aedes BVM Assumptae», «Typis S.R.M. & Reipublicae Ad Aedes B.V.M. Assumptae Ordinis Praedicatorum». Перше видання друкарні побачило світ цього ж року, а може і не одне. За каталогом, укладеним Я. Запаском та Я. Ісаєвичем «Пам'ятки книжкового мистецтва», цим виданням було «Directorium Officii Divini...» [ЗІ, № 3394], а Я. М. Гіжицький називає під цим роком видання «Nomagium litterarum... Hyacintho de Odrowąż, theses theologicas de angelis... Studium Luceoriense, ejusdem ordinis sub assistencia Augustini Niedzialkowski et Dominici Przeworski» [16, с. 167, 180].

Історія діяльності друкарні Луцького домініканського монастиря, її продукція досліджені недостатньо. В історико-краєзнавчих розвідках та книгознавчих публікаціях ХІХ-ХХ ст. відомості про друки луцьких отців домініканців фрагментарні й історія друкарні подається в загальних рисах³. Її видання сьогодні зберігаються у відносно невеликій кількості у фондах сучасних бібліотек. На наш погляд, це пов'язано з кількома факторами. По-перше, час існування друкарні був відносно коротким. По-друге, на час її діяльності припали важливі політичні події в історії Речі Посполитої – другий та третій поділи держави, наслідком яких було зникнення Речі Посполитої з політичної карти Європи, що не могло не позначитися на суспільно-політичній та культурно-освітній ситуації в регіонах, які увійшли до складу держав-сусідів – Російської та Австрійської імперій. Приєднання Волині до складу Російської імперії змінило становище Римо-Католицької Церкви в цьому регіоні і призвело до поступового звуження сфер її діяльності та вплинуло на соціальний статус католицького шляхетського стану в російському суспільстві. Цей фактор вплинув на розвиток видавничої діяльності друкарні. Все це, в свою чергу, пояснює відносно невеликий об'єм її продукції за обсягом друкованих творів та їх накладом. Вона значно поступалася обсягом видавничої продукції, наприклад, Бердичівській друкарні босих кармелітів. По-третє, негативно вплинули на збереженість та розповсюдження друкарської продукції пожежі, від яких неодноразово страждав домініканський монастир. Зокрема пожежі трапилися у 1793 р. і 1803 р. Від останньої сильно пошкоджена друкарня.

Створена з метою задоволення потреб Домініканського ордену в цьому регіоні та місцевої громади, що сповідала католицизм, друкарня випускала друки релігійного і моралістичного змісту, проповіді, промови, доповнення до літургічних книг, рубрицели, панегірики, твори художньої літератури, праці геральдично-генеалогічної тематики, полемічну літературу, пастирські листи, розпорядження урядових установ. Пастирські листи та урядові постанови мали утилітарне призначення і могли займати один або кілька аркушів, що впливало на стан їхнього збереження в майбутньому.

Як правило, на них не вказувалося місце друкування, що утруднює їхню атрибуцію сьогодні.

У книгознавчих публікаціях час припинення діяльності друкарні датується 1831 р., аргументуючи цю дату публікацією пастирського листа луцького єпископа Каспара Цецішовського (1745-1831) «List pasterski oznajmiający o śmierci Piusa VIII, nakazujący modły do niego», датованого у Луцьку 7 січня 1831 р. [16, с. 178; 1, с. 79; 8, с. 349, 356]. Але в процесі евристичної роботи з фондами НБУВ було виявлено видання рубрицелли на 1837 р. домініканської друкарні, яке, очевидно, побачило світ у 1836 р.: «Directorium officii divini conforme stylo veteri iuxta ritum breviarii ac missalis Sacri Ordinis Praedicatorum Auctoritate Apostolica approbati pro anno Domini MDCCCXXXVII [1837]. Post intercalarem primo ad usum Provinciae Roxolanae S. Hyacinthi editum. – Luceoriae [Луцьк]: Typis PP. Praedicatorum ad Aedes BVM. Assumptae, [1836]» (НБУВ, ВСПВ, Р 189). Цей факт засвідчує існування монастирської друкарні принаймні у 1836 р.

Контрафактні видання становлять окрему сторінку в історії друкарні Луцького домініканського монастиря. Як правило причиною, що спонукала видавців і друкарів до виготовлення корсарських видань, було одержання прибутку від реалізації таких видань при меншій витраті коштів на їх виробництво. Априорі цього можна було досягнути друкуючи видання, які вже мали попит у читачів або присвячувалися актуальній тематиці, яка цікавила широкий загал регіону. Як показав аналіз друкованих видань монастирської офіцини, ченці-домініканці займалися продукуванням корсарських видань. Частина їх виходила з-під друкарських верстатів із фальшивими вихідними даними, частина – взагалі без зазначення місця видання, частина без зазначення імені автора. Для визначення приналежності публікацій верстатам луцької домініканської друкарні ми застосовували друкарський і філігранологічний метод аналізу видавничої продукції. До цієї групи видань луцької офіцини належить включити видання відомої публіцистичної праці «Myśli polityczne dla Polski» яскравого письменника-публіциста часів Чотирилітнього сейму (1788-92) Юзефа Павліковського (1767-1829). Ю. Павліковський увійшов в історію як письменник, публіцист, мемуарист, адвокат, військовий діяч, політик. Він походив із збіднілої дрібної шляхетської родини, вивчав право у Головній коронній школі у Кракові, згодом займався адвокатурою. У своїх політичних поглядах він пройшов шлях від монархізму до яacobінізму. Брав участь у підготовці повстання Т. Косцюшки. Після поразки повстання емігрував до Бельгії, згодом до Франції. У Парижі був секретарем Т. Косцюшки і у своїй книжці «Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość?» (Париж, 1800), яка вийшла анонімно, схилив до

боротьби за незалежність Польщі, спираючись виключно на власні сили [6, с. 87-92]. Перше видання твору «Mysli polityczne dla Polski» побачило світ у Варшаві 1789 р. у Вільній Друкарні, заснованій наприкінці 1788 р. Яном Потоцьким (1761-1815) у своєму палаці у Варшаві, яка підлягала тільки церковній цензурі, і віддав її під керівництво Антонія Чарнявського. Серед видавничої продукції Вільної Друкарні були і публікації, пов'язані з діяльністю Чотирилітнього сейму: бюлетені сеймових засідань, промови його учасників, анонімні листи, відозви, віршовані твори на біжучі події. До слова, у 1792 чи 1793 р. друкарня перейшла у власність А. Чарнявського, котрий незабаром продав її холмському єпископу Порфирію Важинському, який вивіз її до Холма (9, с. 708). Серед видань Вільної Друкарні були і «Mysli polityczne dla Polski». Твір виявився цікавим для широкої громадськості.

«Bibliografia polska» К. Естрайхера нотує два видання названого твору з однаковими вихідними даними, але різного обсягу, відмінного друку і без опису художнього оформлення [5, т. 22, с. 664]. Детальний бібліографічний опис луцького видання твору подає польський дослідник Є. Щепанець у своїй публікації «Reedycję tytułowe druków w Polsce w XVIII w.». В ній подано кількісну характеристику брошури, положення сигнатур, набір титульного аркуша, але автор не обґрунтовує, що саме у виданні вказує на його луцьке походження [15, с. 86-87]. У фондах НБУВ виявлено два видання «Mysli polityczne dla Polski»: варшавське і луцьке. Для порівняння їх детальний попримірниковий опис ми подаємо нижче. Друкарський аналіз бібліотечного примірника дав змогу виявити особливості, які вказують на його друкування у луцькій домініканській офіцині, а саме: використані тут виливні прикраси у якості заставки та кінцівки, декоративні смужки з виливних прикрас характерні для продукції монастирської друкарні; філігрань «NOWOSTAW» на більшості сторінках видання засвідчує, що для друку було використано папір з монастирської папірні у с. Новостав Волинського воєводства (пізніше Дубнівського повіту Волинської губернії, тепер Горохівського р-ну Волинської обл.), яка з перервами працювала у 1573-1823 рр. і яку дослідники історії виробництва паперу в українських землях відносять до рангу великих підприємств цієї галузі [18, с. 59-60; 19, с. 53-54]. Шрифт, використаний у цьому виданні, трапляється в інших луцьких друках. Причиною контрафактного перевидання твору Ю. Павліковського була, очевидно, його популярність і попит у суспільно-політичному житті Речі Посполитої часу Чотирилітнього сейму, що давало прибуток монастирській друкарні. Його вихід у світ у Луцьку напевно сприяв поширенню у провінції реформаторських ідей, дотичних політичної реорганізації польської держави.

**Бібліографічний опис примірників луцького і варшавського
видань твору Ю. Павліковського «Myśli polityczne dla Polski»,
які нині зберігаються в НБУВ**

[Pawlikowski Józef].

MYSLI / POLITYCZNE / DLA POLSKI. – w Warszawie: w Drukarni Wolney, 1789 [i.e. W Łucku: u XX. Dominikanów, 1790, przed 31.III]. – 8°. – [2]A⁶B-Q⁸=[2] k., [1], 2-18, [19], 20-31, [1 czysta], [33], 34-42, 23 [i.e. 23], 44, 46, 47-50, [51 czysta], [52], 53-54, 56-80, [81], 82-99, [100 czysta], [101], 102-115, [1 czysta], [116], 117-134, [135 czysta], [136], 137-164, [1 czysta], [1], 165-181, [182], 183-220, [1 czysta], [221], 222, 123 [i.e. 223], 224-231, [1 czysta], [234], 235-245, [246], 247-148 [i. e. 248], 259 [i.e. 249], [1], [1 czysta] s.

Шрифт: рядків – 25; 10 рядків – 42 мм;

Дзеркало набору: 109 x 66 мм

Fingerprint: a.e- a-a- ć.o- Wyde 3 1789A

Філігрань: по верхньому берегу сторінок чітко прочитується філігрань «NOWOSTAW» – с. 2, 7; с. 18, 23; с. 34, 39; основна кількість сторінок має цю філігрань.

Художнє оформлення характерне для видань Луцької домініканської друкарні: заставка з виливних прикрас – арк. [2]; кінцівка з виливних прикрас – с. 18, 31, 99, 134, 181, 220, такі самі прикраси на тит.; декоративна смужка з виливних прикрас – арк. з сигнатурою А, с. [19], [33], [52], [101], [116], [136], [1], [182], [221], [234], [246]; кінцівка у вигляді декоративної смужки з виливних прикрас – с. 245, [249]. Колонлінії, кустоди, посторінкові примітки.

Бібліографія: Estr. 22, 664; Szczepaniec, Reedycje, s. 86, № 48.

Примірники:

НБУВ, ВК, Бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів: Берд. кол. 1685.

Зелена паперова обкладинка. 10x17,3 см.

Провенієнції:

1) «C[onve]ntus / Berdycz: / Carmel. Discall». [Рукоп., тит.]; 2) на корінці біла паперова наліпка з давнім шифром монастирської б-ки, проставлений нумератором «М/105». [Корінець]; 3) «Берд. 1685». [Рукоп., тит.].

Інші примірники цього видання нині зберігаються у: Бібліотеці Національного закладу ім. Оссолінських (Вроцлав), шифр ХМІІІ-6989; Ягеллонській бібліотеці (Краків), шифр 75397-І; Бібліотеці Чарторийських (Краків), шифр 12839-І.

[Pawlikowski Józef].

MYSLI / POLITYCZNE / DLA POLSKI. – w Warszawie: w Drukarni Wolney, 1789. – 8°. – [2]A⁶B-Q⁸=[2] k., [1], 2-18, [19], 20-31, [32 czysta], [33],

34-43, 45-50, [51 czysta], [52], 53-54, 56-80, [81], 82-99, [100 czysta], [101], 102-115, [1 czysta], [116], 117-134, [135 czysta], [136], 137-164, [1 czysta], [1], 165-181, [182], 183-213, 114 [i.e. 214], 215-220, [1 czysta], [221], 222-231, [1 czysta], [234], 235-246, [247 czysta], [2248], 249-251, [1], [1 czysta] s.

Шрифт: рядків – 25; 10 рядків – 43 мм;

Дзеркало набору: 112 x 62 мм;

Fingerprint: a.e- w.y- ć.o- Byde 3 1789A

Художнє оформлення: виливні прикраси, смужка – тит., с. 246; декоративна смужка з виливних прикрас як заставка – арк. 2; декоративна смужка з виливних прикрас – арк. із сигнатурою А, с. [33], [52], [81], [116], [182], [221], [234], [248]; кінцівка з виливних прикрас – с. 18, 31, 99, 134, 181, 220, 231, 251; декоративна смужка з виливних прикрас – с. [19], [101], [136], [164]. Колонлінії, кустоди, посторінкові примітки.

Бібліографія: Estr. 22, 664.

Примірники:

НБУВ, ВІК, «Regia»: Reg. X, 1254.

Паперова обкладинка з «мармурового» паперу. 11x17,4 см.

Провенієнції: 1) шифри бібліотеки польського короля Станіслава Августа Понятовського: «XXXI.V.44», «Reg.X,1254». [Рукоп., зворот верхньої обкладинки]; 2) овальна синя печатка «Библиотека Университета Св. Владимира». [Тит., остання чиста сторінка].

До групи луцьких контрафактних видань відноситься і видання твору Францішка Макульського (Makulski) «Czamarka u Sarafan w czasie Seymu Patryotycznego w Polskę wprowadzone. – W Warszawie, MDCCCLXXXI [i.e. Łucku: u XX. Dominikanów, 1791]» (НБУВ, ВСПВ, Ін. 6429). У названій брошурі, виданій анонімно, обсяг якої 59 сторінок, автор критикує нелад та зловживання серед військової адміністрації, у судочинстві і взагалі у кожній сфері діяльності державних інституцій Речі Посполитої. К. Естрайхер у своїй праці бібліографічний опис подає за титульним аркушем, без сигнатур, не зазначаючи особливості художнього оформлення (орнаментальні смужки з виливних прикрас) [5, т. 22, с. 63].

Ще одне видання з неповними хибними вихідними даними, на наше переконання, побачило світ у Луцьку. Це – «Uwagi dla utrzymania wolney elekcyi krola polskiego, do polaków». – W Warszawie, 1789 [i.e. Łuck: u XX. Dominikanów, [1789] (НБУВ, ВІК, Берд. 1735), анонімна політична брошура, в якій проводиться думка, що тільки вільні вибори короля забезпечують свободу польському народу. Видання обсягом у 31 сторінку має характерні для луцьких видань виливні друкарські прикраси, використані на титульному аркуші і в якості кінцівки (орнаментальна смужка) та заставки. До того ж на сторінках 22, 27 чітко видно філігрань «NOWOSTAW». К. Естрайхер її бібліографічний опис подає за

титульним аркушем [5, т. 32, с. 121]. У відповідь на цю брошуру, як пише польський бібліограф, з'явилася інша брошура під назвою «Uwagi jednego szlachcica nad listem pisanym z Drezdna przez pewnego Pana. – w Lipsku, 1790» (НБУВ, ВІК, Crem. 7045(5)), яка має обсяг 27 сторінок. На наше переконання, вона теж була видана у Луцьку, бо має такі самі виливні прикраси у своєму оформленні як «Uwagi dla utrzymania wolney elekcyi krola polskiego, do polaków», а неповне зображення філіграні, яке вдалося розгледіти на папері, може бути частиною слова «NOWOSTAW». Бібліографічний опис цього видання польський бібліограф подає за титульним аркушем [5, т. 32, с. 119].

Полемічна брошура «Wiesniak Warszawskiemu Orgarmistrzowi [!] na Organy z Myslewic». – [S. l.: s. n., s. a.; i.e. Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, n. a. 1790? – 8°. – 38 s.] [5, т. 32, с. 488] (НБУВ, ВІК, Crem. 7045(6), написана прозою та віршами у відповідь на брошуру під назвою «Organy czyli odpowiedź przyjaciela z Warszawy» [В. м., б. р. [1789]; 16 s. (5, т. 20, с. 223), авторство якої приписують письменникові, культурному діячу польського Просвітництва Ігнацію Красицькому (1735-1801). Брошура І. Красицького присвячена сейму 1788 р. Анонімний автор «Wiesniaka» з симпатією відгукується про примирення з Прусією та про пруського короля. Примірник «Wiesniaka» з фондів НБУВ без титулу, брошура є шостим алігатом у конволюті полемічних видань часів Чотирилітнього сейму.

Ще одне видання без вихідних даних ми атрибутували за художнім оформленням як видання Луцької домініканської друкарні. Це – «List uczniów filozofii oświeconey do nauczycielów swoich, objaśnienia i załatwienia niektórych wątpliwości dopraszający się r. 1787 d. 18 stycznia z pod Węgrowa do Warszawy pisany». – [В. м.: б. н., 1787; i.e. Łuck: Drukarnia XX. Dominikanów, 1787]. Його друге видання побачило світ у Любліні в друкарні отців тринітаріїв 1788 року [5, т. 21, с. 344]. У фондах НБУВ зберігаються два примірники луцького видання: один повний (НБУВ, ВІК, «Роки» 1851-726), в іншого – відсутній титульний аркуш (НБУВ, ВСРВ, Іп. 6612). Польська дослідниця Г. Русинська-Гертих у своїй публікації, присвяченій видавничій діяльності луцьких домініканців, включила це видання у перелік луцьких друків, але без будь-якого бібліографічного коментаря [8, с. 363].

Як зазначалося вище, друкарня луцьких отців домініканців публікувала і твори художньої літератури. Серед останніх – трагедія «Hiszpani w Peru albo Smierc Rolli» пера Августа Коцебу у перекладі Олександра Ходкевича, яка побачила світ у 1797 р. без вихідних даних. Але результати друкарського аналізу її примірника з фондів НБУВ дають підстави для твердження, що книжку було опубліковано у Луцькій домініканській дру-

карні. Вільєтка із зображенням сурми, флейти і вінка зі стрічкою на с. 178 трапляється у багатьох луцьких друках. Дуже подібна до неї вільєтка трапляється у виданнях Супрасльської друкарні, зокрема, на титульному аркуші видання «Obuczaię chrześcian przez Xiędza Flewrego; Przetłumaczone z Francuskiego. – w Drukarni Supraślskiej J.K.Mści u XX. Bazylianów, 1784» (НБУВ, ВСРВ, Ін. 6862), але остання має незначні графічні відмінності від «луцької» вільєтки. Популярність творів А. Коцебу вочевидь підштовхнула ченців-домініканців опублікувати один із його творів корсарським способом з метою одержання грошових прибутків. Перекладачем названої трагедії був Ол. Ходкевич (1776-1838) – літератор, драматург, вчений, хімік, поет, бригадний генерал польського війська, сенатор-каштелян Конгресового королівства [2, с. 271].

Через шість років, у 1803 р., отці домініканці видали зібрання п'єс А. Коцебу у двох томах під загальною назвою «Pism wszystkich dramatycznych Augusta Kotzebue, przekładanie przez Tadeusza Hiżdewa. Tomów 2», вказавши цього разу повні вихідні дані видання на загальному титульному аркуші: «Łuck: nakładem przekładacza; w Drukarni XX. Dominikanów, 1803» [4, т. 2, с. 394]. Перекладачем п'єс для цього видання був лучанин Тадеуш Гіждеу (Hiżdew, Hizdeu; 1769-1835). У фонді бібліотеки Київської духовної академії зберігається конволют (НБУВ, ВІК, бібліотека Київської духовної академії, D.IV 9/279), який складається, вочевидь, із чотирьох п'єс, опублікованих у виданні 1803 р. Бібліографічні описи алігатів подаємо за титульними аркушами, оскільки з відомих нам довідково-бібліографічних джерел їхні описи представлені у видозміненій формі або відсутні. **1-й алігат: Ofiarowanie się na śmierć:** Drama w trzech aktach / Tłomaczenie Tadeusza Hiżdowa z dzieł J. Pana Aug. Kozebue, do zwyczajow krajowych przystosowane. – [В. м.], 1803; [2] ark., 59 s.; 8°. Він має присвяту вірш полковниковій Ельзбеті Пакошовій з Сушковських «Do Wielmożney Jmci Pani Elżbiety z Suszkowskich Pakoszowej, połkownikowey Wojsk Polskich», підписаний Тадеушем Гіждеу і датований 15 січня 1803 р. в Луцьку. **2-й алігат: Pokrewieństwa czyli Bracia Tegoczesni:** Komedia w pięciu aktach, przystosowana do zwyczajow krajowych przez Tadeusza Hizdeva. – [В. м.], 1803; [2] ark., 83 s.; 8°. Має присвяту Габрієлеві Яницькому «Jmci Panu Gabryelowi Janickiemu Poczciwemu Człowieku, i memu prawdziwemu Przyjacielowi», підписана перекладачем і датована 26 січня 1803 р. у Луцьку. **3-ій алігат: Trzpiot:** Komedia w trzech aktach przystosowana do zwyczajow krajowych przez Tadeusza Hizdeva z Dzieł J. Pana Kozebue. – [В. м.], 1803; [2] ark., 84 s.; 8°. Має присвяту титулярному раднику, житомирському скарбникові Франтішкові Єдлецькому «Jmci Panu Franciszkowi Jedleckiemu Tytularnemu Sowietnikowi, Kaznaczejowi Żytomiarskiemu, memu serdecznemu przyjacielowi». На титульному аркуші цієї комедії вміщено

віньєтку із зображенням глечика та квітів, яку має титул видання «*Nauka obyczajowa dla ludu, przedrukowana za pozwoleniem Zwierzchnosci. – w Łucku: w Drukarni Xięży Dominikanow, 1803*». **4-й алігат: *Nieszczęśliwi***: *Komedyja w jednym akcie / Tłumaczenie Tadeusza Hazdeva z dzieł J. Pana Aug. Kozebue, do zwyczajow krajowych przystosowane. – [B. m.], 1803; [2] ark., 40 s.; 8°*. Містить присвяту полковниківні Непомуценовні Пакошовні «*Do Jm. Panny Nepomuceny Pakoszowny Połkownikowny W. P.*». «*Bibliografia polska*» К. Естрайхера під 1803 р. подає інформацію ще про видання у Луцьку двох творів німецького автора: комедії «*Nieszczęśliwi*» та драми «*Ofiarowanie się na śmierć*», узявши місце видання в дужки [4, т. 2, с. 393]. Я. М. Гіжицький вказує, що твори, опубліковані у двотомнику, розповсюджувалися як у збірнику, так і окремими виданнями [16, с. 173]. Примірник конволюта з бібліотеки Київської духовної академії підтверджує слушність думки Я.М. Гіжицького.

Август Фридерик Фердинанд фон Коцебу (1761-1819) – плідний німецький драматург, романіст, газетний агент на російській службі в Остзейському краї, директор імператорського театру у Відні мав юридичну освіту і певний час займався адвокатурою. З 1817 р. він перебував при міністерстві закордонних справ Росії. З 1802 р. – член Пруської Академії наук (Берлін), з 1815 р. – член-кореспондент Імператорської Академії наук у Петербурзі. Був заколотий студентом Карлом Людвігом Зандтом 23 лютого 1819 р. Його драматичні твори свого часу мали велику популярність завдяки своїй сценічності та розумінню автором смаків широких народних мас. За підрахунками літературознавців А. Коцебу був автором понад 200 драматичних творів, 10-х романів, трьох збірників оповідань, двох збірників віршів, п'яти історичних праць, чотирьох автобіографічних творів та дев'яťох творів полемічного характеру. В певний час він був більш популярний ніж В. Гете і Ф. Шиллер. Переклади польською його творів знаходили численних прихильників серед масового читача та глядача, не маючого високих інтелектуальних та естетичних вимог до літературних творів. З кінця XVIII ст. до 30-х рр. XX ст. було перекладено польською понад 30 творів цього автора [3, с. 286-287]. Серед таких видань контрафактне «*Hiszpani w Peru albo Smierc Rolli*» (Луцьк, 1797) та двотомник у восьми частинах «*Pism wszystkich dramatycznych*» (Луцьк, 1803). Варто наголосити, що і в Російській імперії його твори досить активно перекладалися на російську мову, публікувалися в друкарнях Москви, Санкт-Петербурга, Смоленська, його п'єси ставилися на російській сцені [20, т. 2, с. 75-76]. Попри свою непопулярність, у Німеччині його 98 п'єс було видано у 28 томах (Лейпціг, 1797-1823), а повне зібрання творів побачило світ у 40 томах (Лейпціг, 1840-41).

Без зазначення міста і назви друкарні, але з художнім оформленням, характерними для луцьких видань, опубліковано каталог книжок книго-торговця Людвіга Фієти у Дубні «Catalogue de livres, qui se trouvent chez Louis Fietta, Libraire a Dubno. – 1802» (НБУВ, ВІК, «Роки», 1851-655). Людвіг Фієта, італієць за походженням, приїхав до Варшави з Лондона і відкрив у Варшаві книгарню. Згодом він розширив свою підприємницьку діяльність, відкривши книгарні у Дубні (1802 р.), Бродах (1803 р.) і Бердичеві (1804 р.) [9, с. 220]. У своїх книгарнях Л. Фієта продавав західноєвропейські видання та продукцію польських офіцин. С. 112 названого видання прикрашає віньєтка, на якій зображені сурма, флейта і вінок із стрічкою. Цю віньєтку мають не одне луцьке видання, наприклад: вона прикрашає титульний аркуш луцького видання опери у двох актах «Powrót polaków z niewoli w roku 1797» (1803) (НБУВ, ВІК, IX.40.222); с. IV видання праці Сімона Саламуса і Мелхіора Гелаберта «Regula clericī... Sexta editio... – Luceoriae: Typis PP. Praedicatorum, 1807» (НБУВ, ВСПВ, In. 5005); останню сторінку «Index» у луцького видання «Collectio variorum orationum et exercitationum spiritualium ad usum religiosorum... – [Luceoriae]: Typis Typographiae Luceoriensis Privilegiatae, 1797» (НБУВ, ВСПВ, In. 6630); титульний аркуш «Directorium officii divini... pro Anno Domino MDCCCXXXVII... – Luceoriae: Typis PP. Praedicatorum ad Aedes BVM. Assuptae» (НБУВ, ВСПВ, P.189). Окрім того, на титулі видання вміщено декоративну смужку, яка фігурує у багатьох луцьких друках. Очевидно, саме луцьке видання 1802 р. каталогу представлено у праці К. Естрайхера у такій бібліографічній формі: «Fietta L. Catalogue des Livres. Dubno» [4, т. 10, с. 6]. Давні книготорговельні каталоги сьогодні є бібліографічними раритетами, бо мали суто прикладне призначення, друкувалися невеликим накладом і були невеликого обсягу, що не сприяло їхньому збереженню.

У фондах НБУВ зберігається примірник видання «Nauka pasterska biskupa francuzkiego o bezżenności Ministrów Religii. – [S. l.: s. n.], 1800» (НБУВ, ВІК, «Роки», 1851-746), титульний аркуш якого прикрашає невелика гравюра із зображення путті з кадучеєм та біскупською митрою у руках. Місце друкування та назва друкарні у книжці відсутні. Таку саме гравюру, яка прикрашає абзац на арк. [2], має видання Луцької домініканської друкарні з повними вихідними даними: «Salamus S.; Gelabert M. Regula clericī... Sexta editio... – Luceoriae: Typis PP. Praedicatorum, 1807» (НБУВ, ВСПВ, In. 5005).

Викладений у публікації фактографічний матеріал та його інтерпретація, на нашу думку, приверне увагу книгознавців і бібліотекарів-практиків, музейних працівників і архівістів до примірників видань без вихідних даних або з неповними і фальшивими вихідними даними, які нині зберігаються у фондах, і сприятиме виявленню інших примірників

та видань Луцької домініканської друкарні, які до сьогодні «замовчують своє місце народження». Представлена інформація, без сумніву, не є вичерпною. Продовження евристичної роботи з книжковими фондами і скрупульозний друкарський аналіз примірників без вихідних даних розширить інформацію про контрафактні видання, які було опубліковано в українських друкарнях у другій половині XVIII ст. – на початку XIX ст. Результати атрибуції контрафактних видань можуть суттєво доповнити історію діяльності друкарень на українських теренах та розширити репертуар їхньої видавничої продукції.

Джерела та література

1. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. – Zeszyt 6: Małopolska – Ziemia Ruskie / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław; Kraków, 1960.
2. *Dunin-Borkowski J.* Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich. – Lwów; Warszawa, [1908].
3. *Dybiec J.* Polska w orbicie wielkich idei. T. 1: Polskie przekłady obcojęzycznego piśmiennictwa 1795-1918. – Warszawa, 2011.
4. *Estreicher K.* Bibliografia polska XIX stolecia. – 10 t. – Kraków, 1872-1885.
5. *Estreicher K.* Bibliografia polska. Stolecie XV-XVIII. – 11-35 t. – Kraków, 1891-2007.
6. *Rostworowski E.* Jakobin Józef Pawlikowski anonimowym autorem słynnych pism politycznych // Kwartalnik Historyczny, R. 63, 1956, nr. 2, s. 87-92.
7. *Rusińska-Giertych H.* Drukarnie zakonne kościoła łacińskiego na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej od XVIII do XIX w. i ich pokasacyjne losy // Geneza kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego / pod red. M. Derwicha; Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii. – Wrocław, 2014. – S. 309-320.
8. *Rusińska-Giertych H.* Działalność typograficzna dominikanów łuckich w latach 1787-1831 // Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej / red. A. Markiewicz, M. Miłowski. (Studia i źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie, 5). – Kraków: Wydawnictwo Espri, 2009. – S. 349-368.
9. Słownik pracowników książki polskiej / pod red. I. Treichel. – Warszawa; Łódź, 1972.
10. *Stecki T. J.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – T. 1.
11. *Stecki T. J.* Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. – Kraków, 1876.
12. *Szulimierski F.* Łuck // Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1884. – T. 5. – S. 778-792.
13. *Szczepaniec J.* Korszak wydawniczy w Polsce doby Oświecenia. Komunikat // Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. – Seria A. – № 14. – 1959. – Wrocław, 1962. – S. 17-19.
14. *Szczepaniec J.* Drukarstwo – Księgarstwo // Słownik literatury polskiego Oświecenia (Vademecum Polonisty) / pod red. Teresy Kostkiewiczowej. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 2002. – S. 74-85.
15. *Szczepaniec J.* Reedycje tytułowe druków w Polsce w XVIII w. // Ze skarbca kultury, 10 (1956), s. 41-106.
16. *Wołyniak.* [Giżycki J.M.]. Wykaz klasztorów dominiańskich prowincji ruskiej. – Kraków, 1923.
17. *Wołyniak.* [Giżycki J.M.]. Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej). – Nova Polonia Sacra, 1. – 1928.

18. *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – Київ: Наукова думка, 1974.
19. *Мацюк О. Я.* Історія українського паперу. – Київ: Ін-т української археографії, 1994.
20. Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века 1725-1800. – Москва, 1964. – Т. 2: К-П.

Кінцеві висновки

- ¹ Домініканський орден на території Речі Посполитої у XVIII ст. мав три провінції – Польську, Руську і Литовську. Луцький домініканський монастир входив до Волинського вікаріату Польської провінції. Після поділу Речі Посполитої 1772 р. у кордонах провінцій, які знаходилися на території Польської держави, сталися зміни. 1782 р. утворилася нова Руська провінція, до Волинського вікаріату якої став належати Луцький домініканський монастир. Ця провінція проіснувала до 1813 р., коли влилася до Литовської провінції Домініканського ордену. 1847 р. домініканський монастир у Луцьку було скасовано. В будівлі колишнього костелу почала діяти православна церква, а в монастирі відкрився шпиталь. (Głogier Z. Encyklopedia staropolska: Przedruk. – Warszawa, 1985. – Т. 2. – S. 23).
- ² Турський Фелікс Павло, останній із сіверських князів, у 1769-1790 рр. був луцьким біскупом, з 2. 06. 1790 р. обіймав кафедру краківського біскупа. Був однією з найпомітніших політичних постатей в Речі Посполитій доби правління короля Станіслава Августа Понятовського. (S. Orgelbranda Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami. – Warszawa, 1903. – Т. 14. – S. 637).
- ³ Про Луцьку друкарню писалося у: В. Д. [Данилевский В.] Печатное дело в Малороссии в начале XIX в. // Киевская Старина. – Киев, 1900. – Т. 70, кн. 3: Документы, известия, заметки – С. 83-88; Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С. 236; Сборник материалов для истории просвещения. – СПб., 1897. – Т. 2. – С. 136; Bandkie J. Historia drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim, jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły. – Kraków, 1826. – Т. 1. – S. 435; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1845. – Т. II/2. – S. 833; Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 6: Małopolska – Ziemia Ruskie / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa i in. – Wrocław; Kraków, 1960. – S. 79-80; [Giżycki J. M.]. Wołyńiak. Wykaz klasztorów dominikańskich Prowincji Ruskiej. – Kraków, 1923. – S. 166-182; Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – Т. I. – S. 183; Stecki T. J. Luck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. – Kraków, 1876. – S. 201.

Волинська церковна книга у бібліотеці Мукачівського василіянського монастиря в середині XIX ст.: географія видань, тематика, статистика

Мукачівський василіянський монастир св. Миколая на Чернечій Горі упродовж століть до вигнання з нього греко-католицьких ченців радянським режимом і передачі його РПЦ у 1947 р. був основним чернечим та інтелектуальним осередком місцевої василіянської провінції і всієї Мукачівської єпархії; а до 1766 р. – ще й місцем, де перебувала резиденція місцевих єпископів. Обитель неодноразово зазнавала руйнувань і в XVI та XVII ст. кілька разів пустувала, що спричинило втрату найстарших документів з її історії, історії єпархії і всього краю. Та саме архів і книгозбірня цього монастиря стали найбільшими на Закарпатті. У 1951 р., тобто вже після передачі давніх документів і всіх видань 1914-1944 рр. в Державний Архів Закарпатської Області (ДАЗО), бібліотека обители нараховувала 6400 книг 17 мовами [14, с. 21-37; 15, с. 132; 16, с. 291-302].

Мукачівський василіянський монастир св. Миколая на Чернечій Горі.
Джерело: Lehoczky Tivadar. A beregymegyei görögyszertartásu katolikus lelkészségek története a XIX. század végeig. Munkács 1904, c. 170.

Монастирський архів і бібліотека вже не існують як цілість. Їх у часи СРСР розформували: матеріали, крім ДАЗО, передали до бібліотеки Ужгородського університету та Закарпатського краєзнавчого музею. Оскільки ці колекції документів і книг були важливим джерелом, з якого черпали інформацію для досліджень історики-василіяни, зокрема, о. Йоанникій Базилевич, о. Анатолій Кралицький, о. Гліб Кинах, численні автори з-поза Василіянського Чину, то й історія цих збірок становить значний науковий інтерес. Потенціал відповідних досліджень виходить поза рамки історичного краєзнавства, бо збережені матеріали, що походять з Мукачівського монастиря, були зібрані й містять інформацію про терени від Франції на Заході до Росії на Сході, від Італії та Балкан на півдні до Скандинавії на півночі, а також з широкого спектру суспільного життя: від релігії до економіки.

У фонді №64 ДАЗО, створеному на основі архіву Мукачівського монастиря, є каталог книг слов'янськими мовами з його бібліотеки під Назвою «Спысь Кныжокъ Языковъ словянскихъ, находячыхъ ся въ кныжныци Честного Монастыря Свя. Ныколы на гори Чернцивъ пры Мункачевы, Чина Святого Васыля Великого». На 15 аркушах реєстру під 279 пунктами вписані церковні книги різними мовами з інформацією про їх розташування у 1) шафах бібліотеки, 2) на полицях цих шаф і 3) під інвентарними номерами. Каталог структурований: у верхніх колонитулах кожної сторінки вказані такі розділи:

- Святоє Пысание – пункти (пп.) 1-18 каталогу
- Богословие:
  - а) св. Отцы – пп. 90-92
  - б) катихизисъ – пп. 93-102
  - в) догматика – пп. 103-108
  - г) нравственное – пп. 109-118
  - г) аскетика – пп. 119-148
  - д) проповиди – пп. 149-182
- История церковная и жития святыхъ – пп. 183-200
- Законодавство церковное – пп. 201-215
- Кныжки свитского предмета – пп. 216-279

В нумерації каталогу є прогалина між №№19–89 включно, що свідчить про втрачені аркуші, на яких була інформація про 82 книги. Тобто, відсутнє завершення розділу «Святе Письмо» і початок розділу «Богослов'я» – його параграфу «Св. Отці». За логікою структури каталогу, між обома вказаними розділами у ньому мав бути вміщений розділ, присвячений богослужбовій літературі – обов'язковій у літургійному житті. Теж у списку через помилку укладача відсутній №144 (після № 143 іде №145) [1, арк. 7зв.].

В радянський період каталог датували 2 пол. XVIII ст., що зазначили на титульному аркуші архівної справи. Це датування помилкове, бо у списку є видання XIX ст., найпізніші з яких були опубліковані у 1856 р. [1, арк. 15].

У каталог, попри його назву, внесені кілька книг латинню. Перша – праця Йогана Гербінія «*Religiosae Kijovienses cryptae, sive Kijovia subterranea*», видана в Єні у 1675 [1, арк. 11зв]. На мою думку, це видання лютеранського автора укладач вмістив з огляду на його тематику: воно присвячене головному чернечому осередку Київської Церкви Печерському монастирю, до якого монахи з Мукачеве та інших монастирів Мукачівської єпархії ходили як паломники і в XVIII, і в XIX ст. Аналогічним є випадок із латиномовною працею холмського унійного єпископа Якова Суші «*Phoenix tertiato redivivus sive imago longe vetustissima, Virginis Matris Chelmensis*», виданою 1684 р. у Замості [1, арк. 11зв.], а також із чотирма примірниками регламенту Віденської греко-католицької семінарії [1, арк. 12 зв.]. Є у каталозі і рукописи. Це чернечі правила ЧСВВ авторства Йосифа Веляміна Рутського і копія «Зерцала...» із унівського видання 1618 р., виконана 1742 р. [1, арк. 7зв.; 7, с. 33]. Зрештою, слов'янська церковна книга в бібліотеці монастиря була не єдиною – сусідила із виданнями латинською мовою, внесеними до іншого каталогу [2].

«Спысь...», попри втрачені аркуші, є унікальним джерелом, яке дозволяє аналізувати зміст і структуру бібліотеки Мукачівського василіянського монастиря, а також походження її книг, бо у більшості випадків вказані місця їх видання, або назви робіт і прізвища авторів дозволяють ідентифікувати ці місця. Визначенню наявності і частки церковних книг видавничих центрів історичної Волині у комплексі книг слов'янськими мовами бібліотеки монастиря присвячена ця розвідка. Тему волинської книги на історичному Закарпатті у своїх дослідженнях зачіпали Ярослав Ісаєвич, Микола Лелекач, Василь Микитась, о. Олександр Монич, Естер Ойтозі, Василь Пагіря, о. Атанасій Пекар, ЧСВВ, Олексій Петров, архимандрит Василій Пронін [3; 4, с. 285; 5; 8, с. 122; 13; 14, с. 31; 15, №13, с. 149; 16, с. 248-248, 295-302]. Примітно, що саме угорська дослідниця Естер Ойтозі спростувала теорію історика Антонія Годинки, що Закарпаття в межах колишнього Угорського королівства отримувало книги переважно з Москви. Ойтозі ствердила: «Фонд імовірніше є українським; зустрічаються львівські, острозькі, крилоські, унівські, чернігівські, почаївські, київські виходи» [11, с. 296].

Отож першою книгою, внесеною у «Спысь...», у розділі «Святе Письмо», є Острозька Біблія видання Івана Федоровича/Федорова 1581 р. Вона внесена до каталогу як №1 під дещо модифікованою назвою:

№1 – Библиа сирѣчь Книга ветхого и нового завита – напечатана въ

Острозь Іоанномъ Ѳеодоровичемъ зъ Москвы 1581. г. Вольумень 1 in folio (ежемпляръ красывй) [1, арк. 2].

З інших джерел знаємо, що у монастирі було два примірники Острозької Біблії – передані потім до краєзнавчого музею [5, с. 149; 16, с. 297, 301]. Другий примірник цієї пам'ятки українського книгодрукування, вочевидь, був внесений на одну з втрачених сторінок каталогу. Загалом «Спысь...» містить два видання, що побачили світ в Острозі. Другим є внесені під №90 до параграфу «Св. Отці» у богословському розділі твори св. Василя Великого:

№90 – Святыи Васылий Велький. Острогъ 1594 повелѣниемъ и коштомъ К. Константына Острожского (часть сочинений свят. Отца) – Vol. 1 in folio [1, арк. 3].

Наступне волинське видання бібліотеки обителі – публікація друкарні у Рохманові біля Шумська, вміщена у параграфі «Проповіді»:

№150 – Евангелие поучительное Кирила Транквилиона – Рохмановѣ. 1669. Vol. 1 in folio [1, арк. 9]. До слова, в бібліотеці УжНУ є примірник із книг Углянського монастиря, що згодом належав Ужгородській семінарії [5, с. 150; 6, с. 57; 16, с. 248].

Найбільше волинських книг бібліотеки монастиря, які подає «Спысь...», походили з василіянської друкарні Почаївського унійного монастиря Успіння Пресвятої Богородиці. Це 19 примірників – 16 назв. З них 17 примірників (14 назв) включені до каталогу у розділ «Богослов'я» і два примірники (дві назви) – до розділу «Церковне законодавство». Назви видань у каталозі часто не цілковито співпадають з оригінальними; вони показові тим, що передають особливості живої української мови, носієм якої був укладач списку, тож їх доцільно подати збереженими. Отож у богословському розділі є видання:

№102, § катехизм – Народовѣщание или слово къ народу католическому. Почаевъ. 1778. vol. 1 in 4° [1, арк. 4]. У бібліотеці УжНУ є чотири примірники, з яких один, частково збережений, – з Мукачівського монастиря [6, с. 73; 7, с. 64].

№110, § моральне богослов'я – Богословие нравоучительное (*переведене* зъ отца Антуанъ). Почаевъ 1776. vol. in 4° (тє тильки першый томъ) [1, арк. 6]. Вочевидь, рік виходу «1776» вказаний у каталозі неправильно, бо відоме почаївське видання цієї книги 1779 р., а також видання «Богословія нравоучительная» 1751, 1756 і 1787 рр. У бібліотеці УжнУ є два примірники видання 1751 р. і один – 1779 р., але вони походять з єпископської бібліотеки [6, с. 70, 74; 16, с. 248; 17, с. 280, 281, 283];

№121, § аскетика – Ѳомы отъ Кемпиѣ. О подражании Хрыста. Почаевъ 1764. Vol. 1. in 8° [1, арк. 7]. У бібліотеці УжнУ є чотири примірники, але з єпархіяльної бібліотеки [6, с. 73].

№122, § аскетика – *Өомы отъ Кемпиѣ тогожь сочинения в̂ еѣземпляры* [1, арк. 7];

№126, § аскетика – *Зерцало Богословия Кирила Транквилиона. Почаевъ 1790. Vol. 1 in 8°* [1, арк. 7];

№127, § аскетика – *Зерцало инший еѣземпляръ* [1, арк. 7];

№133, § аскетика – *Образ прымырения гришного чоловика зъ Богомъ чрезъ десятодневныи газглагольствыи. Почаевъ 1796. Vol. 1 in 4°* [1, арк. 7зв.]; Це праця о. Йосифа Торжевського, ЧСВВ. Її примірник з епархіяльної бібліотеки є в бібліотеці УжНУ [6, с. 71; 16, с. 248].

№134, § аскетика – *Образ и пр. тогожь сочинения г̂ инши еѣземпляры* [1, арк. 7зв.];

№145, § аскетика – *Methodus missionem. O.S.B.M.* (латинська и польська) Почаевъ 1772. *Vol. 1 – 8°* [1, арк. 7зв.]; Це методичний підручник василіянських місій о. Корнила Срочинського [10].

№146, § аскетика – *Methodus u np.* тоже сочинение [1, арк. 7зв.];

№158, § проповіді – *Сѣмя слова Божия. Поучения на недильи всѣого лѣта. Почаевъ 1781. Vol. 1. in folio* [1, арк. 9зв.; 16, с. 248];

№162, § проповіді – *Бесѣды Парохиальныя – зъ польского переведени Валерианомъ Сиеницкимъ (без начала) Vol. 1 – in 8°* [1, арк. 9зв.];

№163, § проповіді – *Бесѣды [тоже сочинение но переизд чзъ польщеньи, без начала] Vol. 1 – in 4°* [1, арк. 9зв.];

№164, § проповіді – *Слово о святомъ между Восточною и Западною Церковию соединению. Киръ Михаила Олсавшого. Почаевъ 1769. Vol. 1 – 4°* (по латыни и руски) [1, арк. 9зв.]; Це знакове видання мукачівського єпископа Мануїла Михаїла Ольшавського [3, арк. 4-5; 12], варте окремої розвідки.

Двома почаївськими виданнями, представленими у каталозі бібліотеки Мукачівського монастиря, в розділі «Церковне законодавство», є:

№210, § церковне законодавство – *Summariusz regul O.S.B.M. Bazylego Wielkiego. Poczajew. 1751. vol. 1. 8°* [1, арк. 12];

№211, § церковне законодавство – *Summariusz u np.* тогожь сочинения в̂ еѣземпл. [1, арк. 12].

Тож «Спысь...» містить 2 острозьких видання – 2 примірники, 16 почаївських видань – 19 примірників, 1 рохманівське видання – 1 примірник.

У комплексі друкованої церковної книги слов'янськими мовами каталогу (це 153 примірників книг, без видань світського характеру) волинська книга займає частку 14,4%. Для порівняння, київські церковні видання також становлять 14,4%, львівські – 12,4%, загалом церковні видання друкарських осередків Галичини (Крилос, Львів, Унів) – 13,7%, віденські – 8,5%, будинські – 7,8%, трнавські – 7,2%. Інші церковні видання

були друковані в Бересті (1), Вільно (1), Єв'є (1), Єні (1), Загребі (1), Замості (1), Каліші (1), Калочі (1), Кошицях (4), Кракові (8), Маріанці біля Братислави (1), Познані (4), Празі (2), Сандомирі (1), Санкт-Петербурзі (3), Торуні (1). Неідентифікованими залишаються 8,4% друкованих книг слов'янськими мовами (13 примірників): кирилицею (5) і латинкою (8). Якби збереглися всі сторінки каталогу, то частка волинської книги могла б бути іншою. Але немає сумнівів, що в такому разі сукупна частка волинських, галицьких та київських видань тільки зросла б – особливо завдяки широкому поширенню на Закарпатті львівських та київських літургійних книг, про що свідчить, наприклад, каталог книг, які були забрані з Мукачівського монастиря до бібліотеки УжНУ [6; 7].

Відомо, що в бібліотеці Мукачівського монастиря був «Служебник», виданий у Почаєві в 1765 р. У бібліотеці УжНУ з почаївських видань, які були забрані з Мукачівського монастиря, є «Литургия иже во св. отца нашего Иоанна Златоустого...» 1765 р. і «Часослов» 1811 р. Там же є волинські видання з єпископської бібліотеки – ще один примірник «Литургия...», «Октоих, си ест осмогласник...» 1770 р., «Возслѣдование колѣнопреклонних молитв...» 1780 р., «Триодион, си есть трипѣснец...» 1784 р., «Богогласник» 1790 р., «Молитослов» 1793 р. [6, с. 73, 74, 75, 77; 7, с. 64, 68]. Тепер годі встановити, чи ці видання єпископської бібліотеки були у ній ще під час перебування резиденції єпископів у монастирі на Чернечій Горі.

Отож церковна книга церковнослов'янською і руською (українською) мовами із волинських центрів книгодрукування XVI-XIX ст. була широко представлена в бібліотеці Мукачівського василіянського монастиря. У поточній розвідці завдяки «Спысу...» вдалося зафіксувати 19 найменувань видань Острога, Почаєва та Рохманова, серед яких найповніше представлені книги василіянської друкарні Почаївського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці. Втім, перелік цих видань у книгозбірні головного чернечого осередку Мукачівської єпархії залишається відкритим. Багато білих плям у цій темі могло б усунути введення до наукового обігу згаданого у статті 540-сторінкового каталогу монастирських книг, складеного архим. Васиєм Проніним у 1951 р. уже після вигнання василіян з монастиря, але до вивезення звідти бібліотеки.

Джерела та література

1. ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 1665.
2. ДАЗО, ф. 64, оп. 2, спр. 1046.
3. ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 45.
4. Ісаєвич Ярослав. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.
5. Лелекач Микола. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII-XVIII ст.// Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 9. Ужгород 1954, с. 141-163.

Волинська церковна книга у бібліотеці Мукачівського василіянського монастиря в середині XIX ст.: географія видань, тематика, статистика

6. Микитась Василь. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог, ч. 1. – Ужгород, 1961.
7. Микитась Василь. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог, ч. 2. – Львів, 1964.
8. Микитась Василь. Давня література Закарпаття. Нариси літератури Закарпаття доби феодалізму. – Львів, 1968.
9. Монич Олександр. До історії бібліотеки Мукачівського монастиря // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства (збірник наукових праць) / відп. ред. І. В. Сабадош. Вип. 23. – Ужгород, 2018. – С. 217-228.
10. Назарко Іриней. Методичний підручник василіянських місій о. К. Срочинського // Записки ЧСВВ, секція 2. – Т. 9 (15). – Вип. 1-4. – Рим, 1974. – С. 142-151.
11. Ойтозі Естер. Доля українських стародруків у Східній та Північно-Східній Угорщині// Український археографічний щорічник. – Т. 4. – Вип. 1. – Київ, 1992. – С. 295-297.
12. Олсавшкій Міхаїл Мануїль. Слово в сватомь между Восточною и Западною Церковію соединеніи. – Почаевъ, 1769.
13. Пагіря Василь. Де архів Мукачівського монастиря? // Дукля 2. Пряшів, 1996. – С. 64-67.
14. Пекар Атанасій, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. Т. 3: Монаше життя, Ужгород, 2014.
15. Петров Алексей. Старопечатныя церковныя книги въ Мукачевѣ и Ужгородѣ // Листокъ 13 (1892) 148-149; 14 (1892) 160-162; 15 (1892) 17-173.
16. Пронин Василий. Собрание трудов/ сост. Александр Монич, Юрий Данилец. – Ужгород, 2010.
17. Getka Joanna. *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku.* – Warszawa, 2017.

«Prezejeżdżąc przez Wołyń, pocieszyło się moje serdce widokami starożytnych zamków...» – Generał Franciszek Dzierżykraj-Morawski i Wołyń

Takie słowa napisał Franciszek Morawski w liście do swego przyjaciela Kajetana Koźmiana (1771-1856), po powrocie z wołyńskich stron pod koniec 1826 r. [8, s. 99]. Być może mowa tu m.in. o zamku Radziwiłów w Ołyce i Czartoryskich w Klewaniu, które generał mógł widzieć w drodze z Łucka do Stydyn. Zamki te nie były jeszcze wówczas w ruinie. To nie jedyna jego podróż na te ziemie, bowiem Stydyn Wielki i Mały (jako Stydynie: Великий i Малий Стидин), dziś w rejonie kostopolskim, to strony rodzinne jego przedwcześnie zmarłej żony Anieli z Wierzchowskich (1801-1826). Był tam też wcześniej, w 1817 r., bywał również później: w 1836 i 1839 roku. Na szlaku jego podróży na Wołyń znalazły się także: Uściług (Устилуг), Werbcze (Вербче), Stepań (Степань), Niewirków (Невірків) i inne miejsca, o których poniżej.

*Portret F. Dzierżykraj-Morawskiego z ok. 1820 r.
(malarz: Antoni Brodowski).*

Przypomnijmy, kim był Franciszek Dzierżykraj-Morawski (1783-1861): poeta-żołnierz, napoleończyk i generał w powstaniu listopadowym, krytyk literacki i teatralny, mediator w sporze klasyków i romantyków, tłumacz, bajkopisarz, autor wierszy i utworów dramatycznych, bywalec warszawskich salonów literackich (np. gen. Wincentego Krasieńskiego) oraz częsty i lubiany gość książy Czartoryskich w Puławach, członek Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk i Towarzystwa X-ów zajmującego się krytyką teatralną i kształtowaniem gustów widzów oraz mającego w ten sposób wpływ na repertuar warszawskiego teatru. Za udział w powstaniu został skazany na zesłanie do Wołogdy, z którego wrócił w drugiej połowie 1833 r. i osiadł w rodzinnej Luboni w Wielkopolsce, gdzie spędził resztę życia, oddając się gospodarowaniu i literaturze, zabierając głos w sprawach społecznych, a przy tym ciesząc się ogólnym poważaniem.

*„Przejeżdżąc przez Wołyń, pocieszyło się moje serce widokami starożytnych zamków...” –
Generał Franciszek Dzierżykraj-Morawski i Wołyń*

W 1826 r. życie zadało Morawskiemu bolesny cios – umarła jego zaledwie 25-letnia żona, osierociła dwoje dzieci: Tadeusza (1821-1888) i Marię (1822-1891, późniejsza hrabina Jezierska). Stąd też jego wyjazdy w tym czasie na Wołyń wiązały się z uregulowaniem spraw majątkowych z rodziną zmarłej. Ponadto przebywały tam dzieci, którymi zajmowała się siostra zmarłej Kamila Wierchowska. Po powrocie z Wołogdy Morawski wraz z synem udał się do Luboni, a córka nadal została pod opieką ciotki. Dlatego też w 1836 r. nastoletnią Marynię odwiedził ojciec i brat, a przy okazji Morawski chciał – jak pisał w liście do Andrzeja Edwarda Koźmiana (1804-1864) – „wyprostować koszlawe gospodarstwo, wykoszlawione interesa” [8, s. 168]. Niestety, ziemia wołyńska pozostająca pod zaborem rosyjskim, nie zachwycała go [8, s. 98]:

Wróciłem więc z tego kraju, którego nie wiem, jak nazwać, bo com tam widział i słyszał, przechodzi moc wysłowienia, a nawet i pojęcia. Co do urzędników, jest to szerokie pole złodziei najdowolniej uorganizowane, którego ustawy święciej dochowane niż wszystkie konstytucyjne. Cały kraj jest rządzony przez święte przymierze bumazek, palek i popów. Ciemność do tego stopnia w wielu miejscach dochodzi, że od 10 lat gazety nie widziano; słowem, taka noc, że jak Niemcewicz mówi: nie rozeznasz bestyi od człowieka.

I jeszcze w innym liście [8, s. 101]:

Gdym wracając, przejechał Bug pod Uściliugiem, uczulem, że jeszcze jest coś swobody w naszym powietrzu. Jakim był kontent, zem się stamtąd wyrwał! Z iluż to względów kraj ten musi być niemiły, kiedy mi dzieci nawet moje, upięknąć go nie mogły.

Najbardziej poruszyła go sytuacja wieśniaków poleskich. Za to w Łucku zachwycił się postawą biskupa Kacpra Cieciszowskiego (1745-1831), który podczas epidemii pomagał mieszkańcom, dostarczając żywność i leki wszystkim, bez względu na wyznanie i narodowość; cieszył się wielkim szacunkiem nawet wśród miejscowych Żydów.

Najwięcej szczegółów znamy z podróży Morawskiego w 1839 r. Odbył ją wraz ze swym bratankiem Kajetanem Morawskim (1817-1880), a dokładny opis tej peregrynacji odnajdujemy w rękopiśmiennym zyciorysie Kajetana, sporządzonym przez jego córkę Konstancję Morawską [6, s. 27-46]. Wykorzystała ona zapiski ojca poczynione w czasie dalszej jego podróży na Wschód. Ich (Morawskich) wspólna trasa wynosiła około 1000 km. Z zaboru pruskiego poprzez austriacki dotarli do zaboru rosyjskiego. Wyjechali z Luboni w pierwszych dniach marca 1839 r. i udali się na południe Polski. Młodszy podróżny drogę tę porównał do wijącego się sznura pereł, którymi były siedziby znacznych rodów polskich, w jakich ich serdecznie podejmowano (m.in.: Sanguszków w Gumniskach pod Tarnowem, Potockich w Łańcucie, Lubomirskich w Przeworsku czy Sapiehów w Krasiczynie). Dojechali do Lwowa, który robił wrażenie – jak czytamy – „wielkiego i świetnego miasta”, spotkali się tam m.in. z Tytusem

Działyńskim, przebywającym w tym czasie w Galicji i z Aleksandrem Fredrą. W wielkim śniegu saniami dotarli do Podhorzec (*Подгірці*), chociaż nie zastali właściciela Leona Rzewuskiego, jego zamek pozostawił niezatarte wrażenia, jakby „snu przeszłości” [6, s. 39-40]:

W zamku podhorzeckim zda się innym oddycha się powietrzem, zdolnym do natchnień. Każdy artysta narodowy powinien zwiedzić Podhorce, tam może odgadywać dawne zwyczaje, przypatrzeć się ubiorom narodowym różnych wieków i stanów.

Brody (Броди) młody Morawski nazywa „polską Jerozolimą”. W Radziwiłowie (*Радивилюв*), a więc po przekroczeniu granicy zaboru rosyjskiego, poddano ich takiej rewizji, że „gnieciono im nawet kołnierze od koszul”, a książki zabrano, pozostawiając jedynie słowniki, przeczuciwszy najpierw kartki w poszukiwaniu stron z innych zakazanych książek. „Kraj smutny, równinny, zamiast lasów, krzaki” – pisze Kajetan. W Dubnie śledzą pamiątki starego zamku. Potem Równe (Рівне) Lubomirskich, Szpanów (Шпанів) i Podłużne (Підлужне) Radziwiłów. Wreszcie obaj Morawscy docierają nad Horyń, na Stepańszczyznę Worcellów, gdzie w Stydyniach spędzają Wielkanoc. Poznają okoliczną szlachtę. Kajetan w swoich notatkach opisał stroje i obyczaje ludności, okolicę i jej ciekawostki. Dowiadujemy się też, że wówczas posłaniec przyniósł gen. Morawskiemu list od Józefa Ignacego Kraszewskiego. Ziemia ta zostawiła Kajetanowi raczej przygnębiające wspomnienia: nędza i zacofanie tutejszych chłopów, branka do carskiego wojska, rewizje policyjne, więźniowie polityczni zakuci w łańcuchy i pędzeni w głąb Rosji. W dalszą podróż ruszył już sam. A jego stryj wrócił do Wielkopolski.

***

F. Morawski należał do ostatniej generacji pisarzy oświecenia, realizujących w swym rymotwórstwie założenia poetyki Boileau – choć w niektórych utworach Morawskiego można dostrzec wyraźne już wpływy romantyzmu (m.in. w powiastkach gminnych, np. *Brzoza gryżyńska*). Jako liryk nie wybił się ponad przeciętność i zajmuje raczej skromne miejsce wśród polskich poetów, ale opracowania historyczno-literackie dotyczące epoki go nie pomijają. Został zauważony w 1814 r. dzięki mowie wydanej w Paryżu: *Mowa przy obchodzie pogrzebowym J. O: Xsieżecia Jozefa Poniatowskiego miana przez [...], pułkownika woysk polskich, w Sedan d. 23 grudnia 1813*. Uznanie warszawskich klasyków zapewniło mu też tłumaczenie *Andromachy* Jeana Racine’a, wystawionej w stolicy w 1827 r. Znane są także jego listy poetyckie, wydane anonimowo: *Klasycy i romantycy polscy. W Dwóch Listach Wierszem* (Warszawa 1829) czy późniejszy poemat *Dworzec mego dziadka* (Leszno 1851), wykazujący wyraźny wpływ lektury *Pana Tadeusza* Mickiewicza, ale przede wszystkim bajki, którymi Morawski wpisał się w poczet polskich twórców tego gatunku, z Ignacym Krasickim na czele.

„Przejeżdżąc przez Wołyń, pocieszyło się moje serce widokami starożytnych zamków...” –
Generał Franciszek Dzierżykraj-Morawski i Wołyń

Wielkopolski twórca pisał bajki przez całe życie i stanowią one najcenniejszą część jego dorobku poetyckiego – ich zbiór liczy prawie 150 utworów [4]. Pierwsze bajki zostały ogłoszone drukiem już w 1815 r. w „*Pamiętniku Warszawskim*” (1815, t. III: wrzesień, s. 82-83; październik, s. 213-215; grudzień, s. 509-510): *Zajac i Niedźwiedź*, *Ryba Latająca* oraz *Bębenek i róża*. Najbardziej znana jest bajka patriotyczna pt. *Wisła* ogłoszona w czasie powstania 1830 r. w „*Merkurym*” (Warszawa, 16 I 1831, nr 30, s. 126). Pierwszy i zarazem jedyny opublikowany za życia autora zbiór bajek [3] ukazał się dopiero rok przed śmiercią Morawskiego (1860 r.) i zawierał 107 wierszy. Morawski był ostatnim obrońcą tego gatunku, który w epoce romantyzmu wykluczono z „państwa poezji” – zob. *Chwała bajek*, *Żaba i Osieł*, *Dopisek* [4, s. 126, 136, 111-113]).

Przyjrzyjmy się jednej z bajek pt. *Mucha*, którą można nazwać bajką wołyńską, ponieważ autor ułożył ją na Wołyniu czy dokładniej – na Polesiu Wołyńskim. Zachował się tylko jeden jej przekaz – autograf przechowywany w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (sygn. 1477, k. 10V-11r (k. XVIII-XIX)). Dopiero niedawno została wydobyta spośród rękopisów i wydana w 2017 r., po 200 latach od jej powstania [4, s. 127-128]. Jest to jedyna bajka, przy której Morawski podał i datę, i miejsce jej napisania: „Bajka, roku 1817, na Polesiu w Werbczu”. Dodajmy, że nie miał zwyczaju ani podpisywania swoich utworów, ani opatrywania ich datą, bo znajdziemy ją jeszcze przy zaledwie dwóch utworach (*Motyl i Osa* oraz *Talar i Bankocetel*), jednak są to daty niepewne.

Werbcze (Małe i Wielkie: Малє і Велике Вербче) to sąsiednie miejscowości koło Stepania, należące wówczas do dóbr stepańskich hrabiów Worcellów, z którymi spokrewniona była po kądzieli „jenerałowa” Morawska: jej dziadkiem był hrabia Stanisław Worcell (zm. w 1778 r.), kasztelan halicki. Być może generał odwiedził w Werbczu rodzinę swojej przyszłej żony, którą poślubił w 1820 r., a poznał u Czartoryskich w Puławach.

Ta wołyńska bajka wydaje się nieco niedoszlifowana, widać, że jej autor dopiero terminował jako bajkopisarz i jeszcze niezbyt sprawnie posługiwał się piórem (nieudolnie prowadzona dysputa bohaterów o sztuce, niewyszukane rymy, zgrzyty w wersyfikacji...). Są to rozważania o tworzeniu i sztuce:

„Sztuka? – z szyderstwem rzeknie przędzomistrzowi. –

Co to jest sztuka? Niech mi kto odpowie. (...)”

– pyta Mucha Pająka, który próbuje uświadomić jej, że w procesie tworzenia ma zawsze swój udział sztuka. Mucha, w tym snująca refleksje, pojawia się też w późniejszych bajkach Morawskiego (np. *Mucha filozof*).

Ponadto właśnie na Wołyniu, w Stydyniach w 1836 r. Morawski przełożył dwa poematy Byrona: *Więźnia Chillonu* i częściowo *Paryzynę* (z pamięci!), wydane potem wraz z trzema innymi poematami (*Manfred*, *Mazepa*, *Oblężenie Koryntu*) w Lesznie w 1853 r. O tłumaczeniu Byrona pisał w liście do A.E. Koźmiana [8, s. 168]:

W czasie dwóchtygodniowych mrozów obrałem sobie szczególną pracę. Bez oryginału, z pamięci jedynie przekładałem „Paryzynę” wierszem... Później, dostawszy oryginał, przełożyłem „Więźnia Czylłomu”. Wszystko to potrzebuje wiele popraw (...).

Na koniec warto wspomnieć o jeszcze jednym wierszu sięgającym swą genezą i tematem Wołynia, a konkretnie Sławuty (Славу́та). Według Józefa Dunin-Karwickiego F. Morawski, odwiedzając Sanguszków, wpisał do sztambucha ich wnuczki Marii, późniejszej Alfredowej Potockiej z Łańcuta (1830-1903), wiersz pt. *Do malej Maryni Sanguszko*. Dunin-Karwicki twierdzi, iż oryginalny wpis, oprawiony w ramkę za szkłem widział w Antoninach (АНТОНИНИ) w 1893 r. i pokazywano mu go jako wiersz generała Morawskiego [1, s. 24-25]. Tymczasem Konstancja Morawska w biografii ojca autorstwo wiersza przypisuje Kajetanowi Morawskiemu, przytaczając bliźniaczy tekst pt. *Do Maryni Sanguszkówny* [6, s. 54-55]. Mała Marynia była córką księcia Romana Sanguszki, zesłanego za udział w powstaniu listopadowym na Syberię – zesłaniec znaczną część drogi (ponad 2000 km) musiał pokonać pieszo, skuty w kajdany. Jego los znany był na wszystkich ziemiach polskich i uważano go za bohatera narodowego, stąd w wierszu pobrzmiewa nuta patriotycznego wzruszenia, np.:

*Ciebie, za chlubne twego ojca pęta,
Polska swem dzieckiem, swą córką nazwała.*

Wielkopolska i Wołyń w XIX w. to krainy odległe od siebie nie tylko geograficznie, ale właściwie pod każdym innym względem: gospodarczo-społecznym, historycznym, kulturowym, religijnym czy językowym. Luboński wieszcz, gen. Franciszek Dzierżykraj-Morawski, zostawił na wołyńskiej ziemi swój skromny ślad, a Wołyń zapisał się w jego wspomnieniach i twórczości...

LITERATURA

1. Dunin-Karwicki J. (anonimowo), *Wspomnienia Wołyniaka*, nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta. – Lwów, 1897.
2. Dwornik L., *Rzemiennym dyszlem z Luboni na Wołyń*, [w:] *O Franciszku Dzierżykraj-Morawskim. Varia dla uczczenia 150. rocznicy śmierci wybitnego Wielkopolanina z Luboni*, wybrał i opracował Leonard Dwornik, Gminne Centrum Kultury w Krzemieniewie, 2011. – S. 88-96.
3. Dzierżykraj-Morawski F., *Bajki*, u Jana Konstantego Żupańskiego. – Poznań, 1860.
4. Dzierżykraj-Morawski F., *Bajki*, wyd. M. Kowalewska, Wydawnictwo IBL PAN. – Warszawa, 2017.
5. *Encyklopedia Kresów*, Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków, b.r.
6. Morawska K., *Życiorys Kajetana Morawskiego (1817-1880)*, zes. 1, 1880, rkps BN, sygn. 6427 II.
7. Leitgeber S., *Morawscy herbu Nałęcz I. 600 lat dziejów rodziny*. – Poznań, 1997.
8. Siemieński L., *Portrety literackie, t. II. Żywot Franciszka Morawskiego, z jego listów ułożony*, nakł. Księgarni J.K. Żupańskiego, Poznań 1867.

BJ – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie

Леона Божаволя-Романовського щодо поводження із позиченими книжками «Zapowyeđź» (1842)

Переглядаючи матеріали, зібрані відомим дослідником та поціновувачем волинської старовини Зигмундом Любою Радзимінським¹, ми натрапили на незвичний для документальних розсипів текст – вказівки щодо поводження із позиченими книжками. Вони належать перу Леона Божаволя-Романовського й були подаровані «на згадку» Северинові Сариуш-Залеському². З часом виявилось, що цей рукопис загалом – не унікальний. Такі самі поради той же автор презентував у Славути в 1872 році і теж «на згадку» графові Александрові Ржищевському³. Тим не менше, перед нами цікаве й оригінальне у прямому та переносному сенсі цього слова свідчення книжково-бібліотечної думки XIX століття. Що ж ми знаємо про його автора?

Життєпис Леона Романовського, на жаль, не позбавлений суперечливих відомостей. Наш герой прийшов у світ близько 1800 року. Навчався в гімназії у Вінниці, після чого займався юриспруденцією. Адвокатський досвід набував при подільському трибуналі, згодом працював адвокатом у містечку Літині (Подільська губернія)⁴. Після того, як у Правобережних губерніях з 1840 року припинили свою дію Литовські статuti, а відтак ліквідовано посади адвокатів, Романовський подався на Волинь⁵.

За іншими відомостями, протягом 1827-1830 років Леон Романовський працював архівістом летичівського повітового земського суду, а від 1835 року – адвокатом у Головному суді присяжних в Кам'янці-

---

¹ Про нього див.: *Kuczyński S. K. Radzyński Zygmunt Feliks* // *Polski słownik biograficzny* (далі – PSB). – Wrocław etc., 1987. – Т. 30. – S. 108-110; *Ісаєвич Я.* Радзимінський Люба Зигмунд // *Енциклопедія історії України* (далі – ЕІУ). – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 108-109.

² Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛННБ, ВР), ф. 91: *Архів Радзимінських*, спр. 208, ч. 17, арк. 88-91.

³ *Romanowski Bożawola L.* Jako pożyczane księgi szanować należy / *Wyd. J. Hoffman* // *Szpargały*. – 1934. – R. 1. – Z. 3. – S. 38-40.

⁴ *Leon Bożawola-Romanowski (Nekrolog)* // *Biblioteka Warszawska*. – 1883. – Т. 1. – Z. 1. – Og. zb. t. 169. – S. 320.

⁵ *Гурбик А.* Статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 // *ЕІУ*. – Т. 9. – С. 835; *Leon Bożawola-Romanowski (Nekrolog)*. – S. 320.

Подільському⁶. В 1838 році пан Леон поселився у цьому місті⁷. Саме тут у 1842 році народився твір, що став предметом нашої уваги. Зважаючи на обізнаність Романовського про події в цьому місті у 1845 році та беручи до уваги написаний ним тут наприкінці літа 1846 року поетичний твір⁸, можна припустити, що в той час пан Леон ще мешкав на півдні Поділля. 20 вересня 1845 року на пропозицію князя Романа Сангушка правник став довіреною особою у справах подільських маєтностей цього князівського роду⁹.

В другій половині 1840-х років сліди цього чоловіка зустрічаємо в Острозі¹⁰, де, не виключено, він працював у котрійсь із повітових установ. Можливо, саме в цей час у нього прокидається зацікавлення до минувшини Волині, зокрема, історії Острога та князів Острозьких. Разом із тим, Броніслав Горчак стверджує, що в 1846-1850 роках Романовський очолював Головне управління Славутських маєтків, а вже у 1851 році фігурував як уповноважений Романа і Ядвіги Сангушків. У віці 66 років пан Леон перебрався до Славуті, де обійняв становище хранителя князівського архіву¹¹.

«*Spracowany w zbyt obszernym zakresie zajęć, szukał wytchnienia na łonie nauki, którą od młodości miłował...*»¹². Горчак згадує про праці Романовського, присвячені Корцю та Заславу. «*Uchodził nawet za znawcę w tych sprawach. Układał różne genealogie. Wczytywał się w stare dokumenta ruskie i przepisywał je łacińskimi literami, nie zawsze jednak starannie i w wumowie ludu Podolskiego*»¹³. Проте, чи не найбільшу популярність та славу консерваторові Славутських документальних зібрань принесли дослідження з острозької тематики.

Перу Леона Божаволя-Романовського належить закінчена наприкінці життя, однак, на жаль, досі неопублікована праця «Родовід князів Острозьких» (1879)¹⁴. Понад те, збереглась писана його рукою генеалогія князів Острозьких під назвою: «*Rodosłownaja Knn. Ostrożskich. Spisana ze*

⁶ *Gorczak B.* Katalog rękopisów archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. – Sławuta, 1902. – S. XLI; *Берковський В.* Романовський Леон // ЕІУ. – Т. 9. – С. 284.

⁷ *Берковський В.* Романовський Леон. – С. 284.

⁸ *Romanowski L.* Dwa wspomnienia z dziejów Kamieńca Podolskiego // Gwiazda. – Kijow, 1847. – Nr 2. – S. 25-34.

⁹ *Берковський В.* Романовський Леон. – С. 284.

¹⁰ Леон Романовський як мешканець Острога згадується в 1847 році серед передплатників часопису «Gwiazda», який видавав Бенедикт Доленга (Gwiazda. – Kijow, 1847. – Nr 2. – [S. 326]).

¹¹ *Gorczak B.* Katalog rękopisów... – S. XLI; *Берковський В.* Романовський Леон. – С. 284.

¹² *Leon Bożawola-Romanowski* (Nekrolog). – S. 320.

¹³ *Gorczak B.* Katalog rękopisów... – S. XLI.

¹⁴ *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – Київ, 2012. – С. 38.

Леона Божаволя-Романовського
щодо поводження із позиченими книжками «Zapowiedź» (1842)

starej Ruskiej Genealogii w Archiwum Rodowym w Dubnie 1856 r.»¹⁵. Цікавою та вартісною є розвідка у вигляді поширеної комплексної родовідної схеми, поійменована як «*Tablica, wykazująca przejście przez Różne Rody dwu dzielnic Ostrogskich Ordynackiej i Dziedzicznej przez 232 lat do połączenia w Domu Kss. Jabłonowskich*»¹⁶. За життя з'явилися друком його статті, присвячені Костянтину Івановичу Острозькому¹⁷ та минувшині роду Острозьких¹⁸.

Славутський хранитель листувався з дослідником та краєзнавцем Зигмундом Любою Радзимінським¹⁹. Про їхню плідну співпрацю свідчать численні збережені серед матеріалів останнього зроблені рукою княжого архіваріуса відписи документів, коментарі²⁰, а також згадки про Романовського на сторінках друкованих праць²¹. Василь Ульяновський дійшов висновку, що «саме студії Романовського значною мірою були використані у виданнях Руліковського та Радзимінського». Цей же вчений зумисне приводить відомості про рукописні праці Леона Романовського, «аби однозначно вказати на його першоавторство та віддати належне фундаментальній та досі актуальній праці польського історика про Острозьких»²².

Крім роду Острозьких, консерватор Славутського архіву вивчав і генеалогічні пов'язання Сангушків. Він упорядкував родовід цієї фамілії²³, на жаль «*błądny w początkach i w wielu szczegółach*»²⁴.

¹⁵ ЛННБ, ВР, ф. 91, спр. 181, ч. 3, арк. 391; порів.: арк. 395.

¹⁶ Там само, арк. 392-393.

¹⁷ Романовский Л. О Константине Ивановиче князе Острожском // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев, 1878. – Том 2. – С. 205-209.

¹⁸ Romanowski L. Do historyi domu X. Ostrogskich i Lubartowiczów // Przegląd Polski. – 1871-1872. – R. 6. – Kw. 3. – S. 135-138.

¹⁹ Зберігся один із листів Л. Романовського до З. Люби Радзимінського від 26 червня 1880 року зі Славуті (ЛННБ, ВР, ф. 91, спр. 181, ч. 3, арк. 327).

²⁰ Деякі відписи, сумарії документів, коментарі, споряджені рукою Л. Романовського, див.: ЛННБ, ВР, ф. 91, спр. 181, ч. 3, арк. 25-32 зв., 322, 323-323 зв., 328, а також див.: арк. 34; спр. 181, ч. 5, арк. 41, 46, 48-49 зв., 53-54 зв., 57-57 зв., 59-60 зв., 62-63 зв., 65-68 зв., 71-71 зв., 75-76 зв., 79-80 зв., 95-96 зв., 101-104 зв., 165. Див. також: Тесленко І. Фондуші Острозької Микільської церкви XIV – XVII ст. // Острозька давнина. – Остріг, 2013. – Вип. 2. – С. 152.

²¹ «*Transumpt... dosłownie odpisany i nam udzielony przez konserwatora archiwum Książąt Sanguszków i gorliwego miłośnika dziejów krajowych Lwa Bożawola-Romanowskiego*» (Rulikowski W., Radziński Luba Z. Kniaziowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dnieprem, Siniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni. Opowiadania historyczne, heraldyczno-genealogiczne i obyczajowe. – Kraków, 1880. – Т. 1. – Cz. 2: Kniaziowie na Ostrogu i Zasławiu Ostrogscy i Zasławscy herbu własnego. – S.15).

²² Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 38.

²³ Radziński Luba Z. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego. – Lwów, 1912-1913. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 92; Leon Bożawola-Romanowski (Nekrolog). – S. 320.

²⁴ Gorczak B. Katalog rękopisów... – S. XLII.

Нарешті, фундаментальною на свій час стала й підготовлена та власним коштом опублікована на схилку життя генеалогія Потоцьких²⁵.

Наш герой не стояв осторонь і поетичного письменства. «*Pisał zgrabne wiersze okolicznościowe, a także i inne, zwłaszcza w Maloruskim języku*»²⁶. Ми вже згадували вище про опублікований у 1847 році вірш з історії Кам'янця-Подільського. Широко відомим та співаним у польських костьолах став у свій час його твір «*Zdrowaś Marya*» (1858)²⁷. В 1867 році вийшов із друку поетичний твір «*Chomogna*», присвячений Францішкові Карвицькому²⁸ тощо.

В 1881 році, поважного віку та хворий, Леон Божаволя-Романовський поступився посадою хранителя Славутського архіву на користь Броніслава Горчака. Відійшов за межу у Славуті 12 (24) грудня (за іншими відомостями – 13 (25) грудня) 1882 року, де й був похований²⁹.

* * *

Дізнавшись про автора незвичайного рукопису, придивіємось ближче й до людини, якій цей манускрипт дістався «на згадку». На титульній сторінці тексту Леон Божаволя-Романовський написав: «*Zapowyeđź J[eg] o m[iloś]ci Pana Lwa z Romanowa Jego Myloszczi Panu a Panu Severinovy Saryusz Zaleskyemu na pamyąthkye od Authora*». В родині Сариушів-Залеських сучасниками Романовському було двоє Северинів – дядько та племінник. Оскільки рукопис зберігся серед паперів Северина-дядька, а на момент смерті пана Леона Северин-племінник мусів бути щонайбільше 15-16 років від роду³⁰, по суті, немає сумнівів, що йдеться про першого з них.

Северин Сариуш-Залеський був сином Флориана Сариуш-Залеського (1806 – ?) гербу «Єліта» та Доміцели-Юліанни з Сапігів (1808-1877)³¹.

²⁵ *Bożawola Romanowski L. Rodowód Potockich hrabiów herbu Pilawa: z podań historycznych, z autentyków, pamiątek rodzinnych, monografii i długoletnich własnych studyów zebrany.* – Warszawa, [1882]; *Leon Bożawola-Romanowski (Nekrolog).* – S. 320.

²⁶ *Gorzak B. Katalog rękopisów...* – S. XLI.

²⁷ *Leon Bożawola-Romanowski (Nekrolog).* – S. 320; *Konarski S. Romanowski Leon // PSB.* – Wrocław etc., 1989. – Т. 31. – S. 610.

²⁸ *Konarski S. Romanowski Leon.* – S. 610; *Estreicher K. Bibliografia polska XIX stolecia.* – Kraków, 1878. – Т. 4. – S. 87.

²⁹ *Leon Bożawola-Romanowski (Nekrolog).* – S. 320; *Gorzak B. Katalog rękopisów...* – S. XLII; *Ś. p. Romanowski Leon Bożawola // Kłasy.* – 1883. – Nr 939. – Т. 36. – S. 412; *Берковський В. Романовський Леон.* – С. 284.

³⁰ Северин-племінник був сином рідного брата Северина-дядька – Милослава. Точна дата народження Северина-племінника невідома. Зважаючи на те, що його рідні сестри з'явилися на світ: Домініка у 1862, Флорентина в 1863 а Яніна у 1865, а Северина-племінника на момент складення використаного нами родоводу ще не було, він міг народитись щонайраніше у 1866-1867 роках (ЛННБ, ВР, ф. 91, спр. 208, ч. 17, аркуш нenumерований (після арк. 11): «Родовід Залеських».

³¹ Там само; див. також: арк. 29 зв.; *Giżycki J. M. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu.* – Stary Konstantynów, 1910. – S. 618.

Леона Божаволя-Романовського
щодо поводження із позиченими книжками «Zapowudź» (1842)

Шлюб Флориана та Доміцели відбувся 31 вересня 1830 року в с. Великі Зозулинці Старокостянтинівського повіту Волинської губернії³². Крім Северина у подружжя ще були діти: Анна, яка в 1858 році вийшла заміж за Вацлава Горновського; Гонората, що в 1864 році стала другою дружиною Вільгельма Правдич-Залеського, та син Милослав, котрий народився 22 січня 1834 року³³.

Наш герой з'явився на світ 8 січня 1841 року в с. Кривачинці Плоскирівського повіту Подільської губернії. Охрещений 16 січня в тому ж селі завалійським пробощем кс. Яном Соботницьким³⁴. Починаючи з 1848 року, вдома здобував початкову освіту. Його наставниками у різний час були Ян Вронський, Генрик Стрільбицький, Кириак Булевський та Міхал Лавринович³⁵. 30 жовтня 1856 року пішов до четвертого класу Кам'янець-Подільської гімназії. Навчання закінчив 22 червня 1860 року з атестатом і срібною медаллю. Того ж року вступив до університету св. Володимира у Києві, ставши студентом історично-філологічного факультету. Щоправда, 8 березня 1862 року, на четвертому семестрі, полишив навчання³⁶, «*widząc, iż nastrój próżniaczo-polityczny począł ogarniać ogół młodzieży owoczesnej*»³⁷.

Невдовзі подався за кордон. Відвідав Львів, Краків, Прагу, Дрезден, Брюссель, Лондон, Париж, Турин, Медіолан, Венецію, Триєст, Відень. Звідти повернувся до Кракова, маючи намір навчатись у Ягеллонському університеті. Однак не затримався там із тієї самої причини, котра змусила його свого часу покинути Київ. Додому Северин прибув у 1863 році й на постійно зупинився у Великих Зозулинцях³⁸. Щонайпізніше в 1865 році він уже фігурує власником «*dóbr ziemskich*» у цьому селі. До речі, Великі Зозулинці (тепер – село у Красилівському р-ні на Хмельниччині) колись належали до Базалійського ключа Острозької ординації, згодом стали набутком Сапіг³⁹, а після них потрапили до Залеських⁴⁰.

В середині 1860-х років Северин Сариуш-Залеський активно цікавиться генеалогією свого роду, щодо цього веде переписку з Головним архівом Польського Королівства у Варшаві⁴¹. У своїй невтомній науковій оботі співпрацює з майже ровесником, уже неодноразово згаданим вище

³² ЛННБ, ВР, ф. 91, спр. 208, ч. 17, арк. 29 зв.

³³ Там само.

³⁴ Там само, арк. 31.

³⁵ Там само, спр. 95, ч. 3, арк. 59.

³⁶ Там само, спр. 208, ч. 17, арк. 31.

³⁷ Там само, спр. 95, ч. 3, арк. 60.

³⁸ Там само.

³⁹ Про історію Базалійського та Красилівського маеткових ключів Острозької ординації див.: «*Вихованець Т. Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті. Сторінки занепаду Острозької ординації*» у цьому ж збірнику праць.

⁴⁰ Детальніше див.: *Giżycki J. M. Spis ważniejszych miejscowości...* – S. 617-619.

⁴¹ ЛННБ, ВР, ф. 91, спр. 208, ч. 17, арк. 92-105 зв.

Зигмундом Любою Радзимінським⁴². Очевидно, то перу та невтомності Залеського належить незакінчена (такого обсягу задум був просто не по силі одній людині!) праця під назвою «*Tablice Genealogiczne Rodu po Mieczu i Kądzieli Seweryna Saryusz Zaleskiego*», що мала складатись із 65 окремих генеалогічних таблиць. На обкладинці рукопису витиснуто 1867 рік, от тільки що саме означає ця дата – питання залишається відкритим⁴³. Залеський створив дослідження, присвячені Сапігам, Шуйським, Красицьким⁴⁴.

Поряд із плідною науковою роботою, Северин Залеський багато писав поетичних, драматичних творів. Чимало з них публікувалися в тогочасних періодичних виданнях, як от: «*Posąg*»⁴⁵, «*Tęcza*»⁴⁶ та багато інших. Зберігся рукопис під назвою: «*Utwory poetyczne Seweryna Saryusz Zaleskiego, spisane d. 28 Marca 1868 r. w Zozulińcach Wielkich*»⁴⁷, до якого ввійшли твори «*Roxolanka*», «*Sonety*», «*Sonety jesienne*», «*Na ostatnie karcie albumu*», «*Życie chwila*» та багато інших. Хоча Северина Сариуш-Залеського, здається, обминула слава видатного поета, його твори не позбавлені ліризму, глибини думки, образності, зрештою, майстерності складу.

Описуючи Северинові дитячі роки, Радзимінський зазначив: «...*jedyną jego i największą uciechą były książki, które skwapliwie zbierał, klasyfikował, czytał i odczytywał...*»⁴⁸. Напевне, любов до книжки Северин зберіг до кінця життя. Не виключено, що саме Радзимінський познайомив Залеського із Божаволя-Романовським. В обох було багато спільного: наукові пошуки, потяг до пера. Можна навіть сміливо припустити, що Северин бував у пана Леона в Славуті. Єдиним виявленим на сьогодні слідом узаємин між двома цими особистостями є публікований в додатку рукопис. Думається, вже сама обставина, що Залеський його зберігав, свідчить і про шанобливе ставлення юнака до книги, та й до автора цієї пам'ятки.

Важко хворий, Северин Сариуш-Залеський попрощався зі світом у Кривачинцях 4 листопада 1870 року⁴⁹, не доживши кілька місяців до свого тридцятиліття. Його творча та наукова спадщина могла б стати предметом окремого наукового дослідження.

⁴² Там само, спр. 95, ч. 3, арк. 58-69.

⁴³ Там само, спр. 87.

⁴⁴ Там само, спр. 95, ч. 3, арк. 61; спр. 88.

⁴⁵ *Tygodnik illustrowany*. – 1864. – Nr 241. – T. 9. – S. 175-176.

⁴⁶ *Tygodnik mód i nowości, dotyczących gospodarstwa domowego*. – 1863. – Nr 17. – S. 3.

⁴⁷ ЛІННБ, ВР, ф. 91, спр. 125.

⁴⁸ Там само, спр. 95, ч. 3, арк. 58-58 зв.

⁴⁹ Там само, спр. 95 (3), арк. 69

Рукопис, створений Леоном Божаволя-Романовським, називається «Zapowyeź, kthorą spyssal Urodzonj J[eg]o M[iloś]ci Pan Lyew Bożawolya z Romanova ku zrozumyenyu Wszem pożyczaynczim Ksyengu». За способом написання та висловлювань текст імітує старосвітський документ, можливо, навіть в чомусь уподібнюється до Закону «Десяти заповідей». Місце та час появи, очевидно, його первісного варіанту символічно передані пишною фразою: «Pyssal w Kamyenczu Podolskyem w Lyatho ot sthvorzenya Szwyata 7350», тобто, у 1842 році. Цю дату Романовський уміщав і на інших, певне, значно пізніших списках манускрипту⁵⁰.

Твір пана Леона в цілому доволі зрозумілий, слухний, не позбавлений здорового глузду та є викладом елементарної етики поводження з книжкою: не брати її брудними руками, не змітати нею порохи, берегти від бруду та можливої крадіжки, не писати по книжці й не робити ніяких позначок, не читати в ліжку тощо. Серед настанов зустрічаємо й моральні поради, як от: «*Nie będziesz pożyczal dla prozności, dla chwalby, aby ino rzesza mówiła o tobie: “Oto i ow Księgi czytywa, snac tez rozsądku wiele zna”, jeno winienes łaknąc wedle istnej ducha potrzeby i zamiłowania, a także czasu pogodnego od zmudnych prac*» та «*Nie będziesz pożyczonej księgi dzierzał zbytecznie przez siła tygodniow i miesięcow, ale masz się jąc czytania, biejąc ku koncowi o ile pospiesz w rychle, a po potrzebie jakozywiej zwrocic masz, bacząc zec nie tobie jednemu słuzyc moze*». Вважаємо, що в цілому настанови цієї шанованої людини, перекладені українською мовою, могли б прикрасити інтер'єр кожної публічної, ба й приватної бібліотеки.

Оскільки публікований нижче текст не є документом у прямому сенсі цього слова, а літературною авторською пам'яткою, вважаємо за доцільне зберегти його стиль написання, лише впорядковуючи для зручності розділові знаки. Відсутні у Л. Божаволя-Романовського діакритичні символи не відновлюємо. Скорочення розкриваємо у квадратних [ ] дужках. Сумнівно прочитане місце позначене знаком питання (?). Початок наступної сторінки рукопису помічено як ||.

⁵⁰ Попів.: *Romanowski Bożawola L. Jako pożyczane księgi szanować należy.* – S. 40.

Д О Д А Т О К

[арк. 88]

Zapowyedź
J[eg]o m[iłość]ci Pana Lwa z Romanowa
Jego Myloszcki Panu a Panu Severinovy
Saryusz Zaleskyemu na pamyąthkye
od Authora

[арк. 89]

Zapowyedź,
kthorą spyssal Urodzoný J[eg]o M[iłość]ci Pan Lyew Božavolya
z Romanova ku zrozumyenyu Wszem pożyczayanczim Ksyengy.

Aciem ja jeno Chudobny człek, a nie wielmozne paniątko, wszelako iz miłuję wielmi Księgi, to i da li mi Bóg uciulać skąd inąd jakowy grosz, owo go chętnie na Księgi łozę, a tych gwoli Miłosnikom a serdecznym moim udzielać ochotnym jest. Ino zeć się niekiedy wydarzało a doswiadczać mi przychodziło niemałego frasunku przy odbieraniu zepsowanych okrutnie ksiąg: a inegdy tez inny i zawieruszył, ze niepowrotnie przepadały... Owoz wziąłem za słuszną i przydatną rzecz ninie wszem w obec i kazdemu za się pożyczającym księgi opowiedzieć pojemnie stary obyczaj i Zakon, jakowy z przedawnych od Ojcow podań dostało mi się zapamiętać.

Kiedy bierzesz u kogo Księgę jakową, izbyś się z onej zbudował lubo potrzebną ci naukę pojął, albolitez w Cudnym a gładkim słowie krotochwile zazył, wszelakoć zawsze pamiętać masz, ze owa Księga cudza rzecz jest: a znaczy skarb tego, który za nią swoj pieniązek dał, gwoli zas tobie wygodę z tego na krotkość sprawił. Toż i winieneś owo cudze mienie oddać w całku i czyscie, jakos wziął od tego, który ci ją dał. Azali więc ujrzysz || [арк. 89 зб.] rzysz, iz ręce tve od pracej inakszej nie będą podczas dość bieluchne, tedy powstań a obmywszy chustą otrzyj. Ową zasie Księgę obłozysz w biały papyr i pomiesciwszy na ochędożnym stole, przysiądz się ku niej i tak czytywaj ilekroc chęotka cie zdejmie, czy w Zaranek, czy w połowiec dnia, czy we Zmierchu przy swieczniku. A owo przestając czytać, złoz Księgę uczciwie i nie między rupiecie, jeno w osobliwy czysty zachówek ukryj, a k temu rygla upuszczyć nie

zabacz; by snac na doręczu leżacej Żak jakowy lub nieuczony służka czy służebnica, lubo szalawiła niektory, wartosci Książ nieznający, mimo wiedzy twej nie splugawił, lub cudzy przychodzien by ci nie ułapił, izbyś nie wiedział po temu, kto owo zacz wyrządził a kędy się podziała... Jezeliby zas dowiodło się jakim bądź obyczajem izbys wrzekomo, bez umysłu czy z przygody nawet, bądźby przez nieopatrzność szwanek jakowy i poniewierkę tam dopuscił, na on czas nie szukaj Manowcow ku wybieganiu się od tego, ale prosto jako przystało i godziwie jest – uznaj się winnym poszkodowania, a wynijdz wnet na owo Miejsce, gdzie przedają Księgi, i dobywszy z sakiew własny grosz, zakup taką samą a niemieszkanie odnies miasto zeszepeconej, abych wiara w twoją bacznosc niezszepetniała takoz. Zasje to wszystko i po wszystkie dni iscie bacząc, sam nauczaj tez Żonę swą, i syny, i corki, i powinowate a bliskie, i także przyjazne ludzie onego zakonu, w ktorым napisano jest: || [арк. 90]

Nie będziesz pożądać ksiąg od takowego, z kim Znajomość twoja maluczka jest.

Nie będziesz pozyczonych Książ woził od miasta do miasta, z sioła do sioła ni z Dwora do dwora dla przysługowania się onemi komus, albowiem wolno ci obracac jako chcąc co twoje własne jest, wzdy cudzym szastac – to szpetnie.

Nie będziesz pozyczał dla proznosci, dla chwalby, aby ino rzesza mowiła o tobie: «Oto i ow Księgi czytywa, snac tez rozsądku wiele zna», jeno winienes łaknąć wedle istnej ducha potrzeby i zamiłowania, a także czasu pogodnego od zmudnych prac.

Nie będziesz cudzą Księgą pomiatał prochu ze stołu twego, ni z ochędostwa innego, ni ciskał w zapalczywosci na człowieka i na bestye nierozumne, lub na ziemie, lub w błoto i w rzeczy wszelakie mokre, i w tłustosci.

Nie będziesz po cudzej Księdze pisac i znaczc ani rylcem, ani piorem, ani Czernidłem, ani farbą którąkolwiek, ani pazurem tez.

Nie będziesz czasu czytania mazac nieobacznie palcow tabaką lubo popiolem lulecznym, ni knotem swieczki, ni sliną, by snac na kartach nie pozostało swiadectwo nieoglądności twej.

Nie będziesz Księgi gmatwac, uwijac jakoby rurę, nie będziesz tez przewracac zartko, azbys oddarł, ni rozłamowac nieobyczajnie wstecz, azby przepukło sie zjednoczenie niomi (?) i odłączyły sie rozdziały od Książ swych, a karty od rozdziałow swych i rozsy || [арк. 90 зб.] i rozsypały się jako łachmany, sromotą ciebie okrywające.

Nie będziesz giąc kart u brzegow i koniuszczkow, ale zaniechawszy kiedybądź czytanie, winienes spamiętac liczbę karty u przestanku lub, jezeli owo nie łacnie przychodzi, tedy miasto złomu połaz tedy kawalec białego papyru lub wstęgi okrajec, lub inną cieniuchną a czystą rzecz.

Nie będziesz czytał Księgi na łożu spoczynku, gdyć sen juz ogartywa, albowiem częstokroc przygodzi się w drzemce pochylic łatwiuchno rękę ku

swiecznikowi a ugorzeje Księga, bych co okrutniejszego jeszcze nie wyrządziło się, luboli spiącemu wypśnie się Księga pod lędzwie i zgniecie się z kretešem.

Nie będziesz pozyczonej księgi dzierzał zbytecznie przez siła tygodniow i miesiłow, ale masz się jąc czytania, biejąc ku koncowi o ile pospiejesz w rychle, a po potrzebie jakożywiej zwrocic masz, bacząc zec nie tobie jednemu słuzyc moze.

A tedy, jezeli ktory zapragnie czytac Xięgi jakowe mam, a przodkiem tego okowidnie w rozsądku swem rozebrawszy, ow Statut poszlubuje mi zdzierzec we wszech artykulech, rad będę powolną służbę moją okazac mu i chętnym sercem otworze choc ubožuchną moją Książnice a dam, cokolwiek w niej požadanego rozumiec sobie będzie, izby ku pozytkowi swemu przewertował.

Ino jezeliby (czego nie daj Panie) dowiodło się potemu, ze ow stracił pamięć na obietnice swą a psotę mi wyrządził, || [арк. 91] tedy zaprawde powiadam, ze położę imie jego i nazwanie rodu jego w poczet sromotny i zamknę przed Obliczem jego drzwi Książnicy mojej, a nie ujrzy jej otworzonej przez wszystkie dni Zywota.

Pyssal w Kamyenczu Podolskyem w Lyatho ot sthvorzenya Szwyata 7350.

Lyew Bozavolya z Romanowa
ręną swą
[podpis]

Львівська національна наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів,
ф. 91: *Архів Радзими́нських*, спр. 208, ч. 17, арк. 88-91.
Оригінал.

РЕЦЕНЗІЇ

Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. – 508 с. (далі в тексті: I).

Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2017. – 316, XVI с.; іл. (далі в тексті: II).

В дослідженні минувшини українського нобілітету відбувається справжній ренесанс. На тлі, м'яко кажучи, непопулярності цієї проблематики в радянську добу (за винятком, хіба що, моментів, пов'язаних із класовою боротьбою), поява праць із генеалогії, економічної історії, повсякдення, соціальних узаємин, ментальності української знаті пізнього Середньовіччя та початків Нового часу ознаменувала нову епоху нашої історіографії. Її здобутки, навіть за відносно короткий час, заслуговують на окреме дослідження. Серед грона істориків, що зробили вагомий внесок у вивчення української аристократії окресленої доби, постать Володимира Собчука є достатньо виразною та шанованою.

Хоча зазначені книжки Володимира Дмитровича вийшли з друку в 2014-му та 2017-му роках, їх основу становлять праці, створені протягом останніх десятиліть. Відтак, перед читачем підсумок, компендіум наукових здобутків ученого, більшість із яких побачила світ у різних, іноді мало доступних загалом, друкованих виданнях. Деякі зі статей, як указує Автор, «істотно оновлені, а подекуди й докорінно перероблені» (II, с. 9). Обидві книжки – ошатні й уже з першого погляду справляють позитивне враження. Придивімося до них ближче.

Вміщені до першого (14 текстів) та другого (8 текстів) друкованих видань праці можна розподілити за такими тематичними спрямуваннями: а) генеалогія та маєтки аристократії на теренах Волині; б) історична географія, архітектура, «метрика» населених пунктів та господарсько-географічних одиниць; в) міжродові конфлікти; г) джерелознавство, склад магнатських архівів; ґ) історія освіти; д) минувшина євреїв на теренах Південно-Західної Волині. За потреби Автор доповнює чи ілюструє

тексти документами, картами, таблицями, родоводами, чорно-білими або ж кольоровими зображеннями.

Поява, розростання, розпад, урешті – занепад князівських і шляхетських кланів на теренах Волині перебувають у полі особливого зацікавлення вченого. Цій проблематиці присвячена і його дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук¹. В першій книзі вміщено ґрунтовні дослідження, присвячені волинській князівській аристократії (Гедиміновичі; нащадки регіональних князів Литви; роди руського династичного походження; аристократія з чужоземними князівськими титулами та роди, походження яких достеменно невідоме). В підсумку Автор зазначає: «*За триста років – з кінця першої половини XIV до середини XVII ст. – історичні джерела фіксують на Волині у якості володарів династичних наділів, приватних землевласників та урядників представників 46-ти князівських родів, шістнадцять з яких належали до Гедиміновичів, одинадцять були нащадками Рюрика, один походив із регіональних литовських правителів, ще один отримав титул від глави Священної Римської імперії, а коріння решти сімнадцяти дискусійне або невідоме взагалі...*» (I, с. 76).

Органічно близьким до попереднього є текст, присвячений поземельним відносинам на півдні Волині в XV – середині XVII століть і маєткам князів Курцевичів, Буремських, Сангушків, Гольшанських та ін. У процесі роботи дослідник з'ясував: «*Маєтки, що набувалися завдяки наданням монархів, шлюбним зв'язкам із місцевою землевласницькою верхівкою та купівлям, як правило, доповнювали родові володіння, розташовані в інших частинах держави. Розміри їх переважно були невеличкі, тому самі по собі вони не могли забезпечити власникам міцні позиції в регіоні*» (II, с. 119).

Поряд із князівською верствою Володимира Собчука цікавлять генеалогія та маєтки волинського шляхетського соціуму, «людей зацних старожитних». У першому з видань читач знайде скрупульозні дослідження, присвячені Денискам-Матвіївським, Боговितिам, Гостським (по-іншому: Гойським), Лідихівським, Калениковичам, Сенютам, Лабунським, а також шляхті з російським корінням. Для усіх із перелічених родів (за винятком Сенют²) представлено поширені генеалогічні схеми, що суттєво полегшують сприйняття матеріалу³.

¹Собчук В. Знаць Південної Волині на схилі середніх віків: історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження. / Автореф. ... канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 18 с.

²Спрощену генеалогічну схему шляхетського роду Сенют до кінця XVI ст. див.: Собчук В. Походження волинської шляхетської родини Сенют // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4-5 листопада 1993 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1993. – С. 80.

³До видання не потрапила написана у співавторстві стаття, присвячена шляхтичам Болбасам-Розтоцьким. Див.: Собчук В., Тесленко І. Перші покоління шляхетського роду Болбасів-Розтоцьких // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2009. – Вип. 44. – С. 267-278.

У зміст обох книжок органічно вписується дослідження про формування території історичної Волині, починаючи з IX та закінчуючи XX століттям. *«Унаслідок пережитих протягом віків багаторазових переміщень політичних та адміністративних меж історична Волинь має виразне ядро та периферію і частково накладається на суміжні з нею інші історичні краї: на півдні – на Галичину й Поділля, а на сході – на Київщину. Частини периферії, долі яких тривалий час розходилися з долею ядра краю, скристалізувалися в окремі історичні підкраї з власними назвами (Підляшшя, Берестейщина, Холмищина, Галицька Волинь)»* (II, с. 49), – констатує Автор.

Серед історико-архітектурних студій помітне місце посідає детальне дослідження про Кременецький замок. У ньому Володимир Собчук оглянув історичні джерела з цієї тематики, історіографію проблеми; детально зупинився на оборонних спорудах літописного Кременця, минувшині цього укріплення в добу литовських князів. Не залишилися поза увагою дослідника опис фізико-географічних характеристик Замкової гори, споруд поза мурами замку та об'єктів власне твердині. Автор порушив і такі проблеми, як забезпечення замку зброєю, боєприпасами та інвентарем; обслуга твердині; доходи та витрати замку. Текст ілюстрований планом об'єкта.

За логічне продовження попереднього дослідження може правити стаття про історію Кременця останньої третини XVIII аж до першої третини XIX століття з точки зору соціокультурної топографії. Автор відносно детально характеризує ситуацію в місті на межі століть у зв'язку з тогочасними суспільно-політичними подіями, приводить номенклатуру вулиць та локалізує їх; приділяє увагу тутешнім осередкам релігійного життя, як от: францисканському монастирю, єзуїтському колегіуму, унійному Богоявленському та реформатському монастирям тощо. Поряд із цим, дослідник представляє відомості про Волинську окружну академічну школу, Волинську гімназію та Волинський ліцей, а також архітектурні об'єкти, окреслені Автором як житла осіб, причетних до інтелектуального життя міста.

До другої книжки Володимир Дмитрович вмістив історичну розвідку про село Лідихів, що розкинулось на заході Кременецького району Тернопільської області, та його присілки. Хронологічний період цього дослідження охоплює відтинок од кінця XVIII століття до ліквідації кріпацтва. Автор конспективно представляє історію поселення в контексті змін адміністративного поділу, приводить статистичні відомості про цей край наприкінці XVIII століття, більш чи менш детально згадує про власників Лідихівського маєтку – шляхтичів Добжинських, Точиських, Ледуховського, Савіцького, Карвовського, Галінського та ін. Наприкінці

тексту – таблиця з переліками поміщицьких селян Лідихова і його присілків за ревізією 1858 року та низка документів, що стосуються поміщиків: Магдалени з Добжинських Точиської, Домініка Позюмського, Олександра Кручковського, Станіслава Пяцинського, Марії з Точиських Заремби.

Серед пріоритетних напрямків історичних студій пана Володимира – дослідження господарсько-географічних одиниць. У першому виданні Автор умістив статті, присвячені Степанській та Ровенській волостям. Розглянув питання формування території, зміни власників тощо віддавини до першої чверті XVII століття. Обидва тексти ілюстровані картосхемами описуваних територій. Понад те, розвідка про Степанщину, яка від статті про Ровенщину відрізняється суттєво більшим об'ємом, ілюстрована генеалогічними розписами князів Гольшанських і Дубровицьких, а також князів Острозьких⁴.

На межі досліджень про волинську аристократію та історико-географічних студій стоїть ґрунтовна стаття, присвячена резиденціям князів Несвідських, Збаразьких, Вишневецьких і Порицьких (Збараж, Новий Менкиш, Волочища, Колоден, Вишневець, Андріїв, Вербовець, Передмірка, Дорофіївці, Маначин, Вишгородок, Ожогівці, або Новий Збараж, Купель, Янушполь, Дрибова, Гриців, Біла Криниця, Рохманів, Рівне, Перемиль, Муравиця, Порицьк). Підсумовуючи текст, Автор констатує: *«Аристократичні роди, похідні від князів Несвідських, причетні до 24-х замків Волині XV – першої половини XVII ст. Два з них зв'язані з князями Несвідськими, чотирнадцять – із князями Збаразькими, стільки саме – з князями Вишневецькими (шість успадковані після Збаразьких), і два – з князями Порицькими. Переважна більшість цих споруд знаходилася на півдні Волині, у Луцькому повіті лежали тільки три замки (Рівне, Перемиль, Муравиця), а у Володимирському – усього лиш один (Порицьк)»* (I, с. 108).

До історичної конфліктології серед уміщених у виданнях I і II дослідницьких текстів можна віднести одну-єдину статтю щодо спорів князів Острозьких і Жаславських (по іншому: Заславських) за володіння маєтками (I). Вже на самому початку Автор констатував, що *«стосунки між винесеними в заголовок аристократичними родами України,*

⁴До господарсько-географічних досліджень Володимира Собчука належать і праці, як от: Собчук В. Янушпольська волость у XVI – на початку XVII ст. // Велика Волинь: Минуле й сучасне (М-ли міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень, 1994 р.) – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, б. р. – С. 111-114; Його ж. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1996. – Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 380-399; Його ж. Формування території Кременецького повіту // Записки НТШ. – Львів, 2010. – Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 24-53.

другий з яких виділився свого часу з першого, позначені безконечними конфліктами» (Там само, с. 161). Пан Володимир проаналізував «боротьбу за маєтки та комплекси їх», залишаючи при цьому поза увагою «межові спори, судову тяганину за різні збитки, довготривалі суперечки за право збору мита, що теж затмарювали життя цих кровних спільнот і їхніх підданих» (Там само). Завершуючи дослідження, Автор резюмував: «Мир між родами настав аж близько 1607 р., коли син Януша Янушовича князь Олександр Жаславський одружився з онучкою князя Василя-Костянтина Острозького Евфрузиною» (Там само, с. 174). Доповнює текст родовід князів Заславських.

Серед праць Володимира Собчука є й тексти виразно джерелознавчого спрямування. Так, у першій книжці міститься розлога стаття, присвячена проблемі достовірності двох привілеїв великого литовського князя Вітовта. Йдеться про великокнязівські надання якомусь слuzі Павлові на маєтки у Волинські землі. Провівши мало не детективне розслідування, Автор з'ясував, що «реципієнтом привілею був шляхтич Павло Єловицький, виходець із боярського роду Боженець...» (I, с. 405). «Перший із привілеїв Павлові, запідозрених ученими в підробці, дійсно виданий Вітовтом і підтверджений пізніше іншими монархами, а другий є фальсифікатом XVII ст.» (Там само). Обидва документи, автентичний і сфальшований, приводяться в Додатках.

Іншим текстом джерелознавчого характеру є стаття, що стосується найдавніших реєстрів документів з архіву князів Острозьких. Йдеться про два зізнання Василя Костянтиновича Острозького, виданих удві його брата Іллі – княгині Беаті Острозькій про отримані ним від короля Сигізмунда I документи на маєтки, що залишилися після його батька Костянтина Івановича Острозького (перше і друге – від 3 лютого 1541 року). «Загалом у листах, про які йдеться, перелічено 107 документів – 61 в одному й 46 в іншому. Найдавніший із них – лист великого князя Федота Любартовича... – датується початком 1380-х років, а найпізніший – угода Іллі Острозького з князем Коширським... – серединою 1530-х років» (II, с.129), – резюмує вчений, і нижче додає: «Переліки пергаментів і паперів дають підстави думати, що на час їх складання в архіві Острозьких не було невідомих нині актових документів, настільки важливих, що втрата їх могла зумовити істотні прогалини в наших знаннях про цей аристократичний рід» (Там само)⁵.

⁵До джерелознавчих відноситься і стаття, що не потрапила до цих друкованих видань: Собчук В. Архів Сапег як джерело для вивчення генеалогії та землеволодіння феодальної еліти Південної Волині XVI ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 20-21 вересня 1996 року. – Львів, 1999. – С. 442-445.

Володимир Собчук не обійшов увагою й таку малодосліджену тему, як історія шкільництва на Волині. В полі зору вченого опинився Почаївський монастир, що зіграв помітну роль у здійсненні народної освіти починаючи з кінця XVI та закінчуючи першою чвертю XX століття. У процесі викладу Автор представив історичну «метрику» містечка Почаєва, коротенько згадав про православний монастир і його школу, після чого ґрунтовно висвітлив освітню діяльність унійного василіанського монастиря та звернув суттєву увагу на навчальні заклади православної лаври і стосунки між останньою та світськими навчальнимикладами. *«Як свідчать історичні джерела, з часу появи Почаївський монастир був причетний до поширення знання через школу. Найактивніша участь цього осередку чернечого життя у сфері освіти датується першою третиною XIX ст. та кінцем XIX – початком XX ст., коли в справі початкового навчання урядові кола Російської імперії зробили ставку на церковні школи»* (II, с. 184), – стверджує дослідник. Текст доповнюють кілька статистичних таблиць.

Насамкінець, одна зі статей, уміщених у друкованому виданні II, присвячена єврейським громадам на теренах Південно-Західної Волині в останній третині XVIII й на початку XIX століть. Основними аспектами дослідження стали розміщення цих громад, їх чисельність, соціально-професійні групи. Відтак, Автор з'ясував, що *«у середині 1760-х років на південному заході Волині проживало понад п'ять тисяч євреїв, близько 70-ти відсотків яких мешкали в 12-ти містах і містечках, а решта – по селах. Матеріали ревізії середини 1790-х років показують зменшення абсолютної кількості єврейського населення по селах у 7 разів, а перепис 1811 р., загалом дуже неточний – повне витіснення його в містечка й міста. За матеріалами ревізії 1816 р. з урахуванням наступних поправок її результатів, загальна кількість євреїв зросла в 2,9 разів, найбільші скупчення їх були в Радивиліві, Кременці, Вишневіці, Ямполі й Катербурзі, а основну масу становили рядові міщани»* (II, с. 194).

Праці, вміщені до I і II, підготовлені на широкій джерельній та історіографічній базі. Автор залучив рукописи з українських (Центральні державні історичні архіви України в Києві та Львові; Державні архіви Волинської, Житомирської, Рівненської та Тернопільської областей; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського; Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка; Кременецький краєзнавчий музей), російських (Російський державний архів давніх актів; Російський державний воєнно-історичний архів), польських (Головний архів давніх актів у Варшаві; Національний архів у Кракові; Державний архів у Любліні; Бібліотека Варшавського університету; Ягеллонська бібліотека у Кракові; Бібліотека Польської академії наук у Кракові), литовської (Бібліотека Вільнюського

університету) збірень, вражаючу кількість публікованих історичних джерел, а також широкий спектр статей і монографій. Полегшують користування книжками переліки таблиць, планів, карт, генеалогічних схем і документів, ілюстрацій на вклейках, а також добре складені покажчик імен (I) та покажчики географічних назв (I і II).

Доводиться шкодувати, що виданню II бракує індексу імен, а виданню I – ілюстрацій, зображень, котрі б візуалізували читачеві хоча б когось зі згадуваних історичних персонажів, наблизили місця та реалії їх життя. На нашу думку, ілюстративний ряд книжки II при перевиданні теж доцільно розширити за рахунок портретних та сюжетних зображень. Незайвими для пересічного читача стали б і словнички спеціальних термінів, рідковживаних та застарілих слів, метрологічні й нумізматичні відомості.

Попри ці, за великим рахунком другорядні, зауваження обидві книги Володимира Собчука вирізняють високий фаховий рівень та прекрасне знання ремесла історика. Його працям притаманні скрупульозність, увага до деталей, добре знання дослідницького поля, зваженість висновків та інтерпретацій. Все це об'єднує вправний авторський стиль та мовна грамотність, такі незайві кожному, хто береться за перо. Книги будуть корисними всім, хто цікавиться історією Волині, її нобілітету. Хотілося б побажати шановному Володимирові Дмитровичу натхнення для подальших студій, сприятливих умов для їх видання, а також републікації праць, підготовлених раніше. Кожна з них є, а нова, сподіваємося, стане ще одною важливою віхою в розвитку української історичної науки.

Тарас ВИХОВАНЕЦЬ

Михайлишин О. Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921-1939 років. Монографія. – Рівне: ПП Дятлик М., 2013. – 352 с.

Це унікальне видання приречене уже в наш час стати цінним раритетом при накладі 400 примірників. Тримаємо в руках монографію формату А4 на 352 сторінки, з величезною кількістю ілюстрацій – історичних світлин, авторських фотографій, поштових листівок, архівних планів-проектів розбудови міст, а також креслень окремих різноманітних споруд. Відшукано й подано фрагменти аерофотозйомок деяких міст, зокрема Дубно періоду 1939 р. Автор цієї титанічної праці – Ольга Леонідівна Михайлишин, на даний час – доктор архітектури, професор кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування у м. Рівному. У 2014 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора архітектури під назвою «Розвиток архітектури міжвоєнної Волині в умовах соціокультурних трансформацій ХХ століття».

Загалом ілюстративна база вражає своєю чисельністю й різноманітністю. Усі знімки, малюнки, плани-проекти містобудувань чи окремих споруд не тільки не втомлюють око, а навпаки – органічно доповнюють текстову інформацію і завдяки вдалому розміщенню ще під час читання задовольняють інтуїтивний інтерес «побачити». Вони ніби дають відповіді, мовляв, будь ласка, подивіться: архітектура міста, про яку ведемо мову, мала ось такий вигляд; або: ось як композиційно увібрали в себе відповідні стильові ознаки та чи інша споруди. Загалом читач отримує цілком достатнє комплексне розуміння щодо архітектурно-стилістичного розвитку цивільної архітектури Західної Волині в окреслений Дослідницею період.

Вважаємо, що Автор, яка сама здійснювала комп'ютерний набір, а також спеціалісти з верстки й дизайну Віктор Луц і Ольга Морозова блискуче справилися з непростюю відповіддю на бажання читача не лише почути про предмет розповіді чи опису, а й побачити його. І це лише одна із багатьох високовартісних ознак монографії.

Про непересічну наукову цінність праці і вдало передану в ній новизну тематики для фахівців багато про що говорять імена рецензентів. Це доктор архітектури, професор Національного університету водного господарства та природокористування П. А. Ричков; доктор архітектури, професор Національного університету «Львівська політехніка» Б. С. Черкес; доктор архітектури, професор Харківського національного університету будівництва та архітектури К. Т. Черкасова.

До більш-менш ґрунтовної розповіді про непересічний труд О. Л. Михайлишин вдаємось не лише з причини, на нашу думку, недостатньої його популяризації¹. Головне побудження в контексті теперішньої конференції в Острозі – це капітальна праця в тому числі *про архітектурні пам'ятки* наших Західноволинських теренів.

Продовжимо портретизувати архітектоніку видання, котре, без перебільшення, є класикою з подання як за тривалий час ігнорованої тематики, так за методологією її викладу і спроможністю побачити й проаналізувати розвиток міст Західної Волині в контексті їх творення й становлення. Автор помічає, що тогочасна містобудівна й сакральна архітектура відповідним чином позитивно впливала на ментальність населення. В цьому її мистецько-виховна вартість, яку Ольга Михайлишин чи не першою береться оцінювати. При цьому справедливо констатує про тривале (зрозуміло, з певних ідеологічно-політичних міркувань. – *Авт.*) часове «випадіння» історії архітектури Західної Волині міжвоєнної доби з вітчизняного архітектурознавства.

Одночасно, випливає з дослідження, світогляд проєктантів і творців міських службових, індивідуальних житлових чи сільських маєткових споруд на Західній Волині мав мистецькою основою неперервність тогочасної історії просторово-часового континууму. Принаймні, їх зодчий геній спирався на неперервність містобудівної історії, притаманної власне волинським теренам, однак, не без впливів зарубіжної європейської архітектурної класики.

Лише «протягом останнього десятиліття у фахових та наукових колах України значно посилюється інтерес до архітектурної спадщини 1920-30-х рр. [...] Справедливість щодо міжвоєнної архітектури Західної України була частково відновлена лише на поч. ХХІ ст., коли вийшла друком новітня «Історія архітектури України» за редакцією проф. В. Тимофієнка (2003 р.)» (с. 6), йдеться в авторському «Вступі» до монографії.

Відтак, Дослідниця взялася за надто відповідальну мету: зліквідувати «*протиріччя між необхідністю розширення наукового знання про архітектуру і містобудування України міжвоєнного періоду, включення в її предметне поле спадщини міжвоєнної Волині, і відсутністю цілісного дослідження* (тут і далі курсив наш. – *Авт.*), спрямованого на окреслення архітектурно-містобудівних характеристик цієї спадщини та умов її формування» (с. 6). Існування такого протиріччя дало підстави Автору поставити корінну проблему монографії: «*виявити закономірності та*

---

¹Нам відома лише одна невелика рецензія на аналізовану монографію авторства В. Марчука. Див.: Марчук В. [рец.:] Михайлишин О. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921 – 1939 рр. Монографія. – Рівне: Дятлик М., 2013. – 352 с. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею: До 30-річчя надання Нетішину статусу міста / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. – Нетішин, 2014. – Вип. 5. – С. 175-176.

особливості розвитку архітектури й містобудування Західної Волині 1921-1939 рр.» (там само).

У «Вступі» Дослідниця висловлює найщиріші слова вдячності і поваги всім, хто так чи інакше допоміг їй пройти непротореними стежками вивчення зниклої і подекуди ще існуючої архітектурної спадщини названого краю в зазначений період, зібрати десятки давніх листівок і фотознімків, скопіювати креслення з проектів та зробити стільки ж своїх світлин із ще існуючих архітектурних пам'яток, що їх створили геніальні і вже в абсолютно переважній більшості безіменні для нас творці. Підкреслимо ще раз і навіть подивуємося – і це, на нашу думку, не буде зайвим: як вдалося Жінці, котра має сім'ю і родину, та й повсякденну викладацьку роботу, написати не просто таку собі буденну працю, але саме такого розмаху і явно з любов'ю до краю і його архітектурних пейзажів труд? Дивуємось як людина, зрештою, як журналіст і почасти історик-краєзнавець. Думаємо, що без Божої допомоги тут не обійшлося.

Вбачаючи в монографії високу авторську майстерність, котра полягає в здатності помічати і відтворювати в уяві за існуючими документами, джерелами і подекуди збереженими пам'ятками давно зниклий архітектурно-стилістичний розвиток міст на взятих до уваги теренах, не пропускаючи повз увагу ретельний і навіть скрупульозний підбір фактажу, зрештою, очевидно, підбору всього, що ще збереглося по темі в архівах і під відкритим небом, ми готові в такий же спосіб – об'ємно аналізувати й рецензувати труд пані Ольги Леонідівни. Однак, запропонований об'єм максимум 3 сторінки тексту уже примушує нас до, вважаємо, невиправданого стислості. Залишається вдатися до подальшого конкретного огляду архітектоники «Архітектури...» з можливими короткими нашими спостереженнями чи просто думками.

Монографія складається з шести розділів, висновків, списку використаних джерел в кількості 1104, іменного та географічного покажчиків, переліку умовних скорочень та короткого викладу англійською мовою. Малюнки, світлини, плани міст, проекти споруд тощо підписані стислими текстовками.

Кожен розділ (або глава) має свою архітектонику, що будується за відповідним структурним планом. Ось назви цих своєрідних підвалин, на котрих логічно і переконливо вивершено цілісну картину з порушеної теми.

«Історіографія досліджень та джерельна база». У складі розділу – детальний аналіз раніше опублікованих праць, переважно польських авторів, та архівні джерела. Відзначимо, що вивчення теми, винесеної в заголовок монографії, Автором здійснюється в нерозривній єдності з дослідженням відповідних процесів у Другій Речі Посполитій.

«Історичні передумови розвитку архітектури та містобудування на Західній Волині у 1921 – 1939 роках». Ця глава складається з п'яти позицій. Наприклад, суспільно-політична та етнокультурна ситуація на Західній Волині у міжвоєнний період; передумови і проблеми розвитку міського середовища; суспільний контекст будівництва культових споруд та інші.

Найбільш вмотивовано об'ємним є розділ 3. Його назва – «Розвиток міст Західної Волині в контексті містобудівної практики першої третини ХХ століття». Проаналізовано формування національної школи містобудування у Другій Речі Посполитій. В цій позиції розглянуто початки розвитку містобудівної думки, а також польський урбанізм в системі регіонального планування. Названо тенденції розпланування житлової забудови у світлі польського архітектурного містобудівного законодавства.

У процесі вивчення тогочасних містобудівних тенденцій Автор змогла визначити основні принципи та напрями просторового і композиційного планування та розвитку міст конкретно Західної Волині. В тому числі проаналізувала урбаністичні проекти розвитку м. Рівне. А в нарисі про Луцьк йдеться про містобудівні архітектурно-планувальні концепції і перетворення.

Останній підрозділ пропонує виразну картину реалізації містобудівних доктрин у найбільших містах і повітових центрах Волинського воєводства, зокрема, у Володимирі-Волинському, Горохові, Камені-Каширському, Ковелі, Кременці, Луцьку, Любомлі, Рівному, Сарнах. Ці населені пункти отримали шанс змінити своє архітектурне обличчя. А на рівні просторовому – почати модернізацію схем розпланування. Завершується 3-ій розділ ґрунтовною розповіддю про те, як цей шанс втілювався в життя в названих вище населених пунктах.

Про стилістичну «інерцію» в архітектурних вирішеннях 1920-их рр., прояви національного традиціоналізму в будівельних стилях житлових і громадських споруд, особливості поширення т. зв. «дворкового стилю», неокласицистичні ремінісценції та формотворчі концепції архітектури авангарду йдеться в главі «Архітектурно-стилістичний розвиток цивільної архітектури Західної Волині у 1920-30 роках».

Передостання підвалина монографії вмістила в себе розгорнутий описово-ілюстративний аналіз храмової архітектури Західної Волині 1920-30-х років. Головна тогочасна її особливість – вияв боротьби національних ідентичностей. Тут знайдемо дискусії «про стиль і костел»; описи особливостей римо-католицьких культових споруд (еволюція образів та семантика форм). Передостанні підрозділи знайомлять читача з архітектурою православних, а також храмів протестантських громад Західної Волині. Звернено увагу на пошук їх творцями єдиного архітектурного стилю.

«Охорона архітектурно-містобудівної спадщини Західної Волині у 1921-1939 роках» – цією підтемою і завершується фундаментальне дослідження. Погоджуємося з думкою Володимира Марчука, що до незаперечних заслуг О. Л. Михайлишин, виявлених в монографії, необхідно віднести вдалу «спробу окреслити коло найголовніших завдань пам'яткоохоронної діяльності на Західній Волині»².

Як сама наукова робота, так і подані в кінці «Висновки» незаперечно засвідчують, що Автор досягнула поставленої мети – створила комплексне високофахове дослідження, в якому чітко окреслила архітектурно-містобудівні характеристики багатого непересічними мистецько-стильовими особливостями архітектурного пейзажу Західної Волині у міжвоєнний період включно з 1939-им роком. Спроба осмислити архітектурно-містобудівну діяльність в окресленому регіоні до початку Другої світової війни як цілісне явище в соціокультурному контексті Другої Речі Посполитої вже стала важливим розділом в історії архітектури України. Відзначимо, що переважна більшість архівних матеріалів, поданих у книзі, таких, як тексти, креслення, а також історичні поштівки публікуються вперше. Науковці історики, архітектори, студенти, краєзнавці і звичайні рядові читачі, якщо видання потрапить їм до рук, знайдуть в ньому тексти й ілюстрації не лише для розширення фахових знань, але й для душі. Автор, попри наукову стилістику, зуміла вкласти в цей труд і теплого свого серця.

Нових Вам дослідницьких історичних полотен, Ольго Леонідівно.

Василь ВИХОВАНЕЦЬ

---

²Там само. – С. 176.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БЕНДЮК Микола – художник-реставратор Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

БЛИЗНЯК Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

БОНДАР Наталія – кандидат історичних наук, завідувач відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ).

БОНДАРЧУК Віталій – кандидат історичних наук, зберігач фондів Музею історії Острозької академії.

БОНДАРЧУК Володимир – науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Острога, учасник археологічних розкопок 2008 р.

БОНДАРЧУК Олександр – завідувач відділу охорони пам'яток історико-культурної спадщини, археології та нумізматики Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

БОЧКОВСЬКА Валентина – директор Музею книги і друкарства України (м. Київ).

БУЛИГА Олександр – директор Рівненського обласного краєзнавчого музею в 2005-2018 рр.

ВИХОВАНЕЦЬ Василь – науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька область).

ВИХОВАНЕЦЬ Тарас – заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька обл.).

ВОЛОЩЕНКО Станіслав – завідувач Музею староукраїнської книги Львівської національної галереї мистецтв імені Б. Г. Возницького.

ДОВБИЩЕНКО Михайло – доктор історичних наук, доцент, учений секретар Музею книги і друкарства України (м. Київ).

ЗАБОЛОТНА Наталія – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ).

ЗІНЧЕНКО Світлана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу рукописів та стародруків Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького.

КІРЄЄВА Галина – головний бібліограф науково-дослідного відділу книгознавства Національної бібліотеки Білорусі (м. Мінськ).

КОВАЛЕВСЬКА Марта – старший співробітник з науки і техніки Дослідницького центру польської бібліографії Естрейхера Ягеллонського університету (м. Краків).

КУРГАНОВА Олена – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ).

КУШНІРУК Наталія – викладач історії мистецтва Національного університету «Острозька академія».

МАНЬКО Микола – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

МАРЧУК Володимир – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

МОРОЗ Володимир – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету (м. Львів).

ПОЗІХОВСЬКА Світлана – завідувач Музею книги та друкарства Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

ПУСТОВІТ Надія – реставратор кераміки Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

ТИМОЩУК Ігор – командир роти Острозького обласного ліцею-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою.

УНДІР Олесь – поет, голова Острозького міськрайонного літоб'єднання ім. Івана Маєвського.

ХОДЗЮК Юрій – краєзнавець, реставратор металопластику (м. Острог).

ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ Ірина – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ).

ШУСТОВА Юлія – кандидат історичних наук, доцент кафедри допоміжних історичних дисциплін і археографії Російського державного гуманітарного університету, старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу рідкісних книг (Музею книги) Російської державної бібліотеки (м. Москва).

ЗМІСТ

Археологія та історичне краєзнавство

<i>Бондарчук Олександр, Бондарчук Віталій, Ходзюк Юрій.</i> На Острожчині були вікінги?.....	3
<i>Бондарчук Олександр, Бондарчук Віталій, Бондарчук Володимир, Пустовіт Надія.</i> Перше археологічне підтвердження острозького книгодрукування доби князя В.-К. Острозького?.....	9
<i>Кушнірук Наталя, Бендюк Микола.</i> Язичницькі символи «перуниця» та «волинська зізда». Їх використання в християнський період.....	27
<i>Близняк Микола.</i> Інвентар міста Межиріча і села Бельмажа 1698 року.....	33
<i>Бендюк Микола.</i> Мурована архітектура XVIII ст. Острога та Острозького району.....	43
<i>Вихованець Тарас.</i> Красилівський та Базалійський ключі у XVIII столітті. Сторінки занепаду Острозької ординації.....	51
<i>Вихованець Василь.</i> «Батько Корця» князь Ю.-К. Чарторийський та його фаянс і порцеляна XVIII – XIX ст.....	74
<i>Тимощук Ігор.</i> Декабристи в Острозі.....	98
<i>Марчук Володимир.</i> Боротьба з українським національно-визвольним рухом у 1945 р. в документах Острозького РК КП(б)У.....	112
<i>Манько Микола.</i> Підтверджений факт вивозу музейних цінностей з Острога за межі України на початку 1950-х років.....	134
<i>Ундір Олесь.</i> Острозький класик української літератури Іван Маєвський...138	

Книгознавство

Волощенко Станіслав. Історія створення і побутування кириличних кодексів Єрусалимського Уставу на теренах Волині.....	143
Зінченко Світлана. Колекція рукописів знаменно-демественної нотації XV-XIX ст. у збірці Національного музею у Львові.....	148
Бондар Наталія, Позіховська Світлана. Унікальний примірник «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. з фондів Музею книги історико-культурного заповідника м. Острога.....	167
Курганова Олена. Бароковість художньої структури рохманівського видання «Євангелія Учительного» 1619 р. Кирила-Транквіліона Ставровецького.....	175
Довбищенко Михайло. Повернення з небуття: рукописна та друкowana спадщина дерманського архімандрита Івана Дубовича.....	181
Шустова Юлія. Екземпляри луцького издания «Апостолов и Евангелий» 1640 г. в собрании Российской государственной библиотеки.....	189
Киреева Галина. Черниговские старопечатные издания в фонде Национальной библиотеки Беларуси.....	194
Бочковська Валентина. «Księga Cudów obrazu Poczaiewskiego N. Marij Panny у Stopki» та перше видання книги «Гора Почаївська»: книгознавчі аспекти.....	202
Булига Олександр. Унійна друкарська спадщина Почаївського монастиря в контексті утвердження Російської Православної Церкви на Волині.....	209
Заболотна Наталія. Кириличні стародруки греко-католицьких монастирів, що побутували на Острожчині.....	215
Ціборовська-Римарович Ірина. Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні.....	220
Мороз Володимир. Волинська церковна книга у бібліотеці Мукачівського василіянського монастиря в середині XIX ст.: географія видань, тематика, статистика.....	233
Kowalewska Marta. «Prezejeżdżąc przez Wołyń, pocieszyło się moje serdce widokami starożytnych zamków...» – Generał Franciszek Dzierżykraj-Morawski i Wołyń.....	240
Вихованець Тарас. Леона Божаволя-Романовського щодо поводження із позиченими книжками «Zapowuedź» (1842).....	245

Рецензії

Вихованець Тарас. Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. – 508 с. (далі в тексті: I).

Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2017. – 316, XVI с.; іл. (далі в тексті: II).....255

Вихованець Василь. Михайлишин О. Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921 – 1939 років. Монографія. – Рівне: ПП Дятлик М., 2013. – 352 с.....262

Відомості про авторів.....267

Зміст.....269

Наукове видання

Острозький краєзнавчий збірник

Випуск 10

Упорядник Манько М. П.

Набір і верстка Бондарчук В. О., Глушман Т. Л.
Художнє оформлення обкладинки Бендюк М. М.

Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 21,85. Наклад 75 пр.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура «Times New Roman».

Видавець СПД Свинарчук Р. В.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ №27 від 29 липня 2004 р.

Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net